

БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 911: 913.1 (575.2) (043.3)

Даовлатова Феруза Муктаровна

Кыргызстандын түштүк аймагындагы жер-суу аталыштарынын таркалышы жана келип чыгышы

25.00.24 – экономикалык, социалдык, саясий
жана рекреациялык география

География илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациясы

Илимий жетекчи:

Низамиев Абдурашит Гумарович,
география илимдеринин доктору,
профессор

Баткен – 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРДЫН ОБЗОРУ	
1.1. Жер-суу аталыштарын изилдөөнүн концептуалдык негиздеринин илимий адабияттарда каралышы.....	10
1.2. Топонимиканын калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү жаңы изилдөө багыты катары.....	21
I бап боюнча жыйынтыктар.....	28
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА УСУЛДАРЫ	
2.1. Топонимикалык изилдөөлөрдүн материалдары.....	30
2.2. Топонимикалык изилдөөлөрдүн усулдары.....	46
II бап боюнча жыйынтыктар.....	55
III БАП. ӨЗДҮК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ТАЛКУУЛОО	
3.1. Топонимика коомдук географиянын бир бөлүгү катары жана анын азыркы мааниси.....	58
3.2. Топонимика илиминин курамдык классификациясын талдоо.....	65
3.3. Кыргызстандын түштүк аймагында таркалган жер-суу аталыштарынын азыркы абалы жана алардын өзгөрүү себептери.....	75
3.4. Кыргызстандын түштүк аймагынын гидронимдеринин этимологиясын негиздөө.....	96
3.5. Антропотопонимдердин аймактагы жер-суу аталыштарындагы орду....	106
3.6. Кыргызстандын түштүгүндө таркалган фарсы-тажик тилдеринин негизиндеги географиялык аталыштарды пайда болуу жагдайлары.....	112
3.7. Географиялык аталыштарды башкарууда ГИС-технологияларын колдонуу.....	123
3.8. Географиялык аталыштарды колдонуунун жана сактоонун маселелери жана алардын уюштуруучулук-укуктук жагдайларын жөнгө салуу.....	131
3.9. Билим берүү системасында жергиликтүү географиялык аталыштарды колдонуунун негиздери жана мааниси.....	141
III бап боюнча жыйынтыктар.....	144
КОРУТУНДУ	147
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР ЖАНА БУЛАКТАР	150
ТИРКЕМЕЛЕР	159

КИРИШҮҮ

Диссертациясынын темасынын актуалдуулугу. Жер-суу аталыштарынын калыптануу процесси коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланышта келет жана ал аталыштар кандайча берилиши коомдун белгилүү бир этаптагы керектөөсүнө жараша аныкталат. Географиялык аталыштар ар тараптуу жана көп кырдуу маалымат булагы болуу менен бирге адамзат коому үчүн зарыл жана маанилүү коомдук-саясий функцияны аткарат. Ошол себептүү ар кандай топоним адамдын ишмердүүлүгүнүн продуктусу болуу менен ал жердин белгилүү бир чекитинде географиялык объектинин аты катары пайда болгон.

Өлкөбүздүн азыркы өнүгүү шарттарында географиялык аталыштарды изилдөө жана алардын маанисин аныктоо маселелери өзгөчө актуалдуу, анткени, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызыкчылыктарын улуттук, тарыхый салттардын жана баалуулуктардын негизинде жарандарды руханий-адептик тарбиялоону андан ары өркүндөтүү максатында коргоо...» [73] жана республиканын аймактарында административдик-территориялык реформаны ийгиликтүү жүргүзүү [74] максатында айрым топонимикалык аталыштарды атоо жана кайра атоо боюнча республика боюнча масштабдуу иш-чаралар жүргүзүлүүдө. Мындай иш демографиялык процесстерге, тарыхый ысымдардын кайтарып берүүгө, учурдун талабына жараша жаңы атоолорго байланыштуу болуп жатат. Белгилей кетсек, бул процесс бүгүнкү күндө Кыргызстандын түштүк аймагында өзгөчө байкалууда.

Адамдарды байыркы убактардан бери эле географиялык аталыштардын келип чыгышы кызыктырып келет. Мындай кызыгууну адам баласынын таанып-билүүчүлүк иш-аракетинин бир багыты катары кароого болот. Жер-суу аттарынын келип чыгуу себебин билүү бир тармактагы окумуштуулардын иши эмес, а жалпы атуулдар өз жеринин аталыш себебин билүүсү зарыл. Өзү туулуп-өскөн же жашаган жеринин, ага тиешелүү болгон жер-суулардын аталыштарынын маанисин билүү алардын жалпы маданият деңгээлин көрсөтүп турат.

Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн мааниси чоң. Элдин жайгашуу абалы, географиясы жана анын өзгөрүүсү, тарыхы жана анын мезгилдик өнүгүүсү, тили, жашоо образы жана маданияты ж.б.у.с. көрүнүштөрдү географиялык аталыштар өз ичине камтып же чагылдырып келет. Ошондой эле табигый жана чарбалык предметтердин жана кубулуштардын абалын жана мезгилдик өзгөрүүсүн да жер-суу аттары мүнөздөп турат. Алар аркылуу тигил же бул аймактын орографиялык мүнөзүн же рельефинин ар түрдүү формасын (*Ала-Бел, Коргон-Сай, Түз-Бел* ж.б.), геологиялык өнүгүүсүн жана кандайдыр бир пайдалуу кендерге ээ болушун (*Бариттүү-Үңкүр, Майлуу-Суу, Таш-Көмүр* ж.б.), климаттык өзгөчөлүктөрүн (*Баткен, Шамалды-Сай, Шамал-Терек* ж.б.), ар түрдүү суу объектилеринин болушун (*Ак-Булак, Кара-Суу, Кызыл-Суу* ж.б.), топурак катмарын (*Ак-Турпак, Кара-Баткак* ж.б.), өсүмдүктөр (*Жийде, Сары-Камыш, Чий-Талаа* ж.б.) жана жаныбарлар дүйнөсүнүн (*Бөрү-Көрбөс, Доңуз-Жылга, Кара-Кулжа* ж.б.) түрдүк курамын, ландшафтынын түрдүү абалын (*Алмалуу, Кайыңды* ж.б.) жана социалдык-экономикалык абалын, тактап айтканда, калктын жайгашуу ж.б. өзгөчөлүктөрүн (*Бөрү, Кашкар-Кыштак, Чуңкур-Кыштак* ж.б.), анын чарбалык (*Кызыл-Дыйкан, Курулуш, Пахта-Абад* ж.б.) жана маданий (*Агартуу, Достук, Маданият* ж.б.) жашоо образдарын билүүгө болот жана анын далили катары көрө алабыз. Жер-суу аталыштарын туура түшүнүү географ-адистер үчүн маанилүү жана аларга байланышкан материалдардын негизинде жаратылыш шарттарынын жана ресурстарынын курамдык өзгөчөлүктөрүн, калктын жашоо тарыхын жана анын чарбалык ишмердүүлүгүн окуп-үйрөнүүгө болот.

Дүйнөнүн кайсы бурчунда болбосун жер-суу аттары кокусунан эле пайда боло калбайт. Ал коом тарабынан берилет жана түзүлөт. Ошондуктан жер-суу аттарынын келип чыгышы да коомдун тарыхына жана социалдык-экономикалык өнүгүү шарттарынын деңгээлине жараша болот.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Иш БатМУнун табигый-илимий билим берүү кафедрасынын «Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүнүн тарыхын, экологиясын, географиялык-саясий өзгөчөлүктөрүн жана окутуу технологияларын изилдөө» аттуу илимий-изилдөө ишинин алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациянын максаты болуп Кыргызстандын түштүк аймагындагы жер-суу аталыштарынын таркалуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана аларга таасир этүүчү социалдык-жана экономикалык-географиялык факторлорун аныктоо, өзгөчө тарыхый-маданий топонимикалык аталыштардын маанилүүлүгүн тактоо менен азыркы социалдык-экономикалык жана саясий талаптарга ылайык сунуштарды иштеп чыгуу саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду:**

- чет өлкөлөрдө жана Кыргызстанда жер-суу аталыштарын географиялык багытта изилдөөнүн концептуалдык негиздерин, жана материалдарын илимий адабияттардын мисалында иликтөө, алардын тажрыйбасын жер-суу аталыштарынын территориялык таркалуусун, ойэкономикалык маңызын, аймактык өзгөчөлүктөрүн жана аларга таасир этүүчү социалдык- жана экономикалык-географиялык факторлорун аныктоодо пайдалануу;

- топонимикалык изилдөөнүн негизги багыттарын аныктоо менен географиялык аталыштарды табигый жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү боюнча классификациялоо жана Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмү боюнча топонимикалык аталыштарга этимологиялык талдоо жүргүзүү жана жер-суу аталыштарынын өзгөрүп кетүү себептерин ачып көрсөтүү;

- аймактын топонимикасынын хронологиялык түзүлүшүн аныктоо, анын тарыхый туруктуулугуна жана өзгөрүүсүнө баа берүү, бул жагынан ички

айырмачылыктарды жана аларды аныктоочу экономикалык-географиялык факторлорду изилдөө;

- ГИС-технологияларды колдонуу менен түштүк аймактын жер-суу аталыштарынын территориялык структурасын чагылдырган тематикалык топонимикалык карталардын сериясын түзүү жана топонимикалык мурастарды коргоо боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

- Баткен областынын мисалында географиялык аталыштарды социалдык-экономикалык негизде (антропо жана этнотопонимдер, кесиптик, идеологиялык ж.б.) пайдалануу, географиялык объектилерге ээлик кылуу жана сактоону камсыз кылуу, тарыхый аталыштарды сактоо, эски аталышын ыйгарууну же жаңыча атоонун зарылдыгын аныктоо менен коомчулукка жеткирүү.

Изилдөөнүн жүрүшүндө **илимий жаңылык** катары төмөнкү теориялык жана практикалык натыйжалар алынды:

- Кыргызстандын түштүк аймагынын топонимикасы биринчи жолу территориялык таркалуусун, ойэкономикалык маңызын, аймактык өзгөчөлүктөрүн жана аларга таасир этүүчү социалдык жана экономикалык-географиялык факторлорун аныктоо аркылуу экономикалык-географиялык багытта изилденди;

- Кыргызстандын түштүк аймагынын жер-суу аталыштарынын табигый жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү боюнча классификациялоо жүргүзүлүп, алардын калыптануу өзгөчөлүгү боюнча 3 хронологиялык мезгилге (совет дооруна чейин, совет бийлигинин тушунда жана эгемендүүлүк жылдарында) бөлүндү жана аймактын топонимикасынын тарыхый өзгөрүү себептерине баа берилди;

- ГИС-технологияларды колдонуу менен Кыргызстандын түштүк аймагынын жер-суу аталыштарынын территориялык структурасын чагылдырган тематикалык топонимикалык карталардын сериясы түзүлдү;

- Кыргызстандын түштүгүндө башка (фарсы-тажик) тилдеринде кездешүүчү географиялык терминдердин кыргызча түшүндүрмөсү изилденүү

менен топонимикалык сөздүк түзүлдү, географиялык аталыштарды социалдык-экономикалык негизде (антропо- жана этнотопонимдер, кесиптик, идеологиялык ж.б.) пайдалануу, аларга ээлик кылуу жана коргоо, тарыхый аталыштарды сактоо, эски аталышын ыйгаруу же жаңыча атоо зарылдыктары аныкталуу менен сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. 2024-жылга карата топонимдердин таркалуусу, келип чыгуу себептери жана түзүлүшүн (тили, лексика-семантикалык түрү, калыптануу мезгили ж.б.) көрсөтүү менен Кыргызстандын түштүк аймагынын жер-суу аталыштарынын реестри түзүлдү. Жер-суу аталыштарынын географиялык, лингвистикалык, топотерминологиялык жана хронологиялык курамын жана аймактын топонимикалык райондоштуруу схемасын чагылдырган топонимикалык тематикалык карталардын сериясы заманбап ГИС-технологияларын колдонуу менен түзүлдү. Ошондой эле эмгекте келтирилген маалыматтар, пикирлер жана корутундулар жогорку окуу жайларынын тиешелүү багыттары боюнча окуу процессинде мааниге ээ.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин мазмуну жана негизги корутундулары, автор тарабынан ар кандай экспедицияларда топтолгон маалыматтар жана сурамжылоо анкеталарынын натыйжалары аймактык калктуу конуштарга ат коюуда жана кайра атоодо, жер-суу аттарын улуттук стандартташтырууда, транскрипцияда, жаңы аттарды түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргызстандын түштүк аймагынын жер-суу аталыштарында жаратылыштын жана коомдун абалын, өнүгүүсүнүн жана өзгөчөлүктөрүн чагылдырылышын аныктоо жана талдоо. Жер-суу аталыштары биринчи кезекте жердин физикалык-географиялык көрүнүшүнө (рельефтин ар түрдүүлүгү, суу байлыгынын көптүгү, флора жана фаунанын ар түрдүүлүгү ж.б.) байланыштуу, айрым жер-суу аттарынын пайда болушунда жергиликтүү элдин чарбалык ишмердүүлүгү, тарыхы, руханий жана материалдык

маданиятынын өзгөчөлүктөрү да таасир этүүсү аныкталды. Аймактын топонимикасында этнонимдердин салмагы бир топ жогору экендигин талдоолор көрсөттү.

2. Топонимика илимий тармак катары коомдук (экономикалык жана социалдык) географияны камтыган гуманитардык илимдердин бир бөлүгү катары кароо менен географиялык аталыштардын функциялары аныкталды. Өлкөнүн административдик-территориялык бирдиктеринде топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, калктуу пунктардын аталыштарын изилдөө, жер-суу аттарын калыптандырууда аймактын экономикалык, социалдык-географиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо иштери жүргүзүлдү.

3. Каралып жаткан аймактын географиялык аталыштарын аймактык жактан талдоо жана курамына топонимикалык изилдөө жүргүзүлдү: аймакта нукура кыргызча аталыштары басымдуулук кылат (80-85%); орус тилдүү аталыштар да басымдуу, бирок акыркы 30 жылда алардын саны 70%га кыскарган; башка түрк тилиндеги аталыштар да арбын; ошол эле учурда түрк эмес (согда, фарс-тажик, араб, монгол) топонимдери да бар (5%га чейин);

4. Географиялык атоолордун кайрылуу функциясын аныктоо, расмий жана жалпы керектөө, улуттук стандартташтыруу үчүн ар кандай географиялык объектинин аталышын жазуу боюнча иликтөөлөр болду. Ошондой эле этнонимдердин аймактык калктуу конуштардын аталыштарында чагылдырылышы талданып, географиялык объектилерге, анын ичинде калктуу конуштарга ат коюу же жаңыча атоо боюнча илимий-практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Түштүк аймакта, тактап айтканда, Баткен чөлкөмүндөгү жер-суу аттарын изилдөөлөрдүн натыйжасында далилдөө иштери жүргүзүлүп, кээ бир аталыштар өзгөртүлдү. Изилдөөнүн натыйжасында топонимикалык сөздүк түзүлдү. Аткарылган иштердин натыйжасында башка тилден кирген мааниси түшүнүксүз аталыштарды өзгөртүү боюнча мамлекеттик администрацияларга сунуштар берилди.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөнүн негизги мазмуну жана жыйынтыктары төмөндөгү эл аралык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда талкууланган: ОшМУ, 2017; БатМУ, 2018, 2019; ОшМПУ, 2021; КМУ, 2022, ж.б. Ошондой эле «Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы» аттуу окуу-усулдук колдонмо жарык көргөн (Ош, 2017).

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 15 макалада 1 окуу методикалык колдонмодо чагылдырылган, алардын ичинен 13 макала РИНЦте, 2 макала – Scopus басылмаларында жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 баптан, теориялык жана практикалык жыйынтыктардан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациялык иштин көлөмү 150 бетти түзүп, 12 таблица, 10 сүрөт жана 12 картаны камтыйт.

I БАП. ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРДЫН ОБЗОРУ

1.1. Жер-суу аталыштарын изилдөөнүн концептуалдык негиздеринин илимий адабияттарда каралышы

Географиялык аталыштар же топонимдер – элдик чыгармачылыктын тарыхый жана маданий маанидеги өзгөчө бир бөлүгү. Аталыштардын жаралышы жана колдонулушу ар кандай жылдар аралыгына жана ар түрдүү жерлерге таандык болуп эсептелет. Кээ бир географиялык аталыштардын пайда болушу бир нече кылымды камтыса, айрымдары салыштырмалуу жаңы болуп саналат. Бир эле өзүбүздүн туулуп-өскөн жерибиздин мааниси жана келип чыгышы менен айырмаланган көптөгөн жер-суу аттары бар: айылдар, тоо кыркалары, талаалар, кокту-колоттор, дөңсөөлөр, дарыялар, булактар, жайлоолор, шалбаалар, чарба жерлери ж.б.

Адамдарды байыркы убактардан бери эле географиялык аталыштардын келип чыгышы кызыктырып келген. Мындай кызыгууну адам баласынын таанып-билүүчүлүк иш-аракетинин бир багыты катары кароого болот. Аталыштар, тиешелүү жер-суу аттарынын келип чыгуу себебин билүү бир гана окумуштуунун же адистин иши деп кароо туура эмес. Өз жериндеги ар кандай объектилердин аталыштарын билүүсү акыл-эстүү адамдын инсандык парзы катары каралат. Ким болбосун, ал өзү туулуп-өскөн же жашаган жеринин (айылдын же шаардын), ага тиешелүү болгон жер-суулардын аталыштарынын маанисин билүүсү, билимдүү адамдын жана анын жалпы маданият деңгээлин көрсөтүп турат.

Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн мааниси чоң. Элдин жайгашуу абалы, географиясы жана анын өзгөрүүсү, тарыхы жана анын мезгилдик өзгөрүүсү, тили жана мезгилге карай анын өзгөрүүсү жана баюусу, маданияты, жашоо образы жана алардын доорго карай өзгөрүүсү ж.б.у.с. көрүнүштөрдү географиялык аталыштар өз ичине камтып же чагылдырып келет. Ошондой эле табигый предметтердин жана процесстердин

абалын жана өзгөрүүсүн да жер-суу аттары мүнөздөп турат. Тактап айтканда, алар аркылуу тигил же бул жердин рельефинин ар түрдүү формасын (*Адыр-Төр, Ала-Бел, Аскалы, Кызыл-Жар* ж.б.), кандайдыр бир пайдалуу кендерге ээ болушун (*Ак-Турпак, Бариттүү-Үңкүр, Майлуу-Суу, Туз* ж.б.), климаттык өзгөчөлүктөрүн (*Желаргы, Кардуу-Тоо, Суук-Төр* ж.б.), ар түрдүү суу объектилеринин мол экендигин (*Ак-Булак, Ак-Булуң, Ачык-Суу* ж.б.), өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн түрдүү курамын (*Ала-Арча, Доңуз-Жылга, Балыкты-Суу, Беш-Бадам, Жийде* ж.б.) жана ландшафтынын абалын (*Алмалы, Алчалы, Кайыңды, Карагайлы-Тоо* ж.б.) билүүгө болот жана анын далили катары көрө алабыз.

Топонимика башка илимдер, анын ичинде негизинен тил илими, тарых жана география менен тыгыз байланышкан жана ажырагыс илимий багыт болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу аталган багытты бир илимдин алкагында кароо мүмкүн эмес.

Тил илиминин көз карашынан алганда, биринчи кезекте жер-суу аталыштары алардын туура жазалышын, туура айтылышын, энчилүү аттар экендигин, алардын бир бүтүндүгү каралат. Географиялык аталыштар лексиканын элементи, лингвистикалык категория, ошондуктан алар тилдин мыйзамдарына баш иет жана лингвисттер тарабынан изилдениши керек. Тил илиминин энчилүү аттарды изилдеген бөлүмү – ономастика деп аталат. Анын изилдөө предмети – ар түрдүү энчилүү аттар же адамдардын аттары (антропонимдер), уруулардын жана элдердин аттары (этнонимдер), уюмдардын жана мекемелердин аттары (эргонимдер), асман телолорунун аттары (астронимдер), өсүмдүктөрдүн аттары (фитонимдер), жаныбарлардын аттары (зоонимдер) ж.б. Алардын арасында географиялык аталыштарды топонимиканын жер аттары жөнүндөгү окуусу катары изилдейт. Алардын келип чыгышы, эволюциясы, өзгөрүү себептери, келип чыгуу шарттары тарыхый мезгилдердеги географиялык аталыштарын жана тарыхый окуялардын хронологиялык далили десек болот.

Топонимика илимин географиянын бир тармагы катары да карайбыз жана ошондой эле жер-суулардын аттары картанын эң маанилүү элементи болуп саналат. Аталган илим тигил же бул аймактын жаратылышынын өзгөчөлүгүн, жаратылыш ландшафттарын, калктын чарбалык иш-аракеттеринин мүнөзүн, этностук таандыкты таануудагы чоң маалыматтарды бере алат.

Демек, тажрыйбалар көрсөткөндөй, топонимика жаатындагы жемиштүү изилдөөлөрдү 3 илимдин тең ыкмаларын жана жетишкендиктерин колдонуу менен өнүктүрүүгө болот.

Географиялык аталыштарга жана алардын семантикалык мазмунуна эң алгач байыркы дүйнө жана Орто кылымдарда кызыгуу пайда боло баштаган. Адамзат цивилизациясынын калыптануу этаптарында Байыркы Египет жазмаларында топонимдерди сыпаттоо жана классификациялоо боюнча алгачкы аракеттер жасалган. Байыркы мезгилде тарыхый-географиялык эмгектерди топонимдерди түшүндүрүү менен коштоо салты пайда болгон. Бирок ошол мезгилдеги топонимикалык этимологиялардын негиздүүлүгү башкача болгон. Көбүнчө тигил же бул ысым менен байланышкан кандайдыр бир мифологиялык көрүнүштөр менен аларды грек жана латын тилдеринин жардамы менен түшүндүргөн. Негизинен объектинин реалдуу өзгөчөлүктөрүнө жана анын географиялык абалына карата сүрөттөлүштөрү жазылган.

Алгачкы изилдөөлөр салттуу тарыхый-географиялык ыкманын негизинде хронологиялык аспектиде жүргүзүлгөн. Бул багытта бир аймакты сыпаттоодо ар кандай тил топторуна кирген аттардын жайгашуу жана таралуу мыйзамдары изилденген. Абу Райхан Беруни «Сайдана» аттуу эмгегинде 400дөн ашык, «Кануни Масъуди» китебинде 600дөн ашык географиялык ысымдарды атаган. Махмуд Кошгаринин «Девони луготит Түрк» китебине тиркелген дүйнө картасында жүзгө жакын ысымдардан тышкары текстте 82 айыл жана шаар аталыштары, 68 өлкөнүн, аймактардын аталыштары, 25 деңиз, көлдөр жана дарыялардын аталыштары, 78 урук, уруу менен байланышкан элдик аталыштар камтылган. Абулгози Бахадыр хандын «Шажарайы түрк»

текстинде 1357 ысым, 286 топоним, 118 этноним, 51 гидроним, 22 ороним камтылган, анын ичинде 880 антропонимдерге географиялык жана этимологиялык түшүндүрмөлөр берилген [77, 13-б.].

Ал эми “Манас” эпосундагы илимий топонимикалык маалыматтарын карап көрсөк, андагы 70-80% жер-суу аталыштары бүгүнкү күнгө чейин ошол эле аталышта, кээ бир аталыштар бир аз өзгөртүүгө учурагандарын көрүүгө болот. Мисалы, эпосто Манас кошунун жыйнап, Каркыраны карай жол тартат. Кошун Кыргыз-Ала-Тоосун ашып, Чүй өрөөнүнө түшпөстөн, Талас тоосунун Өтмөк ашуусун (3300 м бийиктикте) ашып, Суусамыр өрөөнү аркылуу Көкөмерен дарыясын бойлоп, Кочкорго жол тартат. Ал жол төмөнкүчө сүрөттөлөт:

«Ала-Тоону кыдырып,
Аккан суусун сыдырып,
Салкынга жолун салыптыр,
Суусамырлап алыптыр.
Шамалдуу Кочкор жол менен
Санды түмөн кол менен
Чолпон-Ата боюна
Чоң-Кой суунун оюна» [55, 110-б.].

Эпос боюнча бул жерде бир нече топонимдердин болушу, андан ары жол жүрүү менен дагы Анжыян багытынан келген кошундардын жолун тосуп, алар менен жайыты мол Суусамыр, Көкөмерен, Жумгал өрөөндөрү, Кочкор тааласы, Ат-Башы, Ак-Сай, Какшаал, Кашкар, Чоң-Алай тараптан келген кошундар менен биригип, колдун санын тактап, андан кийин Ысык-Көлдүн эки тарабы аркылуу Каркырага жол тартат. Анжыян аймагынан жөнөгөн кошун Манаска кошулуу үчүн бир нече багыт менен түндүктү карай жол тарткан. Ысар-Көлөп, Ходжент, Наманган жана Маргаландан чыккан кошун Нарын дарыясын бойлоп, Кетмен-Төбө аркылуу Суусамырга; Анжыян, Ош, Созок (Сузак) багытынан келгендери Көк-Арт өрөөнү аркылуу Тогуз-Торого, андан ары Көкөмерен дарыясын бойлоп Жумгалга; Өзгөн, Алай багытынан

келгендер Жазы дарыясын бойлой жүрүп, Ала-Канчык (Сур-Таш) ашуусу (3872 м бийиктикте) аркылуу Арпа өрөөнүнө түшүп, Кочкорго; Чоң-Алай, Көк-Суу, Кашкар, Алайкуу багытындагылар Карт-Тору (Торугарт) ашуусу аркылуу Арпа өрөөнүнө; Какшаал, Үч-Турфан багытындагылар Чычар (3356 м), Бедел (4284 м) ашууларын ашып, Ак-Сайга түшүп, андар ары Кочкорго жол тартат [56, 123-124-б.]. Демек, биз бул жерден Манас доорундагы топонимдердин аталыштарын билүү менен географиялык жактан Кыргызстандын орографиялык абалын да элестете алдык.

Ошол мезгилдеги топонимикалык маалыматтар Орто кылымдарда толук кандуу илимдин жоктугунан базалык топонимика кеңири өнүккөн эмес. Фантастикалык гипотезаларда географиялык объектилер айтылып, алардан мисал катары “Манас” эпосундагы жер-суу аталыштарынын жазылгандыгын көрө алабыз. Андан башка Чыгыш окумуштууларынан илимпоз-энциклопедист Абу-Рейхан аль-Бируни (X-XI кылым) жана түрк географы жана лингвисти Махмуд ал-Кашгарини (XI кылым) белгилеп өтүүгө болот. Алсак, Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» аттуу чыгармасында тилдерден башка Орто кылымдардагы түрк уруулары жана элдеринин зор тарыхый, маданий, этнографиялык, этникалык, картографиялык материалдарды чогултуп, аларды бүгүнкү күнү үлгү боло турган деңгээлде иштеп чыгып жарыкка чыгарган. Ал ошол кездеги түрк элдеринин географиясын изилдөө менен бирге гидрологиясына жана топонимикасына да өзгөчө көңүл бурган. Мисалы, Өзгөн шаары тууралуу кызыктуу маалымаатты жазган. *Уз-өздүк, кенди-шаар, конуш*, эл көп жайгашкан жер. Демек, бизге белгилүү болгон Өзгөн шаарыбыздын аты аталып жатканын көрө алабыз [1, 3-б.].

Элдик географиялык терминдердин көпчүлүк бөлүгүн топонимдер түзүшөт. Ошол себептен жер аттарынын туура жазылышы картография үчүн абдан маанилүү болуп саналат. Мында Н.Б.Бакиров жана Ш.Т.Токомбаевдин географиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн колдонуу шарт [11].

Географиялык аталыштарды лингвистикалык жактан талдоо жана жазуу боюнча Н.Р.Жапаров [28] жана Ш.Жапаровдун [29] бир топ илимий эмгектери бар. Э.Д.Асановдун жаныбарлардын аттары жана атоолору жөнүндө эмгеги зоонимдерге байланышкан жер-суу аттарын иликтөөгө жардам берет [5]. Г.Кушбакованын зоонимия боюнча да пайдалуу эмгеги бар [50].

Кыргызстандагы топонимика жаатындагы белгилүү окумуштуу Д.Исаев негизинен Кыргызстандын түндүк бөлүгүн изилдеген менен топонимика илиминин маңызын өзгөртүүгө зор салым кошту. Анан иштеп чыккан усулдары аймактык изилдөөлөрдө абдан пайдалуу деп эсептейбиз [36; 37; 38; 39].

Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагынын топонимиясын изилдөөдө К.Конкобаевдин ролу эбегейсиз. Анын байыркы түрк топонимдерге талдоо жасашы ошол мезгилдеги зор жетишкендик деп эсептесек болот [46; 47; 48].

Б.А.Лунин Тянь-Шань географиялык аталышын изилдеп, П.П.Семенов-Тянь-Шанскийдин эмгектерине талдоо жасаган [53; 54]. С.Ж.Мусаев кыргыз этнонимдери боюнча масштабдуу эмгек жараткан жана тарыхый лексикалык негиз берген [65].

А.Н.Бернштамдын Кыргызстандын жана кыргыздардын археологиясы жана тарыхы боюнча жазган эмгектери жергиликтүү топонимикада мааниси өтө чоң [15; 16; 17].

Өзбек окумуштуулардын бул багытта географиялык объектилердин категорияларын (ороним, гидроним, фитотопоним ж.б.), кайсы тилден (согди, фарс, түрк, араб) кеңири изилдешкен. Географиялык аталыштарды классификациялоо маселелери Х.Х.Хасанов [92; 93; 94], С.Кораев [42; 43], Н.Охунов [76; 77], Т.Эназаров [95] сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде кеңири чагылдырылган.

Топонимикалык илим — элдин жашаган аймагы, ошондуктан топонимикалык аймактардын жардамы менен аныктоого болот [3, 74-б.]. Анын пикирин туура дейбиз, себеби, ал жерде жашаган калктын бири-бирине

түшүнүктүү болуп, аталышты атаганда ал жердин дареги катары маалымат алып, көздөгөн максаттарды аткарууга болот.

Топонимика өтө баалуу булак катары жана тарыхый из калтырган «жердин тили» болуп саналат. «Жер тилин» бурмалоого жол берилбейт. Географиялык аталыштар даректүү булактын бир түрү болуп саналат жана алар археологиялык материалдарга түпкүлүгүндө окшош; экөө тең датасы жок жана убакыт бурмаланган эмес [57; 58; 59; 60, 43-44-б.]. Бирок, тилекке каршы, археологиялык эстеликтер үнсүз: материалдык маданият жөнүндө, ал тургай, өткөндүн коомдук мамилелери жөнүндө айтып, бул маданияттарды түзүүчүлөрдөн болуп саналат. Атап айтканда, илимпоздор тарабынан топонимдердин этимологиясын илимий чечмелөөгө аракеттер жасалган. Азиянын гидронимдерине кызыктуу түшүндүрмөлөр берилген, бирок, маалыматтар так изилденип жазылбаган, себеби, топонимикалык эрежелерди таанып-билүүнүн усулу али жок болчу.

Илимий дисциплина катары түшүнүү илимдин практикалык талаптарына ылайык билимдин өзгөчө тармагындагы илимдердин жетишсиздиги болуп саналган. XVIII-XIX кылымдардын окумуштуулары биринчилерден болуп объектилердин аталыштарын топтоп, сүрөттөрүн картага түшүрүү үчүн изилдөө иштерин жүргүзө баштаган. Алар илимий географиялык маалымат булагы катары географиялык аталыштарды колдонгон [63, 237-б.].

Көптөгөн географиялык аталыштар көпчүлүк булактарда байыркы грек-рим жана кытай жазмаларында аталыштарды иран жана түрк тектерине негизделип жазылган. Ал эми кытай булактарында берилген топонимдерди калька болуп же жергиликтүү эквиваленттер катары түрк же иран аталыштары катары каралган [86, 54-55-б.; 88, 109-110-б.]. Бул мааниде алганда, Умурзаковдун пикиринде негиз бар деп айтса болот, себеби, кыргыз элинде нукура кыргыз тилиндеги аталыштар басылма, кол жазма болбогондуктан, калька болуп башка тилден кирген деп айтылып калгандары да бар.

Топонимикада тилге тиешелүүгүн аныктоого мүмкүндүк берүүчү топонимдерди азыркыга чейин так баалоого мүмкүн эмес. Түндүк жарым шардын түштүк кеңдиктеринде жергиликтүү топонимика мындан 10 миңдеген жылдар мурда түзүлө баштаган [44, 1-6.].

Топонимиканы биринчи кезекте лингвистикалык илим деп айтууга болбойт, аталыштар тил жагынан эле каралбай, аталыштарды аймактын жана географиялык шарттардын өзгөчөлүгүн, эне тили катары элдин көз карашынын оригиналдуулугун кароо экендигин эске алуу зарыл.

Россиянын XVIII кылымдан бери топонимикалык багыттын негиздөөчүсү – тарыхчы жана географ В.Н.Татищев топонимиканы географиянын элементи катары караган. Анын айтымында «...географиянын өзү сүрөттөмө, кайсы бир аймак же чек, географиялык объект ошол жердин аталышын билдирип калат» [14, 9-б.].

Топонимдердин келип чыгышын түшүндүрүүдө белорус географы Г.Я.Рылюк белгилегендей, топонимдер – адамдардын дүйнө таанымын, маданиятын, жашоо абалын, каада-салтын, күнүмдүк чөйрөсүн, психологиялык абалын жана баарлашуусун чагылдырат. Демек, топонимдер коомдук таанымдын продуктылары болуп саналат. Алар географиялык чөйрөдөгү объективдүү кубулуштарды жана калктын этнолингвистикалык курамын өздөштүрүү процессинде пайда болот [81, 247-б.].

Д.Н.Замятин «гуманитардык географияны адамдын иш-аракетинде, анын ичинде акыл-эс ишмердүүлүгүндө жер мейкиндиктерин көрсөтүүнүн жана чечмелөөнүнү ар кандай жолдорун изилдөөчү дисциплиналар аралык илимий багыты катары караган [34, 26-27-б.]. Окумуштуунун айтымында, гуманитардык география, когнитивдик илим, маданий антропология, маданият таануу, филология, саясат таануу жана эл аралык мамилелер, геосаясат жана саясий география, искусство тарыхы, тарых сыяктуу илимий тармактар жана багыттар менен өз ара байланышта өнүгөрүн белгилеген. Бул жерде экономикалык, социалдык жана саясий география да гуманитардык илимдердин курамына кирерин эскертип өтөбүз.

Топонимика илимин географиялык көз карашта изилдөөдө Х.Л.Ханмагомедовдун салымы зор. Ал изилдөөлөрүнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: географиялык, тарыхый жана лингвистикалык илим катары топонимиканын негизги милдети топонимдердин пайда болушуна географиялык чөйрөнүн жана калктын этнолингвистикалык курамынын таасирин изилдөө жана объекти болуп саналат. Географиялык илим тармагындагы изилдөөлөр – «аймактык – эл, калктын этнолингвистикалык курамы, демографиялык процесстер, аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсү, жаратылыш чөйрөсүнүн адамзаттын өнүгүшүнө дуушар болгон бөлүктөрүнүн бирдиктүү каралышын эсептөө туура экендигин белгилеген [91, 33-б.].

Бул мааниде дагы бир окумуштуу, тактап айтканда, Ю.А.Карпенко топонимика бул филологиялык илим эмес, географиялык илимдердин бир тармагы катары кароо туура экендигин айткан. Топонимика географиялык объектилердин жыйындысы экендигин тана албайбыз, географиялык аталыштарды топонимдердин этимологиясын лингвистикалык баскычын гана филологдор көрсөтө алат деп айткан [45, 64-70-б.].

XIX кылымда топонимикалык маалыматтар географиялык изилдөөдө кеңири колдонула баштаган. Н.И.Надеждиндин «Опыт исторической географии русского мира» (1837) аттуу эмгегинде «Топонимика – Жердин тили» деп айтып кеткен. Автор топонимикалык планды тарыхый-географиялык изилдөөдө картографиялык ыкманы пайдалануу зарылчылыгы бар экендигин сунуштайт [66].

Мына ошентип, бул эмгекте Кыргызстандын түштүк аймагынын жер-суу аталыштарынын этимологиясын же алардын келип чыгуусу, кайсы тилден киргендиги жана бүгүнкү күндө кандай аталат, тарыхый-географиялык-жактан иликтөөгө алынат жана башка маселелерди кароо максатка коюлат. Азыркы мезгилге чейин айрым жер-суу аттарынын мааниси толук ачылбай, кээде ката аталып келе жатканы баарыбызга маалым деп айта алабыз. Жер-суу аттары тууралуу ата мекендик окумуштуулардын жасаган илимий эмгектери

бүгүнкү күндө аз болуп саналат. Буга карабай, жер-суу аталыштарына жүргүзүлгөн изилдөөлөр, илимий конференцияларда көтөрүлүп жана талкууланып келе жаткандыгы кубаттоого арзыйт.

Дагы бир баса белгилеп кетчү жагдай, бүгүнкү күндөгү түстү билдирген сөздөр кайсыл бир доордо түскө эч кандай тиешеси болгондугун да айта кетүүбүз керек. Мисалы, Сары-Булак, Сары-Жаз, Сары-Камыш деген жер-суу аттарындагы *сары* компонентинин түскө эч кандай тиешеси жок. Ал *баш* (башталыш) деген түшүнүктү билдиргендиги лингвист окумуштуулардын эмгектеринде кеңири берилет [46, 17-21-б.]. Мисалы, Сары-Булак деген топонимде булактын башы, башаты, башталышы деген маанилер камтылса, Сары-Жаз деген аталышта жаздын алгач ошол жерге келгендиги, тактап айтканда, ошол чөлкөмдө алгач жаз ошол жерден башталарын түшүнүүгө болот. Ошондой эле топонимдерде кездешкен *кара* сөзү да түстү билдирбестен, *улуу, чоң, терең, көп, мол* деген түшүнүктөрдү билдирет. Мисалы, Кара-Кулжа дегенде кулжалардын чоңдугун, Кара-Суу дегенде суунун көптүгүн жана молдугун, Кара-Көл дегенде көлдүн терең экендигин түшүндүрөт.

Ушул жерден дагы бир жагдайга көңүл бурсак болот: кыргыз жери жалаң гана сууга, тоого, ташка, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө бай эмес, ал ар түрдүү кенге да бай экендигин маалымдайт. Себеби, Ак-Суу, Кара-Суу, Кызыл-Суу аты ал суунун чын эле ак, кара, кызыл болуп акканынан эмес, ал суу аккан нукта ошол түстөгү таштардын көп болушунан же топурактардын ошол өңдө болуп көрүнүшүнөн улам чыккан. Ак суу болгон жерде ак таштар – минералдар, акиташ, кальцит, кварциттин кээде жетиле элек мрамор жатагы болгонун айтып турса, кызыл топурак же таштар ал аймакта темир кени бар экенин кабарлайт.

Ар кандай географиялык аталыштар жүздөгөн жана миңдеген жылдар мурун эле өз милдетин аткаруу менен жазуу жүзүндө калбаса, оозеки түрүндө сакталып калган. Мындан тышкары алар баары эле байыркы топонимдер болуп санала бербейт [44, 23-25-б.]. Аталыштарды лингвистикалык талдоо

менен катар топонимдерди этимологизациялоо зарыл. Элдин тарыхын, аймактык географиясын, ошондой эле көрүнүштүн оригиналдуулугун эске алуу элдин, жергиликтүү калктын жана географиялык шарттарды эне тили катары кабыл алуу менен тарыхый-географиялык маалыматтар эске алынбаса, лингвистикалык мамиле дайыма эле ишенимдүү маалымат бере бербейт [64, 198-б.].

Аймактын жер-суу аталыштарын изилдөөдө алыскы чет өлкөлүк илимпоздордун да илимий эмгектерин иликтөө чоң пайдасы тийди. Алар аркылуу топонимикалык саясат, анын принциптерин иштеп чыгуу, топонимика жаатындагы укуктук негиздерди өнүктүрүү, жер-суу аталыштарын сактоо, зарылдык болгондо өзгөртүү ж.б. маселелерди үйрөнө алдык. Мындай иштерде мисал катары төмөнкү окумуштууларды атоого болот: Adams G.B. [96], Cameron K. [97], Dauzat A., Rostaing Ch. [98], Ekwall E. [99], Gelling M. [100], Cole A. [101], Room A. [102], Smith A.H. [103], Stewart G.R. [104], Zekiyevev M.F. [105] ж.б.

Мына ошентип, бул жаатта иштеген окумуштуулардын ой-пикирлерин жыйынтыктап, топонимика бүгүнкү күндө географиялык аталыштарды, алардын келип чыгышын, өнүгүшүн, азыркы учурду изилдеген илимий дисциплина болуп, жер-суу аттарынын түркүмүн, түзүлүшүн, жаралышын (этимологиясын), таралышын, семантикалык маанисин, жазылышын жана айтылышын ж.б. жактарын үйрөтүүчү илим экендигин тастыктоого болот. Башкача айтканда, топонимика – тил илиминдеги белгилүү аталыштар же географиялык аталыштарды жана этнонимдерди үйрөтүүчү бөлүмү болуп эсептелүүчү ономастиканын эң чоң бөлүмү. Бул терминди белгилүү бир аймактын географиялык аталыштарынын жыйындысы катары түшүнбөө керек.

Окумуштуулардын жана адистердин илимий эмгектерин талдоодо төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: белгилүү бир аймакта географиялык аталыштардын калыптанышына таасир этүүчү социалдык-экономикалык (калктын курамы, тили, кесиби, чарбанын түрү жана деңгээл ж.б.) жана

физикалык-географиялык (рельеф, топурак, суу, флора жана фауна ж.б.) ар кандай табигый жана антропогендик күчтөрдүн таасири астында, мейкиндик жана анын убакыттын өтүшү менен өзгөрүп же жок болорун геотопонимикалык изилдөөлөрдүн жардамы менен аныктоого болот.

1.2.Топонимиканын калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү жаңы изилдөө багыты катары

Илимде топонимиканын багыты XX кылымдын орто ченинде өтө кеңири өнүккөн. География илими пайда болгонго чейин эле этностук топтор же калктар белгилүү бир географиялык аталыштын маанисин түшүндүрүү (мифологиялык, легендалык, реалдуулукка жакын) менен көп катмарлуу топонимикалык системага ээ болгон.

XX кылымдын 1-жарымында жер-суу аталыштарын классификациялоо, изилдөө, жыйноо жана алардын баалуулугу, элдик географиялык терминдердин жана жер-суу аттарынын колдонулушун көрүнүктүү окумуштуу-географтар эмгектеринде белгилеген. Көп кылымдар бою туруктуу жашаган жергиликтүү калктын байкоо жүргүзүүсүнүн натыйжасында жер-суу аталыштарындагы элдин чыгармачылыгын, элдик терминдерди абдан кылдаттык менен кароого татыктуу.

Окумуштуу Г.Я.Рылюк топонимика менен географиянын байланышы жөнүндө мындай деп жазган: Топоним географиялык объектилерди так чагылдыра алат, алардын так мүнөздөмөлөрүн камтыйт жана чагылдырат. Аймактын табигый өзгөчөлүктөрүн жана аталышты так көрсөтө алат. Топонимдердин аталыштары географиялык объектилердин аталыштарын чагылдырат. Топонимиканы географиялык илимдин бир бөлүгү катары кароого болот [81, 10-б.].

Географиялык изилдөөлөрдүн топонимикалык багытынын калыптануу жана өнүгүү процессиндеги маанилүү учуру көрүнүктүү окумуштуу жана географ В.П.Семенов-Тянь-Шанскийдин эмгектеринен да көрсөк болот. Ал

түрк тилдүү аталыштарга кызыгып, кыргыз лексикология окумуштуусу, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын академиги К.К.Юдахиндин сунушу боюнча Тянь-Шань кыргыздарынын элдик географиялык терминологиясы жана айрым терминдердин мазмунун ачууда ой-пикирлерин калтырып, топонимикалык иштер менен алектенген. 1939-жылы түркмөн терминдери, бир жылдан кийин кыргызча терминдер тууралуу макалалары жарык көргөн. Экөө тең «Труды Всесоюзного географического общества» деген журналда жарыяланган.

Топонимика илим катары XX кылымдын 2-жарымында өнүгө баштаган. Алсак, В.А.Никонов топонимиканын негизин түзүү менен типологиясын иштеп чыгып классификациясын түзгөн [72, 11-б.]. Топонимикалык изилдөөнүн теориялык негиздери боюнча И.Н.Корнев [49], А.И.Попов [79] ж.б. өздөрүнүн маанилүү ойлорун айтышкан жана салымдарын кошушкан.

Э.М.Мурзаевди изилдөөнүн азыркы геотопонимикалык багытынын негиздөөчүсү деп айтууга болот. Ал географиялык маалыматты алуу үчүн элдик географиялык терминдерди колдонуу ыкмасын иштеп чыккан. Аталган окумуштуу сөздүк жазуунун структурасын төмөнкүдөй бөлүп караган:

1. Сөз – термин. Термин жана түшүнүк, анын аныктамасы, тил илимине тиешелүүгү. Адатта топонимдер көптүк санда колдонулганы сейрек учурайт, дээрлик бардык сөздөр жекеликте берилет. Элдик терминдер илимий терминдерден айырмаланып, ар дайым семантикалык мааниде болгондуктан, өлкөнүнүн аттары менен берилет.

2. Тилдик параллелдер: түркмөн, азербайжан тилдеринде *тоо* – термини – *даг* - «гора», өзбек - *таг*, кыргыз – *тоо*, казак – *тау*, алтай - туу, хакас, тувин, уйгур тилдеринде да *таг*; якут – *тыя* маанисинде каралган [62, 17-19-б.].

Географиялык терминдерден КМШ өлкөлөрү боюнча булак терминин этимологиясын карап көрсөк: мисалы, «булак» - армян тилинде *акн*, дарыянын – булагы, негизги мааниси – «көз», «тешик» же жер экендиги маалым. Иран, тажик тилдеринде да *чашма* – «булак», жер бетине чыккан агым. Кыргыз тилинде да «булак» маанисинде айтылат. Ал эми «кудук» атайын издөө менен

табылган жер астынан чыккан жана ичүүгө ылайыктуу суу болуп саналат. Кыргыз, өзбек, тажик, казак тилдеринде да айтылып, бир аз фонетикалык жактан гана өзгөрүүгө учурагандыгын көрүүгө болот [61, 8-б.]. Автор топонимдерди географиялык чөйрө жөнүндө объективдүү маалымат берүүчү деп эсептеген, жергиликтүү географиялык терминдердин өзгөчө маалыматтык мазмунун белгилеген. Мурзаевдин көп жылдык максаттуу изилдөөлөрүнүн натыйжасы көптөгөн эмгектерге, анын ичинде фундаменталдуу «Словарь народных географических терминов» (Москва, 1984) болуп калды. Математикалык жана картографиялык эмгектерде топонимикадагы ыкмалар, элдик терминология, топонимиканын географияны окутуу процессинде колдонулушун изилденген [62, 20-21-б.]

Географиялык илимдерди классификациялоонун көптөгөн схемалары бар, алар ар бир автор үчүн андагы коюлган негизге жараша ар башка. Ошентип, азыркы тарыхый географиянын классиги В.С.Жекулин география илимин 4 илимдер блогуна, тактап айтканда, табигый, социалдык, табигый-социалдык деп бөлүүнү сунуш кылган [31, 72-б.; 32, 82-б.].

Топонимдердин ар кандай классификациясын жазууда ар кайсы илимпоздун топонимикалык маалыматтары колдонулат. Илимий топонимикалык жоопкерчиликтин натыйжалары XIX кылымга чейин, андан кийин изилдөөлөрдүн негизинде топторго бөлүштүрүү менен жана классификациялоону сунуштап келишкен.

1924-жылы Семенов Тянь-Шанский аттарды 7 категорияга бөлгөн: ысымдар жана лакаптар, жеке ысымдар, диний антропонимдер, будда маданиятынын, байыркы замандан бери, ар кандай окуяларга байланыштуу ыйгарылган аттар, аймактын географиялык ландшафттарынан түзүлгөн объектеринин аттарына коюлган аталыштар.

Поляк окумуштуусу В.Ташицкий «лингвистикалык» деп аталган топонимдердин классификациясын тигил же бул тилге болгон өз ара байланышына жараша белгилеп көрсөтүшкөн: аты тигил же бул тил үчүн түпкүлүктүү, мааниси таптакыр түшүнүксүз, мааниси түшүнүктүү аттар да

этимологиялык жактан кайра чечмеленет, башка тилдерден тукум кууп өткөн жана коомдук үстөмдүк кылуучу тилге трансформацияланат деп көрсөтө алган. Морфологиялык кубулуштарга жараша топонимдердин болжолдуу түрдө жөнөкөй топонимдерге жана татаал топонимдерге бөлүнүшүн сунуштаган. Мында топонимдердин этимологиялык классификациясына толук семантикалык маанидеги топонимдер (этимологиялык ачык мааниси бар) жана маанисин чечмелей албаган топонимдер (этимологиялык жактан ачык эмес) кирет. Бул топонимдер убакыттын өтүшү менен маанилери боюнча бир тайпадан экинчи тайпага өтүшү мүмкүн.

Эми окумуштуулардын оюн эске алуу менен топонимдерди лингвистикалык өңүттөн изилдөөнүн тартибин карайбыз.

Сөздөрдүн этимологиялык жагын талдаганда, анын мурдагы чыныгы мааниси менен учурда колдонулуп жүргөн негизги маанисин так ажыратуу керек. Тыбыштык түзүлүшү жагынан эне тилге ылайык келген кыргызча сөздөргө окшогон өздөштүрүлгөн сөздөр болсо, алардын этимологиясына кайрылуу менен кайсы тилден киргендигин аныктоого болот.

Сөздөрдүн этимологиясы унутулганда гана ал архаизмге айланат. Айрым учурда бир эле мааниге ээ болгон сөз эки тилге эки башка тыбыштык айкаштар менен кирет да, экөө эки мааниге ээ болгон сөз болуп калат.

Сөздүн тутумундагы морфемалардын чыныгы мааниси (этимосу) таанылбай калса, ал сөз кайрадан кайталанып калган учурлары да кездешет. Мындай сөздөр адатта топонимдерде эмес, башка маанилерди туюнткан сөздөрдүн тутумунан учурайт. Мисалы, кыргызча “чарчы” (квадрат) деген сөз иран тилиндеги “чор” (төрт) жана *-чы* деген морфемалардан турат. Ал эми төрт чарчы деген учурда бир эле маанидеги эки сөздүн кайталанып калганын көрүүгө болот. Тактап айтканда, чарчы чарчы же төрт төрт болуп калат.

Мисалы, Кыргызстандын аймактарында жолуккан *Сөөк* деген топонимдердин маанисин чечмелеп берүүнү жергиликтүү элдерден сураганда, алар дароо эле кайсы бир мезгилдерде эки эл согушуп, көптөгөн жоокерлер өлүп, сөөктөрү жерге коюлбай жер үстүндө эле калып кеткен экен.

Ошондуктан *Сөөк* деп аталып калган экен деп биринчи топтогу элдер айтышса, экинчи бир топтогу эл бир мезгилдерде малга жут болуп, ачарчылыктан малдын баары эле кырылып калган экен. Ошол себептүү бул жер *Сөөк* деп атаып калыптыр деп жооп беришет. Тилекке каршы, ал жерлерден эч кандай сөөктүн калдыктарын да көрүүгө болбойт. Андай жерлердин географиялык түзүлүшүн алып караганда, дээрлик кең колоттун ичи болуп чыгат. Ошондуктан мындай этимологиянын баары эле туура болуп чыга бербейт. Илимий этимологияга кайрылган учурда андай географиялык түзүлүштөгү жерлердин *Сөөк* деп аталып калышы монгол тилиндеги *сувуг* (суу агымынын кургак нугу) сөзүнө барып такалат. Тактап айтканда, монголдун *сувук* сөзү кыргыз тилиндеги *сай* сөзүнө туура келүүчү мааниси бурмаланып, таптакыр башка мааниге айландырылган. Натыйжада монгол тилиндеги *сувук* деген сөз кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө жараша *сөөк* деп айтылып калган [26, 19-б.]. Чындыгында, *сувук* деген монголдун сөзү кыргыз тилиндеги *сай* деген маанини туюнтарын жогоруда айтып өттүк.

Бул маселе боюнча америкалык топонимист Дж.Р.Стюарт географиялык аталыштардын өзүнчө классификациясын сунушун берген: оронимдер, гидронимдер, ойконимдер, фитотопонимдер, урбанимдер. Семантикалык топонимдердин классификасын карап көрсөк, табигый шарттарды жана процесстерди чагылдырган топонимдер оронимдик, гидронимдик, фитотопонимдер, топурактык топонимдер, климаттык топонимдер, зоотопонимдер деп бөлүнөт.

Антропопонимдер өндүрүш топонимдери, соода, транспорт, калктуу конуштардын түрлөрү, этнотопонимдер, мемориалдык топонимдер, мигрант топонимдер болуп бөлүнөт. Учурда ушул топонимдер эң көп колдонулуп жүрөт. Мындай классификация изилдөөнүн максаттарына жана милдеттерине жараша болот. Мисалы, тилчилер морфологиялык лингвистикалык талдоого жакыныраак, ал эми тарыхчылар стратиграфиялык (топонимдердин жашы) жактан, географтар семантикалык жагынан изилдөөлөрүн жүргүзүп келе жатышат [85].

Окумуштуу С.Умурзаков “Состояние топонимического изучения Киргизии” деген эмгегинде байыркы мезгилде Борбордук Азиядагы көпчүлүк жер-суу аттары түрк тилинде аталган деп белгилейт [88, 109-110-б.]. Ал эми эрте Орто кылымдарда чыгыш иран аталыштары көбөйүп, түрк аталыштары 2-орунга өткөн дейт. Демек, биздин оюбузча, түрк тилдүү элдерден калган жер-суу аттары тарыхтын узун жолунда бир канча жолку объективдүү жана субъективдүү таасирлерден улам төмөнкүдөй бир канча өзгөрүүлөргө дуушар болгон:

Биринчиси, В.В.Бартольд өзүнүн 9 томдуу “Культурная жизнь Туркестана” деген изилдөөсүндө Орто Азиянын аймагында батыш иран (перс) топонимикасынын активдүү калыптанышынын башталышы XIII кылымдагы арабдардын басып алуу доорунан башталат деп белгилеген [12, 45-б.]. Айтымында, ушул мезгилде «кыштак» деген маанидеги топонимиканын ордуна жаңы перс топоформанттары *-дех* жана *-абад* колдонула баштаган. Мындан тышкары, Борбордук Азияда жаңы перс тили (фарси) батыш иран теги менен бирге кеңири тараган. Натыйжада батыш иран топоформанттарынын катышуусу менен Орто Азияда *-ан*, *-кирд* (*-гирд*, *-жирд*), *-диза* (*-диз*), *-руд* жана *-стан* (*-стан*) топонимдери пайда болгон.

Экинчиси, бүгүнкү күнгө чейин Кыргызстандын территориясында байыркы аскердик жортуулдарынын натыйжасында пайда болгон топонимдерге тийиштүү көңүл бурулбай келет. Мисалы, Ысык-Көл аймагындагы, *Санташ* топоними белгилүү легендага ылайык Темирландын жоокерлери тарабынан түзүлгөн, аскердик жүрүштүн башында жана аягында алардын санын эсептөө үчүн кызмат кылган.

Үчүнчүсү, Кыргызстандын территориясы аркылуу өткөн Улуу Жибек жолунан каттаган түрдүү элдер өлкөбүздөгү кээ бир жерлерди өздөрүнө ыңгайлуу болуусу үчүн аталыштарын өздөрүнүн тилдерине өзгөртүшкөн. Тарыхтан белгилүү болгондой, Борбор Азия чөлкөмүндө соода-сатык менен негизинен тажик жана өзбек элдери алектенишкен.

Төртүнчүдөн, тажик жана өзбек элдеринин отурукташкан жашоо образынын негизинде ири соода, билим берүү, административдик-башкаруучулук жайларынын алар турган жерде түзүлүшүнүн шарапаты менен кыргыз тоолорунан агып келген дарыялардын аттары да дүйнөлүк аренага фарси тилинде жарыяланган. Мисалы, Баткен районунун Кожо-Ашкан тоолорунан агып келген дарыя азыркы жана Орто кылымдардагы Баткен чөлкөмүнүн ортосунда жайгашкан кичинекей *Сох* айылынын аты менен *Сох* дарыясы деп аталып калган.

Бешинчиден, Күн чыгыш ренессансы деп аталган X-XII кылымдарда фарс тилдүү *Багдад*, *Бухара*, *Наманган* ж.б. шаарлардын Борбордук Азия үчүн илимий жана маданий борбор болуп калышы да жер-суу аттарынын өзгөрүүсүнө чоң түрткү болгон.

Алтынчыдан, 1917-жылга чейин ислам динин жайылтуу, билим берүү, илимий изилдөөлөр, анын ичинде аймакты карталаштыруу да фарсы тилинде жүргөн.

Жетинчи, ислам динин жайылтуу аркылуу келген фарс тилиндеги аталыштар аз келгенсип, Россия Падышалык империянын учурунан баштап, айрыкча Кыргызстандын түндүгүндө жер-суу аттарына орусча наам бериле баштаган. Мисалы, *Камыштуу-Жай* – *Камышановка*, *Ылдыйкы-Чүй* – *Нижнечуйск*.

Сегизинчи, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин жалпы Кыргызстан боюнча 218 шаар жана айылдардын аттары орусча аталыштарга алмаштырылган (*Большевик*, *Интернационал*, *Коммунизм*, *Социализм*, *Комсомол*, *Лесхоз* ж.б.).

Жалпысынан алганда, кыргыз топонимика илими ар тараптуу өнүгүүдө десек болот. Мында бир топ белгилүү окумуштуулардын кошкон салымын баса белгилөөгө болот. Бул багытта айрыкча Л.Сулайманованын салымын жана илимий эмгектерин атап кетүүгө болот [83]. Бирок азыркы мезгилде топонимиканын географиялык аспектилери жетиштүү деңгээлде изилденбей

жатканы да белгилүү, алар боюнча жасалган илимий иштер салыштырмалуу аз.

Мына ошентип, байыртадан ата-бабаларыбыз байырлап келген жерлерибиз ислам динин жайылтуу аркылуу келген фарс маданий баскынчыларынын, Падышалык империянын, СССРдин жер-суу аттарын өзгөртүүгө болгон катаал саясаттарын башынан кечирди. Натыйжада азыркы муун эле эмес, мындан мурдагы 2-3 муун да биздин чөлкөмдөгү жер-суу аттарынын чыныгы кыргыз-түрк тилиндеги аталыштарын билбей калды. Бул өз кезегинде ата-журтунун түпкү аталышын билбеген муундун калыптануусуна алып келди. Натыйжада советтик жана азыркы эгемен доорлордо кошуна өлкөлөрдүн жер-суулардын аталышына карап, “биздики” деген саясат жүргүзүүгө жол ачты. Кыргыздын жер боюнча эски салтына ылайык жердин кимдики экенин аныктоодо аталышына эмес, “мазарың барбы?” же “ата-бабаң ошол жердеги мүрзөгө коюлганбы?” деген суроо коюшкан. XII-XIII кылымдар аралыгында Борбордук Азиядагы кыргызча же түркчө жер-суу аттары жоголгону менен көп жердеги көрүстөндөр кыргыздарга таандык. Демек, биздин алдыбызда тышкы күчтөрдүн саясатынын айынан өзгөрүп кеткен жер-суу аттарын мурдагы аталышына кайтаруу милдети турат.

I Бап боюнча жыйынтыктар

Географиялык аталыштар же топонимдер – элдик чыгармачылыктын тарыхый жана маданий маанидеги өзгөчө бир бөлүгү. Аталыштардын жаралышы жана колдонулушу ар кандай жылдар аралыгына жана ар түрдүү жерлерге таандык болуп эсептелет. Кээ бир географиялык аталыштардын пайда болушу бир нече кылымды камтыса, айрымдары салыштырмалуу жаңы болуп саналат. Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн мааниси чоң.

Топонимика башка илимдер, анын ичинде негизинен тил илими, тарых жана география менен тыгыз байланышкан жана ажырагыс илимий багыт

болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу аталган багытты бир илимдин алкагында кароо мүмкүн эмес.

Топонимика илимин географиялык көз карашта изилдөөдө айрым окумуштуулардын (С.Н.Басик, Г.Я.Рылюк, Х.Л.Ханмагомедов ж.б.) салымы зор. Ал изилдөөлөрүнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: географиялык, тарыхый жана лингвистикалык илим катары топонимиканын негизги милдети топонимдердин пайда болушуна географиялык чөйрөнүн жана калктын этнолингвистикалык курамынын таасирин изилдөө жана объекти болуп саналат. Мында топонимика, жер-сууларды атоо маселесинде география илиминин чечүүчү ролу бар деп эсептейбиз. Анткени, ал маселелерге так даана географиялык касиет жана географиялык шарттуулук мүнөздүү, ошондой эле топонимикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү илимий жактан түшүндүрүү географиялык ыкмаларды жана ой жүгүртүүлөрдү талап кылат. Ушундан улам окумуштуулар топонимиканы изилдөө негизинен география илиминин иши экендигин жана ал гана максатка ылайык комплекстүү аткара алгандыгын белгилешет.

Жер-суу аталыштары боюнча адабий обзорду жыйынтктап айтсак, чет элдик окумуштуулар тарабынан топонимиканын калыптануу жана өнүгүү маселелери теориялык жактан жетиштүү изилденип, илимий жактан баюу болуп жатат.

Ал эми Кыргызстанда география илиминин, анын экономикалык, социалдык жана саясий география география илими үчүн топонимиканы изилдөө маани-маңызы боюнча жаңы багыт болуп саналат. Бул чөйрөдөгү илимий изилдөөлөр өтө аз санда болгондуктан азыркы мезгилдин өнүгүү абалы, айрыкча республикадагы кээ бир жер-суу аталыштарын өзгөртүү зарылдыгы, айрым социалдык-саясий көйгөйлөр топонимикалык атоолорду илимий жактан кенен-кесири изилдеп-талдап, анын теориялык жана практикалык маанилерин зарыл тараптарга таркатууну жана жайылтууну талап кылат. Мындай изилдөөлөр негизинен жер-суу аттарын сактоо жана урматтоо, кайра атоо ж.б. маселелерде абдан зарыл деп эсептейбиз.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА УСУЛДАРЫ

2.1. Топонимикалык изилдөөлөрдүн материалдары

Ар кандай илимий изилдөө үчүн материалдарды издөө, тандоо жана талдоо ишинде оболу изилденүүчү теманын объектисин жана предметин тактап алуу мыйзам ченемдүү.

Изилдөө объектиси – бул изилдөөнүн конкреттүү талаасы болгон белгилүү бир касиеттердин (катыштардын, байланыштардын, мамилелердин) жыйындысы. Мына ушуга байланыштуу биздин изилдөө темабызга ылайык, **изилдөө объектиси** катары Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы калыптанган географиялык аталыштар каралат.

Ал эми изилдөө предмети изилдөө объектисинин бөлүгү катары объекттин биздин изилдөө үчүн теориялык жана практикалык жактан маанилүү болгон касиеттерин жана өзгөчөлүктөрүн түшүнөбүз. Буга ылайык биздин **изилдөө темабыздын предмети** болуп Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы табигый- жана экономикалык-географиялык факторлордун таасири астында пайда болгон географиялык аталыштарды практикалык максаттарда колдонуу негиздерин (сактоо, коргоо, жаңыча атоо, зарылдык боюнча өзгөртүү) иштеп чыгуу жана өркүндөтүү эсептелет.

Мына ушуга байланыштуу илимий изилдөө багытыбыздын объектисине жана предметине ылайык изилдөө процессинде төмөнкү материалдарга токтолдук.

Илимий иштин максаттарына жана аларга карата түзүлгөн милдеттерине ылайык изилдөөнүн материалдарынын курамына Кыргыз Республикасынын Президентинин указдары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн же Министрлер Кабинетинин токтомдору жана программалары, ведомстволук чечимдер, илимий эмгектер, статистикалык отчеттор ж.б.у.с. кеңири маалыматтык булактар кирди.

Албетте, булардын катарына биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын Президентинин указдары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн (Министрлер Кабинетинин) токтомдору жана программалары биринчилик мааниге ээ. Алсак, мындай расмий документтер өлкөнүн аймактарын пропорционалдуу өнүктүрүү, эл чарба тармактарын рационалдуу жайгаштыруу жана комплекстүү өнүктүрүүгө багытталган жана белгилүү иш-мерчемдерин камтыйт. Ошондой эле өлкөдө пропорционалдуу территориялык өнүгүү жаатында жүргүзүлүп жаткан мамлекеттик саясаттын үзгүлтүксүздүгүн жана туруктуулугун камсыз кылат. Аймактардын экономикалык дараметин көтөрүү жана аны пайдаланууну активдештирүү, заманбап инфраструктураны жайылтуу, чарбалык иш-аракеттер үчүн жагымдуу шарттарды түзүү боюнча кечиктирилгис иш-чаралар кабыл алынып жатат.

Мына ушундай иш-чаралар бүткүл республикалык же адрестик (аймактык) масштабда жүргүзүлүп, сөзсүз түрдө топонимикалык аталыштардын коштоосунда гана түшүнүктүү боло алат.

2024-жылдын декабрь айында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров Кыргыз Республикасынын “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолун бекитүү жөнүндө Жарлыкка кол койду.

Жарлыкта мындай деп айтылат: “Узак жана кызыктуу тарыхка, мол коомдук-саясий тажрыйбага ээ, руханий байлыгы терең, наркты бекем карманып келген кыргыз эли буйрукка жараша, эгемендикке ээ болгон жылдарында уңгулуу жолунан адашып, улуттук баалуулуктары анчалык көңүлгө алынбай, нарк ченемдерине ширелген коомдук институттары мурдагыдай болбой, даанышмандар баштаган улут билгелери баркталбай, улуттук сыймыгы төмөндөп, жарандык сезими мокоп, келечекке болгон ишеними азайып, куттуу мамлекетинин алсыроо мезгилине дуушар болду [107].

Кыргыз Республикасынын эли ушул күнгө чейин келечекке ишеним жарата турган, коомдун мүмкүнчүлүгүн жаратмандыкка багыттоо күчүнө ээ,

элдин биримдигин, уюмдашуу жөндөмүн арттыра алган, узак мөөнөттүү идеологияга, башбагытка муктаж бойдон калып келди. Аталган кырдаалдан ылдам чыгуунун ишенимдүү жолдорунун бири кыргыз жарандарын бир муштумга бириктире турган, куттуу келечекке ишеним арттырган, жарандык мекенчилдикти күчөткөн, улуттун демин арттырып, ага дымак берген, жаңы демилгелердин жаралышына жол ачкан идеяларды иштеп чыгып, аны ыкчамдык менен ишке киргизүү экендиги маалым болду.

Мында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзамдардын долбоорлорун иштеп чыгууда жана аларды кабыл алууда, ошондой эле Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн жалпы мамлекеттик программаларын бекитүүдө Уңгужолдун жоболорун жана принциптерин эске алуу сунушталат.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети социалдык-экономикалык саясатты иштеп чыгууда, кабыл алууда жана жүргүзүүдө Уңгужолдун жоболорун жана принциптерин жетекчиликке алат; бул чөйрөдө колдонулуучу бардык ченемдик-укуктук, концептуалдык, программалык документтерди инвентаризациялоо жана аларды Уңгужолго ылайык келтирүү боюнча ишти жүргүзөт;

Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары Уңгужолдун негизинде аймактык программаларды иштеп чыгат.

Аталган жарлыкты ишке ашырууда, уңгужолдун принциптерин колдонууда улуттук топонимиканын ролу чоң экендигинде талаш жок жана бул жаатта кеңир иштерди алып барыш керек.

Топонимдер коомдун жана бүтүндөй адамзаттын өнүгүүсүнүн ажырагыс элементи болуп саналат. Алардын тигил же бул кылымдардан бери аталыштардын аты сакталып же өзгөрүүгө учурап же башка аталыштарга өтүп кеткен учурларды да кезиктирүүгө болот.

Топонимикалык маалыматтар бүгүнкү күндөгү география илиминде, кыргыз тилинде, картага түшүрүү маселелеринде, башка түйүндүү маселерде мааниси чоң. Азыркы учурда көптөгөн топонимдер сөздүктөргө, карталарга,

колдонуу чөйрөсүндө айтылышында жана жазылышында белгилүү деңгээлде кыйынчылыктарды пайда кылат.

Географиялык аталыштар белгилүү бир аймактын топонимикасынын бир бөлүгү болгондуктан, аны талдоо туура болушу үчүн топонимдердин бүткүл комплексинин өзгөчөлүктөрүн жана аларды изилдөө материалдарын эске алуу менен кароо керек.

Убакыттын өтүшү менен жер аттары өзгөргөн тарыхтын конкреттүү окуяларына мазмунуна жараша таралышы, алардын бүгүнкү күнгө чейин маанисин жоготпогонуна карата алар топонимикада өз изин калтырып келет. Ар бир тарыхый доор өзүнүн географиялык аталыштары менен мүнөздөлөт. Алар ар кандай мезгилдеги топонимикалык катмарлардын бир түрлөрүн түзүшөт. Тарыхый доордо документтерде көптөгөн жер-суу аталыштарынын аттары жазылып, ал жердин аттары илимий изилдөө объектилери болуп саналат. Демек, топонимика тарых илими менен тыгыз байланышта экендиги талашсыз.

Географиялык аталыштарды изилдөө – ары кызыктуу, ары түйшүктүү өзгөчө багыттагы иш-аракет. Ал көптөгөн илимдердин катышуусу менен өнүгө алат. Башкача айтканда, биринчи кезекте география илими менен катар лингвистика жана тарых илимдеринин биргеликте илимий-усулдук материалдарынын негизинде кароого болот. Себеби, биринчиден, энчилүү аттар – бул кандайдыр бир маанини билдирген сөздөр, ошондуктан ал филологдор тарабынан иликтенүүсү зарыл; экинчиден, алар белгилүү бир мезгилде (доордо) пайда болуп, ошол доорду же ошол мезгилдеги кандайдыр бир предметти же кубулушту (окуяны) чагылдырат жана бул жагдайда тарыхчылар тарабынан изилденүүсү зарыл. Мындан тышкары айрым жер-суу аттарын изилдөө физика, химия, геология, геодезия, биология, экономика, философия сыяктуу илимдери менен да тыгыз байланышта жүрөт десек болот.

Географиялык аталыштар – жердин тили деп бекеринен айтылбаса керек. Жер-суу аталыштарын туура түшүнүү географ адистер үчүн маанилүү жана аларга байланышкан материалдардын негизинде жаратылыш

шарттарынын жана ресурстарынын курамдык өзгөчөлүктөрүн, адамдын жашоо тарыхын жана анын чарбалык ишмердүүлүгүн окуп-үйрөнүүгө болот. Ошону менен бирге топонимдердин лексикалык курамы, семантикалык мааниси, этимологиясы, грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү талдануу менен иликтенет.

Географиялык аттарды жыйноо, аларды системалаштыруу жана жазылышын жөнгө салуу, географиялык аттардын алгачкы аталыштарынын өзгөрүү себептерин ачуу аталган илимдин маанилүү багыттарынын бири болуп саналат.

Азыркы учурда илимий изилдөө иштеринин бир нече багыттарынын бири топонимия илиминин өнүгүшү жана аларды изилдөө иштери өсүп-өнүгүп жаткандыгын жана окумуштуулар тарабынан бир аз да болсо изилденип жатканы баарыбызга белгилүү.

Ал эми топонимия жаатындагы негизги изилдөөлөр географиялык иликтөөлөр болуп саналат. Географиялык аталыштар же жер-суу аталыштары географиянын маанилүү компоненти экендигин эске салабыз. Алар адамдар менен географиялык объектинин ортосундагы байланыш болуп, аталыштар Жер бетиндеги ордун көрсөтүп, абдан маанилүү илимий маалыматтарды берет. Жер-суу аттары илимий жана маалыматтык мазмунду чечүүдө, маалыматты так жөнөтүүдө топонимдердин мааниси абдан чоң экендиги талашсыз.

Географиялык аталыштардын негизги милдети – көптүктүн ичинен аталган объектилерди тандоо, жекелештирүү, идентификациялоо. Топонимдердин жазылышы жана айтылышы туура болгондо гана топонимика өзүнүн маалыматтык милдетин аткара алат. Топонимика илими ошол жердин жашоо чөйрөсү экендигин так аныктаган, өткөн жана азыркы топонимикалык аймактардын аталыштарын сактап калган негизги булактар болуп саналат [3, 74-б.]. Азыркы адамзат өнүгүү цивилизациясын географиялык аталыштарсыз элестетүү мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик кызмат жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери боюнча мамлекеттик агенттигинин маалыматына ылайык, 2022-жылдын 14-ноябрында кабыл алынган (№105) «Кыргыз Республикасынын Баткен облусунун айрым айыл аймактарын жана айылдарын кайра атоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынып, зарыл эмес аталыштагы 13 объект кайра аталган. Бүгүнкү күндө да жогорудагы маселе актуалдуулугун жоготпогонуна байланыштуу Баткен облусунун аймагындагы зарыл эмес аталыштагы айыл аймактарды жана айылдарды кайра атоо боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2008-жылдын 19-августундагы № 467 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасындагы географиялык объектилерди атоо, алардын аталышын өзгөртүү, географиялык аталыштарды эсепке алуу жана каттоодон өткөрүү тартиби жөнүндө Жобонун негизинде тиешелүү иш жүргүзүүнү сунуштаган. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик кызмат жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери боюнча мамлекеттик агенттигинин 2023-жылдын 29-августундагы № 0113/360 сандуу маселе боюнчагы Баткен облусундагы жагымсыз аталыштар менен аталган аймактардын, айылдардын жана калктуу конуштардын аттарын өзгөртүү боюнча да иш алып барылды. Айыл өкмөттөр менен байланышып айыл тургундарынан сурамжылоо иштери жүргүзүлдү (буга тиешелүү материалдар тиркемеде тиркелген).

Бул илимий ишти аткарууда негизги укуктук-уюштуруучулук материал катары “Кыргыз Республикасындагы географиялык аталыштар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы (КР 2002-жылдын 25-июлундагы N 130, 2008-жылдын 21-июлундагы N 159, 2014-жылдын 18-июлундагы N 144, 2022-жылдын 20-январындагы N 9, 2023-жылдын 6-апрелиндеги N 79 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) пайдаланылды. Аталган мыйзамга ылайык, Кыргыз Республикасынын географиялык аталыштары Кыргызстан элинин нарк-дөөлөттөрү болуп саналат, Кыргызстандын тарыхынын жана маданиятынын ажырагыс бөлүгүн түзүшөт жана ушул

Мыйзам менен корголушат. Мамлекет географиялык аталыштарды иликтеп-изилдөөнү уюштурат, аларды каттоону жана эсебин алууну жүргүзөт. Кыргыз Республикасында географиялык объекттерге аталыштар мамлекеттик жана расмий тилде берилет. Эл аралык пайдаланууга арналган документтерде, картографиялык жана башка басылмаларда Кыргыз Республикасынын географиялык объекттеринин аталыштары мамлекеттик жана расмий тилден эл аралык стандарттарда белгиленген тартипте латын алфавитинин тамгалары менен берилет. Кыргыз Республикасынын төмөндөгүдөй географиялык объекттерине: аталыштары жок географиялык объекттерге; жаңыдан түзүлгөн администрациялык-аймактык бирдиктерге жана жаңы администрациялык түзүлүштөргө аталыштар берилет. Бир администрациялык-аймактык бирдиктин чегинде жайгашкан бир тектүү бир нече объекттерге бир эле аталыштар берүүгө жол берилбейт [51].

Бул документ болгону 14 беренеден туруп, Кыргыз Республикасындагы географиялык аталыштар жөнүндө негизги моменттер гана белгиленген. Мына ушуга байланыштуу бул мыйзамды айрым талаптар жана зарылчылыктар боюнча кеңейтүүнү турмуш көрсөтүп жатат. Алсак, Озбекстандын ушундай элке маанидеги документи – “Географиялык объектилердин аталыштары жөнүндө” Озбекстан Республикасынын мыйзамы (Мыйзам чыгаруу палатасы тарабынан 2011-жылдын 4-мартында кабыл алынып, Сенатта 2-11-жылы 26-августта колдоого алынган) 4 баптан, 24 беренеден туруп, топонимикалык кеңири аспектилерди өз ичине камтыйт [51].

Географиялык объекттердин аталыштарына атайын талаптар коюлат:

- географиялык объекттин эң мүнөздүү белгилерин чагылдыруу;
- ушул географиялык объект жайгашкан ошол эле аймактын географиялык объектилеринин аталыштарынын колдонуудагы системасына туура келүү;
- жергиликтүү калктын пикирин эске алуу;
- эреже катары үч сөздөн ашпаш керек;

-областтарга, райондорго, шаарларга, шаарларга, айылдарга, калктуу конуштарга адамдардын ысымдарын ыйгарууга, ошондой эле тарыхый окуялардын урматына да жол берилбейт.

Администрациялык-аймактык бирдиктердин аталыштары, эреже катары, алардын административдик борборлорунун атынан, алар жайгашкан аймактын бөлүгүнүн географиялык же тарыхый аталышынан алынууга тийиш. Ушул талапты да туура деп эсептейбиз. Ар бир аймак (район же область) ошол жердин географиялык өзгөчөлүгүн же тарыхый өнүгүүсүн аныктап туруш керек. Мындан улам 2023-жылы Талас областынын Кара-Буура районун Айтматов району деп кайра атоо туура эмес болду [35]. Бишкек шаарынын 4 административдик районунун бирин Айтматовдун атына кайра атоо туура болот эле деп эсептейбиз.

Транспорттук жана инженердик инфраструктура объектилери, анын ичинде аэропорттор, станциялар, пристандар, трассалар, темир жол станциялары ж.б. объекттердин аталыштары калктуу пункттардын же алардын компоненттеринин, алар жайгашкан башка географиялык объекттердин аталыштарынан алынууга тийиш. Бул да өтө маанилүү.

Географиялык объекттерди атоо жана атын өзгөртүү боюнча сунуштарды даярдоодо жергиликтүү калктын пикири эске алынат.

Географиялык объекттердин аталыштарын белгилөө төмөнкүдөй тартипте жүргүзүлөт. Башкача айтканда, географиялык объектилердин аталыштары аймакты картага түшүрүүдө, топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, ошондой эле географиялык объекттерди атоо жана атын өзгөртүү боюнча сунуштарды даярдоодо төмөнкүлөрдүн негизинде белгиленет:

- мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун тиешелүү органдарынын, жарандардын өз алдынча башкаруу органдарынын, ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын документтери;

- расмий картографиялык жана маалымдама басылмаларынан, статистикалык, архивдик, тарыхый жана башка булактардан алынган маалыматтар;

- жергиликтүү калктын, ошондой эле жергиликтүү тарыхчылардын, географтардын, башка адистердин арасында сурамжылоолор. Ошондой эле географиялык объекттердин аталыштарын белгилөөдө;
- жергиликтүү калктын турмушунун географиялык, тарыхый, улуттук, этникалык, тилдик жана башка өзгөчөлүктөрү эске алынат; географиялык объектилердин аталыштарынын адаштырган окшоштугу, кемсинткен маанилери жана бул аталыштардын Өзбекстан элинин тарыхына, каада-салттарына жана маданиятына туура келбегендиги жокко чыгарылат [18].

Географиялык объекттердин аталыштарын ыйгаруу жана кайра атоо боюнча иште тиешелүү комиссиялардын милдеттери абдан маанилүү. Алардын негизги милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- элдин тарыхый-маданий баалуулуктары жана мурастары менен байланышкан географиялык объектилердин аталыштарын коргоону камсыз кылуу, алардын аталыштарын негизсиз өзгөртүүгө жол бербөө;
- географиялык объекттердин атын өзгөртүүгө жана аларга Өзбекстан элинин улуттук каада-салттарына жана менталитетине жат аттарды берүүгө жол бербөө;
- географиялык объектилерге ат ыйгарууда жана атын өзгөртүүдө жердешчилик, тууганчылык жана кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу учурларын четтетүү [18].

Мында атайын Мамлекеттик кадастр агенттигинин географиялык объекттердин аталыштары жаатындагы ыйгарым укуктары да чоң жана маанилүү. Ал географиялык объекттерди атоо жана кайра атоо боюнча сунуштарын мамлекеттик экспертиза аркылуу жүргүзүп, алардын географиялык объекттердин аталыштарына, аларды кайра атоо жана белгилөөгө, ошондой эле географиялык объектилердин аталыштарын нормалдаштырууга карата талаптарга ылайык келүүсүн аныктайт. Бул максатта аталган орган топонимикалык жана башка изилдөөлөрдү, картографиялык, архивдик, тарыхый жана башка материалдарды комплекстүү

изилдөөнү уюштурат, географиялык объектилердин аталыштарын нормалдаштырат жана экспертизанын натыйжалары боюнча ылайыктуулугу жөнүндө корутунду берет же географиялык объекттерди атоо жана аларды кайра атоо боюнча сунуштардын мыйзамда белгиленген талаптарга ылайык келбегендигин аныктайт (негиздейт).

Географиялык объекттердин аталыштары мамлекет тарабынан корголот.

Географиялык объектилердин айрым аталыштарын башкалары менен уруксатсыз алмаштырууга, географиялык объекттердин бурмаланган аталыштарын пайдаланууга жол берилбейт [18].

Географиялык аталыштарды төмөнкү принциптер боюнча изилдөө максатка ылайык:

- географиялык объектинин аталуусу;
- пайда болуу убактысы жана шарттары;
- кайсы тилге таандык экендиги;
- этимологиясы жана мазмуну;
- сөз катары аталыштын тил илиминин жана орфографиясынын эрежелерине шайкеш келиши;
- бир тилден экинчи тилге которуу, эне тилде жазуу эрежелерин сактоо.

Экономикалык-географиялык изилдөөлөрдүн маанилүү багыты атоо процессин башкарууну жакшыртууга арналган. Бул багытта топонимдерди, анын ичинде салттуу аталыштарды талдоо, атын өзгөртүүнүн себептерин изилдөө жогорку деңгээлдеги картографиялык сабаттуулукту жана аймактын географиялык номенклатурасын терең билүүнү талап кылат. Географиялык аталыштар өлкөлөр ортосундагы эл аралык мамилелердин негизги каражаты жана негизи болуп саналат. Аларды жөнгө салуу, стандартташтыруу жана адаптациялоо - эл аралык маанилүү милдет. Ошондуктан дүйнөнүн эгемендүү өлкөлөрү бул маселенин туура чечилишине көңүл бурушат.

Мындан тышкары географиялык аталыштар мамлекеттердин укуктук документтеринде, мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарынын чечимдеринде, административдик башкаруу органдарынын иш-

аракеттеринде, өндүрүш, транспорт, байланыш иштеринде, ар кандай билдирүүлөр менен маалымдамаларда, билим берүү, илимий, маалыматтык жана башка басылмаларда көп кездешет. Жогорудагы маалыматтардын бири да географиялык аталыштарсыз толук болбойт, анткени бул билдирүүлөрдөгү жана шилтемелердеги эң кеңири таралган “кайда” деген суроонун жообу географиялык аталыштарда камтылган.

Топонимикалык багыттагы изилдөөлөрдө илимий эмгектердин жана диссертациялык изилдөөлөрдүн мааниси зор.

Бул аргументке көптөгөн өлкөлөрдө, анын ичинде, мисалы, коңшу Ўзбекстанда топонимика географиялык изилдөөлөрдүн маанилүү бөлүгү болуп калгандыгын, бул жаатта советтик мезгилден бери жигердүү изилдөөлөр жүргүзүлүп келгендигин кошумчалоо керек (Х.Хасанов, С.Кораев, Н.Охунов, Т.Нафасов ж.б.). Суверендүү Ўзбекстанда топонимиканын географиялык бөлүгүн өнүктүрүүдө Ю.Ахмадалиевдин [8; 9] илимий эмгектери эбегейсиз роль ойноорун белгилей кетели.

Акыркы жылдары Ўзбекстанда топонимика боюнча диссертациялык изилдөөлөр боюнча жемиштүү иштер жүрүп жатат: 1 докторлук (ДС) жана 7 PhD докторлук диссертациялар корголгон. Төмөнкү таблицада бизге маалым болгон диссертациялык иштер тууралуу маалыматтарды бердик.

Таблица 2.1- Ўзбекстандагы топонимикалык изилдөө жаатындагы диссертациялар жөнүндө маалымат*

№	Изденчүүчү	Диссертациянын аталышы	Коргоо жылы
11.00.01 – физикалык география			
1	Байкабилов Х.М.	Физико-географические аспекты и топонимический анализ названий зарубежных стран	2021
2	Валиева Ш.И.	Физико-географическая характеристика топонимов Самаркандской области	2023
3	Миракмалов М.Т.	Роль народных названий в формировании физико-географических терминов	1998

11.00.02 – экономикалык жана социалдык география			
1	Атакулов П.С.	Влияние региональных социально-экологических характеристик на формирование географических названий (на примере Ферганской области)	2020
2	Балтабаев О.О.	Социально-географический анализ ойконимов Республики Каракалпакстан	2022
3	Караев С.К.	Ойконимия Узбекистана (историко-географическое исследование формирования названий населенных пунктов республики)	1998
4	Хахимов К.М.	Региональные социально-экономические характеристики образования топонимов (на примере Джиззахской области)	2010

**Автор тарабынан түзүлдү*

Көрүнүп тургандай, бул өлкөдө «физикалык география» жана «экономикалык жана социалдык география» адистиктери боюнча географиялык аталыштарды изилдөө боюнча жигердүү иштер жүргүзүлүүдө. Бул багытта топонимиканын социалдык-экономикалык жана географиялык аспектилерин чагылдырган диссертациялар, монографиялар, илимий макалалар жана окуу китептери басымдуулук кылаарын практика көрсөтүп турат. Мисал катары Ю.Ахмадалиевдин «Топонимика и географическая терминология» (2018), «Топонимы Ферганской области» (2009), С.Караевдин «Топонимы областей Узбекистана» (2005), Н. Охуновдун «Топонимия Узбекистана» (2005) ж.б. эмгектерин мисал катары келтиребиз.

Тилекке каршы, Кыргызстанда бул жаатта географ-окумуштуулар тарабынан изилдөөлөр алгачкы баскычта экенин белгилей кетүү керек. Ошол эле учурда 2013-жылдан бери уланып келе жаткан биздин диссертациялык изилдөө бул багытта пионердик болуп эсептелет.

Эми топонимияда элдик географиялык терминдер боюнча төмөнкүлөрдү белгилейбиз.

Коомдун өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарында эле адам баласы өзүнүн жашаган жерлерине, айланасындагы жаратылыш объектилерине ат берүүгө

аракет кылган. Көпчүлүк элдер географиялык предметтерден жерлерди атап, ал жерлердин аттары аталып калган. Энчилүү аттардын классына кирген географиялык аталыштарды топонимика илиминин башаты деп атоого болот. Ар бир улут өз тилинде географиялык объектилерди атоо менен жерлерди атап жүрүшүп, алар аныктоочу жер болуп, убакыттын өтүшү менен ал аталыштардын аты туруктуу болуп калат. Ал түшүнүктүн пайда болушунун себеби – анын зарылчылыгы. В.А.Никонов Кыргызстандын оронимиясы боюнча макаласында “Кыргыз оронимдери (рельефтик объектилердин аттары - тоо кыркалар, чоку, дөбө, бет, кайкы, капчыгай, жар, үңкүр, ашуу ж.б.) сан жеткис” деп белгилеген. Ошондой эле окумуштуу өлкөнүн топонимиясында кездешүүчү бир катар географиялык терминдерди талдоого алат [71, 86-б.].

Ал эми Д.Исаев «Жер-суу аттарынын сыры» эмгегинде белчир, омпол, сырт, тарагай, торпу, айыл, кыштак сыяктуу географиялык терминдерге мүнөздөмө берет [40, 102-103-б.] .

Л.Сулайманова «Лингвистический анализ народных географических терминов в топонимий Кыргызстана» деген темадагы кандидаттык диссертациясында 800 элдик географиялык терминдин өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Кыргыз элинин географиялык (топонимикалык) метафоралык терминдерин түзүүгө активдүү катышат. Кыргыздардын практикалык иш-аракетинин белгилерин чагылдырган адамдын жана жаныбардын дене мүчөлөрүн билдирген сөздөрдөн маанинин өтүшү менен түзүлгөн терминдер орографиялык терминологияда көбүрөөк, гидрографиялык терминологияда аз кездешет. Географиялык терминдердин 50дөн ашыгы метафоралык, алардын 31и адамдын жана жаныбардын дене мүчөлөрүн билдирген терминдерди көрсөтө алган. Төмөндө саналган терминдердин бардыгы Кыргызстандын топонимиясында гана кеңири тарабастан, алар азыркы жана байыркы түрк тилдеринде көп кездешкендиктен, жалпы түрк тилдерине кирет [83].

Жергиликтүү терминдердин Ысык-Көл топонимиясын жазууда Н.Акматов айрым географиялык терминдерди мисал келтире алган: керүү,

жылга, жыбыт, кайкы, секи, секиче, куйма, өстөн, өлкө, ирим, күдүр, күбүр сыяктуу катышкан топонимдерди талдоого алган [4].

Топонимияда аталыш баштапкы жалпы түшүнүктү кандайдыр бир конкреттүү дарекке байланыштуурунун натыйжасында пайда болот. Мисалы, оронимикалык топонимдер: *Кызыл-Тоо, Жар, Сай, Төр, Бел-Ашуу, Жылга, Таштак-Тоо, Кең-Тоо, Адыр-Төр* ж.б. Гидромикалык аталыштарда төмөнкүдөй маанилер колдонулат: сай, көл, жар, булак, ак суу, кызыл суу, көк суу, ылай суу, сары суу, сасык булак, шор булак, кең суу, тар суу, ичке суу, тар жылга, кең жылга, булак бою, булак башы ж.б.; түздүктөргө – түз жол, талаа, кесек, айры жол, төрт көчө, чоң жол, тар жол, ийри жол, өрөөн, кургак жол, дөң, коргон ж.б.; литологиялык – майда кум, көп таш, чоң таш, кум, кызыл кум, сары топурак, кара жер, кызыл дөбө, кызыл кыя, кызыл жар ж.б.; адамдардын органдарына карата – баш төр, колтук, арка, баш, бел ашуу, чоку, далы, бел ж.б.

Географиялык объектилерди атоодо аталыш биринчи кезекте кандайдыр бир айырмалоочу белгиден келип чыгат. Бул айырмачылыктар белгилерди тандоонун объектинин мүнөзүнө, анын мейкиндиктеги абалына, жаратылыш шарттарына, этномаданий жана чарбалык түзүлүштөрдүн өзгөчөлүгүнө жараша болот. Байыркы убакта жергиликтүү калктын практикалык иш-аракеттер чөйрөсүндө болгон объектилерге биринчи аталыштар берилген. Туруктуу конуштар жок болгон учурда мындай объектилер – дарыялар, көлдөр, суулар ж.б. болгондуктан, убакытын өтүшү менен бүгүнкү убакта алар негизги жерлерге айланып, аталыштардын аттарын сактап келе жатат.

Элдик географиялык терминдер жер шарынын көптөгөн аймактарынын топонимиясын түзөт. Алар реалдуу объектилердин өзгөчөлүгүн аныктайт жана географиянын этимологиясын ачуунун ачкычы болуп саналат. Элдик терминдер географиялык шарттардын өзгөчөлүгү жөнүндө объективдүү маалымат берүүчү, башкача айтканда, олуттуу маалыматтарга ээ, терминде камтылган географиялык маалыматтын жыйындысы катары түшүндүрүлөт. Бул маалыматтар илимий-практикалык мүнөзгө ээ. Анткени, ал жаратылыш

шарттарынын жана ресурстарынын өзгөчөлүгүн жана чарбалык иштин жүрүшүндө аларды өнүктүрүүнүн өзгөчөлүгүн чагылдырат. Элдик географиялык терминдер – топонимикалык номинациянын булактарынын бири. Көрүнүктүү окумуштуу-географ А.Гумбольдт өз эмгегинде тоо кыркаларынын эң байыркы аттары жана ири дарыялардын баары ар түрдүү аталганы менен мааниси тоо же сууну билдирет деп айткан. Мисалы, *Сыр-Дарыя, Аму-Дарыя, Лена, Юкон, Парана, Амур, Енисей, Нигер* ж.б.

Жаратылыш ландшафттары жана алардын компоненттери жаратылыш кубулуштарын жана процесстерин кылымдар бою байкоонун натыйжасында жергиликтүү калк тарабынан так калыптандырылган. Бул географиялык объектилердин аттарынын өзгөрүүсү, ар бир аймакта диалектилердин жана башка улуттун тилдик өзгөртүүсүнө алып келет. Физикалык-географиялык терминдердин калыптануусу ар кандай элдин социалдык-экономикалык жана тарыхый-маданий өнүгүү деңгээлине жараша болот.

Таблица 2.2 де Борбордук Азиянын топонимдерин түзгөн кээ бир түрк терминдери жана аныктамалар берилди.

Таблица 2.2 - Борбордук Азиянын топонимдерин түзгөн кээ бир түрк терминдери*

Терминдер	Тили			
	түркмөн	өзбек	казак	кыргыз
суу	сув	сув	су	суу
дарыя	чай	дарйо	жылга	жылга
көл	кёль	куль	коль	көл
кум	гум	кум	кум	кум
тоо	даг	тог	тау	тоо
шаар	кала	шахар	кала	шаар
эски	кене	эски	ески	эски
жаңы	яңги	яңги	жаңы	жаңы

* Автор тарабынан түзүлдү

Бүт жер бетиндеги кургактыкты же суу мейкиндигин албайлы, аты аталбаган эч бир предмет же көрүнүш жок деп айтууга болот. Тактап айтсак, географиялык чөйрөнүн бардык объектилеринин: тоо кыркалары, суулар, өздөңдөр, капчыгайлар, жарлар, булактар, көлдөр, дарыялар, дөңсөөлөр, түздүктөр ж.б. энчилүү аттары бар. Жер жүзүндөгү аталыштар келип чыгышы жана пайда болушу боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Аларды бир системага салып изилдөө топонимика илиминин негизги багыты болуп саналат.

Демек, атоосуз бизди курчап турган чөйрөбүздү элестете албайбыз. Ошондуктан адамдын ысымы сыяктуу жер-суулардын аталыштарынын мааниси чоң болуп саналат. Бирок аталыштар ар кандай нерсе сыяктуу эле жаралат, кээ бир аталыштар маанисин таптакыр өзгөртөт, кээ бирлери жок болот, кээ бирлери бүгүнкү күнгө чейин жашап келе жатат. Ар бир атоо кандайдыр бир мезгилди өз ичине камтыган тарыхый көрүнүштүн, элдик чыгармачылыктын натыйжасынын, баа жеткис руханий кенчтин бир түрү болуу менен чоң маалыматтык булак болуп саналат.

Бул изилдөө иштеринде эл арасында жер-суу аталыштары боюнча эл оозунда кылымдар бою айтып келишкен, жер-суу уламыштары оозеки түрдө айтылган, мазмуну жагынан кыска, бирок түшүнүктүү, кайсы бир тарыхый мезгилди камтыган уламыштар бар экендигине күбө болдук, бирок изилдөө иштери жүргүзүлбөгөнү да бир жагынан таң калтыргандай болду. Жер-суу аталыштары жөнүндөгү уламыштар эл арасында жыйноо иши да жүргүзүлдү, бир аталыш тууралуу бир канчалаган варианттардын болушу өзгөчө кызыгууну жараттып, изилдөө иштерине пайдаланылды.

Изилдөө иштеринде Кыргызстандын түштүк аймактарында тажик, өзбек улутундагы калктар биргеликте жашагандыктан жер-суу аталыштарынын мааниси жагынан бир эле географиялык объектилердин билдиргенин таблица аркылуу түшүндүрүүгө аракет жасалды. Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык терминдердин жана сөздөрдүн кыргызча түшүндүрмөсү түзүлдү.

2.2.Топонимикалык изилдөөлөрдүн усулдары

Ар бир кубулушту же ар бир объектини белгилүү бир көз караштан изилдөөгө болот жана ал процессти толук түшүнүү комплекстүү изилдөө аркылуу анализ жана синтездин ар кандай ыкмалары колдонулганда ишке ашат.

Жогорудагы изилдөө принциптери ар кандай топонимикалык изилдөөнү географиялык методдорду колдонуудан баштоону талап кылат. Анткени, аталыштын жайгашкан жерин, географиялык объекттин атын, келип чыккан аймагын билбей туруп, географиялык аталыш жөнүндө ой жүгүртүү мүмкүн эмес. Жалпы географиялык методдор: географиялык терминдерди колдонуу, картографиялык жана талаа экспедициясынын методдору бул тармакта жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн.

Аймактардын географиялык аталышын жана топонимикалык мазмунун ар кандай позициядан кароого болот:

- 1) аталыш географиялык реалдуулукка таандык: тоо, дарыя, шаар, айыл, саз, көл ж.б.;
- 2) анын пайда болуу убактысы жана шарттуулугу;
- 3) тигил же бул тилге таандык болуусу;
- 4) мазмуну жана этимологиясы (грек тилинен - чындык, чыныгы маанисинде окутуу), башкача айтканда, энчилүү атынын келип чыгышы;
- 5) анын морфологиялык белгиси сөз болгондуктан, ал сөз стандартка туура келиши керек, тил жана графикалык эрежелерге баш ийүүсү;
- 6) бир тилден экинчи тилге которууда көрсөтүүнүн илимий негизделиши жана эне тилде туура жазалышы;
- 7) бөлүштүрүүчү аймактын аталышынын диапазонун, анын көчүп кетүү жолдорун тактоо.

Бул суроолордун баарын бир маселе менен чечүү мүмкүн эмес, ар бир маселенин изилдөө усулдары бар. Ар бир усул изилдөө максатына байланыштуу өз жолу менен изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Географиялык аталыштардын изилдөөлөрдүн усулдарын колдонуу жолдорун билүү менен анын формасын, структурасын жана мазмунунун сакталуусун кароо изилдөөчүнүн негизги милдети болуп саналат. Аталыштарга комплекстүү изилдөөлөрдү жүргүзүүнү колдонуунун негизинде гана ар түрдүү илимдердин методдорунун комплексин колдонуу менен реалдуу ийгиликтерге жетишүүгө болот. Топонимисттин негизги милдети аталыштарды комплекстүү изилдөө болуп саналат.

Топонимиканы изилдөөнүн географиялык усулдарын элдик географиялык терминдердин колдонулушу боюнча географиялык объектинин табиятын, анын түркүмдөрүн жана түрүн аныктоочу сөздөрдүн (мисалы, тоо, токой, көл ж.б.) негизи жалпы зат атооч болгондуктан, элдик терминдер белгилүү бир географиялык түшүнүктү же кубулушту аныктоо үчүн колдонулат. Элдин генетикалык байланышын билдирген географиялык объектилер менен терминдер жана алардын маңызы топонимияда чагылдырылат.

Географиялык аталыштар белгилүү бир аймактын топонимикасынын бир бөлүгү болгондуктан, аларды талдоо туура болушу үчүн топонимдердин бүткүл комплексинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кароо керек. Системадан ажыраган жалгыз аталыш же ысым илимий талдоонун булагы боло албайт. Топонимикалык изилдөөнүн экинчи талабы топонимдердин мазмунун кароо болуп саналат. Топоним менен терминдин байланышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Топонимика – ландшафтын тилинин бир түрү, анын оозеки көрүнүшү. Ал аркылуу ландшафттык көрүнүш (анын тарыхы, динамикасы жана өзгөчөлүктөрү) жөнүндө «айтып берет» деп айтууга болот. Ландшафттык жана топонимикалык изилдөөлөр өткөн доордун географиялык кырдаалдарын кайра курууга өбөлгө түзөт.

Топонимдер табигый ландшафттын, рельефтин формасы, топурак катмары, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү сыяктуу компоненттерди аныктоого жана изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн этаптары. Диссертациялык изилдөөдө башка тилдерде аталып калган аталыштарды географиялык объектилердин негизинде изилдөө зарыл. Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагындагы фарси ж.б. тилдерде аталып калган жер-суу аттарынын тарыхый аталыштарын изилдөө 2 бөлүктөн турат:

1. Түштүк аймак боюнча топонимикалык изилдөөлөргө географиялык объектилердин негизинде талдоо жүргүзүү;

2. Аймактагы фарс, өзбек, орус тилдеринде аталып калган аймактарды жеринде көрүү, жергиликтүү калк арасында интервью жана сурамжылоо жүргүзүү, аймактык этнографиялык изилдөө жана жер-суу аттарына лингвистикалык талдоо өткөрүү.

Топонимдер кокусунан эле пайда боло калбайт. Ал коом тарабынан берилет, коом тарабынан түзүлөт. Ошондуктан жер-суу аттарынын келип чыгышы да коомдун тарыхына жана социалдык-экономикалык өнүгүү шарттарынын деңгээлине жараша болот.

Жогоруда белгилеп өткөндөй, топонимикалык тармактар аралык классификациянын негизинде изилденүүчү объектилерди кароо 3 түрдүү: географиялык, тарыхый жана лингвистикалык усулдар менен жүргүзүлөт. Бул усулдарды изилденүүчү объектинин мүнөзүнө жараша туура тандоо ийгиликтин ачкычы болуп саналат. Бир нече усулдарга негизделген илимий жыйынтык объект жөнүндө туура корутунду чыгарууга негиз түзөт [8, 22-23-б.].

Лингвистикалык усулдары колдонуу аталыштардын туура жазылышын камсыз кылат. Д.Исаев өз китебинде ат коюнун эки түрдүү жолу бар деп белгилеген: стихиялуу түрдө ат коюу жана расмий түрдө ат коюу. Стихиялдуу дегени физикалык-географиялык аталыштар менен байланыштуу (көлдөр, дарыялар, жарлар, тоо, саз, суу ж.б. түшүнүктөрдү билдирген сөз элементтери кездешет). Стихиялуу мүнөздө келип чыккан аталыштар ат коюнун алгачкы формасы болуп эсептелүү менен бирге расмий түрдөгү атоолорго караганда көп экендигин билебиз жана алар узак мезгилди өз ичине камтыйт [39, 45-б.].

Мисалы, *Ысык-Көл, Кара-Дарыя, Ала-Тоо, Тунук-Булак, Кызыл-Кыя, Кадам-Жай* ж.б.

Д.Исаев боюнча, географиялык табигый объектилердин негизинде аталгандыгы туура, аны эч ким талаша албагандыгын белгилөөгө болот жана стихиялдуу деген сөздү географиялык объектилер деп айтуу тагыраак болсо керек деп ойлойбуз. Бардык өлкөлөрдө да географиялык объектилери басымдуу түрдө табигый аталыштары менен аталып келет [39, 46-б.].

Жер-суу аттары этнонимдердин, башкача айтканда, элдердин, уруулардын жана антропонимдердин наамдары менен толукталып турат. Мында көбүнчө белгилүү эл, уруу, урук орун алып жайгашкан жерлер, айылдар, уруунун жана уруктун аты менен аталып жашап келе жатат. Мисалы, *Төөлөс, Каңды, Көмөчтөр, Саруу* ж.б. [39, 9-10-б.].

Тарыхый маалыматтарга караганда, Кыргызстандын аймагында тили жагынан бири-бирине жакындашпаган же бири-бирине жакын тектеш келген ар башка улуттун өкүлдөрүнүн жашагандыгы белгилүү. Алар отурукташкан жерлерди өз тилдеринде аташып, ал аталыштын мааниси ачык айкын эмес аталыштар аталып келе жатат. Азыркы күндө да мааниси айкын болбогон жер-суу аталыштары аталып келе жаткандыгы баарыбызга белгилүү.

Расмий түрдө ат коюу коомдук турмуштун кийинки өнүккөн мезгилине туура келип, алар географиялык объектилердей аталыштар узак убакыт жашай албайт. Азыркы мезгилде ат коюу көбүнчө жаңы көчөлөргө, жаңыдан пайда болгон айылдарга, же мурдагы аттарды өзгөртүү үчүн, жергиликтүү калктын үнү менен, өкмөттүк бийликтер тарабынан эмнеге өзгөртүү керектиги жана эмнелерге негизделе тургандыгын көрсөтүп, атайын расмий чечимдердин негизинде каралат.

Расмий атоо коомдук турмуштун өнүп-өсүү жагдайларын жана мамлекеттин саясатын аныктап турат. Мамлекеттик бийлик тарабынан географиялык аталыштарды өзгөртүү эмнеге байланыштуу экендиги, эмнеге негизделе тургандыгы көрсөтмө түрүндө болот же атайын белгиленет. Эски

аталыштарды өзгөртүү же жаңы аталыштарды берүү боюнча атайын өкмөттүк чечимдер чыгарылат [19, 9-б.; 21, 12-б.]

Топонимика да *картографиялык* усул менен тыгыз байланышта өнүгөт, ал топонимикалык кубулуштардын жайгашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн, алардын убакыттын өтүшү менен өнүгүү динамикасын, мейкиндик жана айрым топонимикалык фактылардын ортосундагы көз карандылыкты да аныктоодо колдонулат.

Бүгүнкү күндөгү дүйнөнүн өнүгүүсү илимдин күчтүүлүгү менен мүнөздөлөт, башкача айтканда, илимий багыттардын элементтеринин методологиясын бириктирет. Картография жана топонимия биргеликте өнүгүүсү керек, себеби, топонимия картанын тили деп айтылат. Картанын тили өз кезегинде шарттуу белгилер системасы менен бирге кызмат кылат. Азыркы мезгилде топонимика менен картографияны акырындык менен интеграциялап иштөө керек. Ар бир өлкө таануу, аймак таануу үчүн же планеталык бөлүктөрүн таануу, окуп-үйрөнүү бул аталыштарды картага туура жазуу болуп саналат. Ошондой эле топонимиканын башкы милдети – даректик материалдарды берүү. Баарыбызга белгилүү географиялык аталыштарсыз картаны түзө албайбыз.

Топонимикалык аталыштарды картага түшүрүүдө төмөнкүдөй маселерди кароо зарыл:

а) илимий географиялык багыт катары топонимиканын салттуу жана жаңы концептуалдык позицияларын тактоо;

б) “топонимика-картография” заманбап теориялык жана методологиялык негиздер боюнча маселесин кароо;

в) илимий багыттарды негиздөө боюнча топонимикалык жана картографиялык изилдөөлөрдү (заманбап географиялык маалыматтык технологиялар) системалуу колдонуу;

г) аймактык карталарды түшүрүүдө топонимикалык аталыштарды талдоо менен картографиялык усулдарды колдонуу.

Жер-суу аталыштары карталарда чагылдырылган ар кандай көрүнүштөрдү терминдик мааниде да табигый реалдуулук экендигин аныктай алат. Топонимикалык материалды аныктоо ар кандай картографиялык булактарды тартууну талап кылат. Көп убакыттык карталар ар кандай кубулуштардын динамикасын изилдөөгө мүмкүндүк берет жана топонимика боюнча жаратылыш компоненттеринин жайгашкандыгы боюнча так маалымат берилет. Объектилерди картага түшүрүүдө топонимдерди белгилөө негизги маселе болгондуктан, аталыштарды карталардын темасына жараша колдонот. Мисал катары калк отурукташкан жерлердин так локализациясын камтып (ономастикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн негизинде) белгиленет.

Аймактык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө аталыштардын ар кандай аймактык бөлүштүрүлүшүн, ошондой эле ар кандай тилдердин аталыштарына мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүгө болот. Карта түзүүнүн натыйжасында аныкталган аймактар атайын топонимикалык текстти түзөт. Топонимикалык карта өзү андан ары изилдөө үчүн булак болуп саналат. Топонимдердин заманбап маалымат базасын түзүү, электрондук баракчалар, ГИС-технологияларын колдонуу топонимикалык заманбап изилдөөлөрдү бир топ активдештирет.

Тарыхый изилдөө усулдары. Топонимикалык фактыларды толук сыпаттоо жана талдоо тарыхый изилдөө ыкмаларын колдонбой туруп ишке ашырылышы мүмкүн эмес. Реалдуу тарыхый шарттарды эсепке алуу топонимикалык изилдөөнүн ийгиликтүү багыты болуп саналат. Ар бир тарыхый доор өзүнүн топонимикалык жыйындысы менен мүнөздөлөт жана ар тараптуу изилдөөдө өзгөчө орунду ээлейт.

Бул максатта топонимдерге тарыхый-хронологиялык талдоо жүргүзүлөт. Мындай изилдөөлөр элдик физикалык-географиялык терминдердин жана жаратылыш объектилеринин аталыштары, ошол эле мезгилде социалдык-экономикалык терминдердин жана ысымдардын басымдуу көпчүлүгү хронологиялык изилдөө ыкмаларын жүргүзүүнү талап кылат. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы аймактын өнүгүү процесси тууралуу

маалыматтын маанилүү булагы болуп саналат. Ал эми табияттын өзгөрүшүн топонимикалык жана тарыхый-географиялык маалыматтарды камтыган тарыхый документтерди изилдөөнүн негизинде карап көрүүгө да болот.

Демек, аймактын өнүгүү процесси тууралуу маалыматтын маанилүү булагы болуп тарыхый хронологиялык маалыматтар болуп эсептелет. Тарыхый документтердин түрлөрүнө: акт материалдары, келишимдер, тарыхый китептер, мыйзам чыгаруучу документтер (ар түрдүү жерди пайдалануу укугун тартуулоочу жазуулардын түрлөрү), мезгилдүү басылмалар, салттуу эскерүүлөр, саякатчылардын географиялык мүнөздөмөлөрү, оозеки сакталган уламыштар, эпостордо айтылган жер-суу аталыштары кирип, уникалдуу булактар экендигин айта кетсек болот. Алсак, “Манас” эпосундагы жер-суу аталыштары элдик терминдерди, жаратылыш объектилеринин көрүнүштөрүн сүрөттөп айтылышын кароого болот. Мал чарбачылыгын иштетүүдө тоолор, жайыттар ж.б. табигый ресурстардын көлөмүн, өлчөмүн көрсөтүп, мезгили (сезону) менен пайдалануудагы аталыштарын атап келишкен.

Ошентип, тарыхый жана картографиялык булактардын мааниси топонимикада чоң мааниге ээ. Ар кандай убакыт карталарын салыштыруу аймактын табигый жактан өзгөрүү, социалдык-экономикалык жактан өнүгүү динамикасын изилдөөгө мүмкүндүк берет. Топонимикалык маалыматтарды эстеликтин бир түрү катары тарыхты жана тарыхый фактыларды толуктоо жана тактоо максатында кароого болот.

Сурамжылоо усулу жер-суу аталыштарын изилдөөдө өтө натыйжалуу десек болот, себеби, жергиликтүү тургундар ата-бабасынан калган уламыштарды (болмуштарды) ооздон оозго сактап келет. Анын натыйжасында калк арасында туура же нукура аталыш сакталып келгендигин илимий ишибиздин негизинде көрө алдык. Ошол эл оозундагы уламыштардын негизинде аталган аталыштар көп экендигин баса белгилей алабыз.

Диссертациялык изилдөө учурунда биз бул усулду кеңири колдонуу менен көптөгөн аталыштардын келип чыгышын, маанисин жана өнүгүүсүн

сурамжылоонун негизинде изилдей алдык. Илимий иштин тактыгы үчүн 2.3-таблицада аймактык топонимикалык изилдөөдө сурамжылоого тартылган адамдардар жөнүндө маалыматтарды келтирдик.

Таблица 2.3 - Кыргызстандын түштүк аймагындагы жергиликтүү баяндоочулардын маалыматы

Аты-жөнү	Туулган жылы	Жашаган жери	Билими, кесиби, башка социалдык абалы	Улуту, уруусу, уругу	Сурамжылоо убагы
Абдырахманов Карыбек	1918	Ноокат району, Абшыр-Ата айылы	орто	төөлөс	2022-жыл
Айтматова Мастахан	1929	Кадам-Жай району, Кароол айылы	орто, 10 баланын энеси	төөлөс, буйга	2023-жыл, 5-сентябрь
Султанов Токтомамат Эргешович	1953	Кадам-Жай району, Майдан айылы	жогорку, мугалим	төөлөс, ай-тамга	2023-жыл, 27-май
Тайиров Миталип Муратович	1954	Кадам-Жай району, Кароол айылы	жогорку, окутуучу (профессор)	төөлөс, ай-тамга	2023-жыл, 27-ноябрь
Миталипов Жумабай	1948	Кадам-Жай району, Майдан айыл аймагы, Пум айылы	жогорку, мугалим	буйга	2021-жыл, май
Исмаилова Ибадат Мусаевна	1958	Кадам-Жай району, Пум айылы	жогорку, мугалим	найман	2023-жыл, 2-май
Курбаналиев Айниддин Садриддинович	1960	Кадам-Жай району, Үч-Коргон айылы	жогору	тажик	2021-жыл, май
Кадиров Халимжан	1984	Кадам-Жай району, Какыр айылы	орто	тажик	2022-жыл, июнь
Шакиров Рахманберди	1950	Ноокат району, Салиева айылы	жогору, мугалим	төөлөс	2020-жыл, июль
Сапаров Мухаммед	1967	Ноокат району Күңгөй Кожеке	жогору, мугалим	отуз уул берү	2020-жыл июнь

2.1-сүрөттө калк арасында сурамжыло жүргүзүп жаткан бир моментти келтирдик.

2.1-сүрөт. Кадам-Жай районунун Уч-Коргон жана Майдан айылдарында калк арасында сурамжылоо жүргүзүү

Эми лингвистикалык усулдардын маанисин карайбыз. Мында окумуштуулур тилдин сөздөрү катары топонимдерге этимологиялык, форманттык жана сөз жасоочулук (структуралык-грамматикалык) анализдерди колдонушат. Этимологиялык ыкманы колдонуу да топонимика илиминде маанилүү роль ойнойт, анткени, ал географиялык терминдин же аталыштын баштапкы маанисин калыбына келтирүүгө өбөлгө түзөт. Бирок лексикалык фактынын этимологиясын талдоо лингвистикалык позицияларга таянып, топонимдин келип чыгышынын алгачкы себептери жөнүндө чыныгы түшүнүктү бербейт. Ал үчүн географиялык жана коомдук-саясий жактан эске алууну талап кылат. Изилденип жаткан аймактын ар кайсы бөлүктөрүнө карата ар кандай болушу мүмкүн.

Топонимиканын лингвистикалык талдоо каражаттары сөз жасоо (структуралык-грамматикалык) жана аталыштардын кайталануучу элементтерин изилдөөгө негизделген. Мындай элементтердин ролу көбүнчө *форманттар* (латын тилинен *formans* - түзүүчү) деп аталат. Аттардын акыркы элементтери суффикс болуп саналат. Калк отурукташкан жерлерде шаар же айыл маанисин түшүндүргөн сөз бөлүктөрү же сөз мүчөлөрү кездешет. Алар орус тилиндеги топонимдерде *град*, *бург*, *поль*, ал эми түрк жана фарси тилдеринде *стан*, *абад*, *кент* сыяктуу мүчөлөр толук мааниде өз алдынча

колдонулбай, топоним түзүүдө гана катышып, объектинин типтерин көрсөтүүчү сөз бөлүктөрү же сөз мүчөлөрү топонимикалык форманттар деп аталат.

Ал эми калк орношкон пункттарды билдирүүчү *шаар, рабат (рабад)* араб тилинен, *абад, кант (кан, канд, кент, кен, кат, кет), лянгар (лянгер, ленгер)* иран тилинен, ал эми *село, поселок, станция, град* орус тилинен кирген терминдер же форманттар болуп саналат. Бул усул абдан ишенимдүү болгондуктан, аталыштардагы көп кайталанган элементтер тууралыгына негиз бере алат.

Статистикалык усулдардын да мааниси топонимика үчүн зор. Алынган маалыматты иштеп чыгууда белгилүү орунду статистикалык ыкма ээлейт. Анын жардамы менен топонимдердин башка категориядагы аталыштар менен сандык катышы белгиленет, топонимдердин ар кандай категориялардын сандык көрсөткүчтөрүнүн катыштары менен жазылат. Көп жагынан статистикалык маалыматтар изилдөөнүн картографиялык материалдарына негизделген.

II БАП боюнча жыйынтыктар

Илимий изилдөө багытыбыздын объектисине жана предметине ылайык изилдөө процессинде төмөнкү материалдарга токтолдук.

Алсак, изилдөөнүн материалдарынын курамына Кыргыз Республикасынын Президентинин Указдары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн (Министрлер Кабинетинин) токтомдору жана программалары, ведомстволук чечимдер, илимий эмгектер, статистикалык отчеттор ж.б.у.с. кеңири маалыматтык булактар кирип, жер-суу аттарын изилдөөнү өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү жана келечеги, алардын аймактарды изилдөөдөгү ролу, бул иш-аракеттердеги борбордук жана жергиликтүү башкаруу органдарынын, илимий жамааттын, коомчулуктун ж.б. ордун аныктоого жакшы жардам берди.

Кыргыз Республикасында иштеп жаткан “Кыргыз Республикасындагы географиялык аталыштар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы (1997-жыл) толук талдоого алынды десек болот. Ушундай эле максатта Өзбекстан Республикасынын аналогиялык мыйзамы да каралды. Жер-суу аттарынын каталогун түзүү, топонимдердин фондун түзүү, тарыхый аталыштарды коргоо боюнча талаптар боюнча иликтөөлөр болду. Өлкөдө бирдиктүү топонимикалык борбор түзүү, бардык географиялык аталыштарды бирдей формада компьютердик базага киргизүү жагдайлары негизделди.

Изилдөө ишибиздеги илимий эмгектердин ордун карап көрсөк, алар илимий толуктоого, талдоого жана пландаштырууга толук кандуу салым кошо алды десек болот. Адабий булактар иштин теориялык-методологиялык бөлүгүн иликтөөдө илимий негиз боло алды. Ага негизинен Ю.И.Ахмадалиев, С.Н.Басик, В.С.Жекулин, Д.Исаев, С.Кораев, К.Коңкобаев, Э.М.Мурзаев, С.У.Умурзаков, Х.Л.Ханмагомедов ж.б. белсемдүү окумуштуулардын жалпы топонимика, тармактык топонимика, анын ичинде геотопонимика илимдеринин өнүгүүсү, жер-суу аталыштарын изилдөөнүн экономикалык-географиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө концептуалдык окуулары, илимий изилдөөлөрү топонимикаы географиялык көз карашта таанууда чоң мааниге ээ болду.

Ошондой эле илимий иште жалпы илимий жана атайын усулдарды колдондук. Мында жалпы илимий усулдардан негизги усул катары диалектиканы кароого болот. Ал изилденүүчү чөйрөлөрдүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүүнүн негизинде калыптанган эрежелердин системасы катары жалпы киришүүнү аныктап, конкреттүү изилдөөлөр үчүн илимий усулдардын базасы кызматын аткарды. Албетте, биздин изилдөөдө нукура географиялык усулдар – салыштырма-географиялык, райондоштуруу жана картографиялык усулдардын да мааниси чоң болду.

Изилдөөнүн иш-милдеттерин аткаруу үчүн биз тараптан география илиминин башкы усулдарынын бири болгон экспедициялык усулду да колдондук. Карталар, картосхемалар жана графиктерди түзүү үчүн

картографиялык усул пайдалуу болду. Аэрокосмостук жана картографиялык технологиянын өнүгүүсү менен география илими, анын ичинде экономикалык география аймактык изилдөө процессинде жана өздүк материалын картографиялык жасалгалоодо сапаттык чоң жетишкендиктерге ээ болду. Мисалы, геомаалыматтык системалар жана дистанттык зондирлөө санариптик картографиялык жана экономикалык-географиялык материалдарды топтоого жана иштетүүгө мүмкүндүк берди.

Белгилүү бир аймакта географиялык аталыштардын калыптанышына таасир этүүчү социалдык-экономикалык (калктын курамы, тили, кесиби, чарбанын түрү жана деңгээл ж.б.) жана физикалык-географиялык (рельеф, топурак, суу, флора жана фауна ж.б.) ар кандай табигый жана антропогендик күчтөрдүн таасири астында, мейкиндик жана анын убакыттын өтүшү менен өзгөрүп же жок болорун геотопонимикалык изилдөөлөрдүн жардамы менен аныктоого болот.

III БАП. ӨЗДҮК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ТАЛКУУЛОО

3.1. Топонимика коомдук географиянын бир бөлүгү катары жана анын азыркы мааниси

Топонимика так аныкталбаган илимдердин катарындагы илим экендигинде талаш жок. Ал география, тарых жана тил илиминин кесилишинде жайгашып, географиялык аталыштарды, алардын келип чыгуу себептерин жана негиздерин, семантикалык маанисин, учурдагы абалын, өнүгүшүн, жазылышын, айтылышын изилдейт. Демек, бул илим изилдөөнүн максатына ылайык жогоруда аталган илимдердин бирине кире алат. Белгиленгендей, азыркы доордо эч бир илим башкалардан көз карандысыз пайда болуп, өнүгө албайт. Ар кандай илимдердин өз ара кириши жана өз ара таасири табигый процесс. Ошонун негизинде кесилиш (чектеш) илимдер пайда болот. Алардын ичинен топонимика география, тарых жана тил илиминин кесилишинде пайда болгон жана өнүгүп келе жаткан илим. Көрүнүктүү советтик окумуштуу Э.М.Мурзаев да анын дисциплиналар аралык байланышта экенин, география, тарых, тил илимине таандык экенин белгилеген [60, 10-б.].

Биздин изилдөөбүздөн максатына жана маңызына ылайык топонимиканын географиялык «таандыгын» белгилөө зарылдыгын көрсөтүүгө болот. География илиминде топонимиканын (экономикалык, социалдык жана саясий) географиянын маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Бул аргумент төмөнкүлөргө негизделген:

- биринчиден, алар жер бетинин белгилүү жерлеринде бекитилет (фиксация болот);
- экинчиден, алар мейкиндик боюнча байланыш (привязка) белгилерине ээ, ошого жараша географиялык картанын маанилүү бөлүгү болуп саналат;

- үчүнчүдөн, алар аймактын географиялык өзгөчөлүктөрү (физикалык-географиялык шарттары, отурукташуу өзгөчөлүктөрү, элдин маданияты жана жашоо-турмушу, аймактагы чарбалык иштин өзгөчөлүктөрү ж.б.у.с.) жөнүндө маалымат берет.

Ушул көз караштан алып караганда, топонимиканы изилдөө предметинде «үстөмдүк кылуучу» географиялык факторду эске алуу менен анын предмети географиялык илимге көбүрөөк таандык экендигин белгилейбиз. Башкача айтканда, «топонимика бул илимдин практикалык муктаждыктарына жооп катары географиянын тереңинде пайда болгондугу кабыл алынган» [90, 41-б.]. Ошол эле учурда Х.Л.Ханмагомедов жана А.Н.Гебекова туура баса белгилешет: «топоним – бул географиялык чөйрөнүн, башкача айтканда, экономикалык өнүгүүгө баш ийүүчү бөлүгү. Акыркысын өздөштүрүүнүн натыйжасында бир нерсени экинчисинен айырмалоо үчүн адам ага ат (атоо) берет. Топонимиканын негизин география түзсө, анын убакыттык шартталышы тарых болуп, тил илими биринчи менен экинчинин лексикалык туюнтмасы катары кызмат кылат» [89, 25-б.]. Беларус окумуштуусу В.А. Жучкевич топонимиканын изилдөөнүн предмети катары биринчи кезекте топонимикалык ландшафт болушу керек деп эсептеген, бул аркылуу ал дарыялар, көлдөр, жерлер, рельефтер, конуштар ж.б. белгилүү бир аймакта табигый түрдө өнүккөн. Топонимикалык ландшафт – географиялык ландшафттын сөз менен туюнтулган көрүнүшү [33, 25-б.].

Географиялык аталыштарды социалдык жана экономикалык-географиялык таризде изилдеген окумуштуулардын катарына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

а) географиялык аталыштардын маданий-руханий аспектилери боюнча Веденин Ю.А., Дружинин А.Т., Колуцков Н.В., Кораев С., Хасанов Х., Эназаров Т. ж.б.;

б) атоо процессин башкаруу жана жөнгө салуу, кайра атоо боюнча Ахмадалиев Ю., Афанасьев О.Е., Қораев С., Охунов Н., Поспелов Е.М. ж.б.

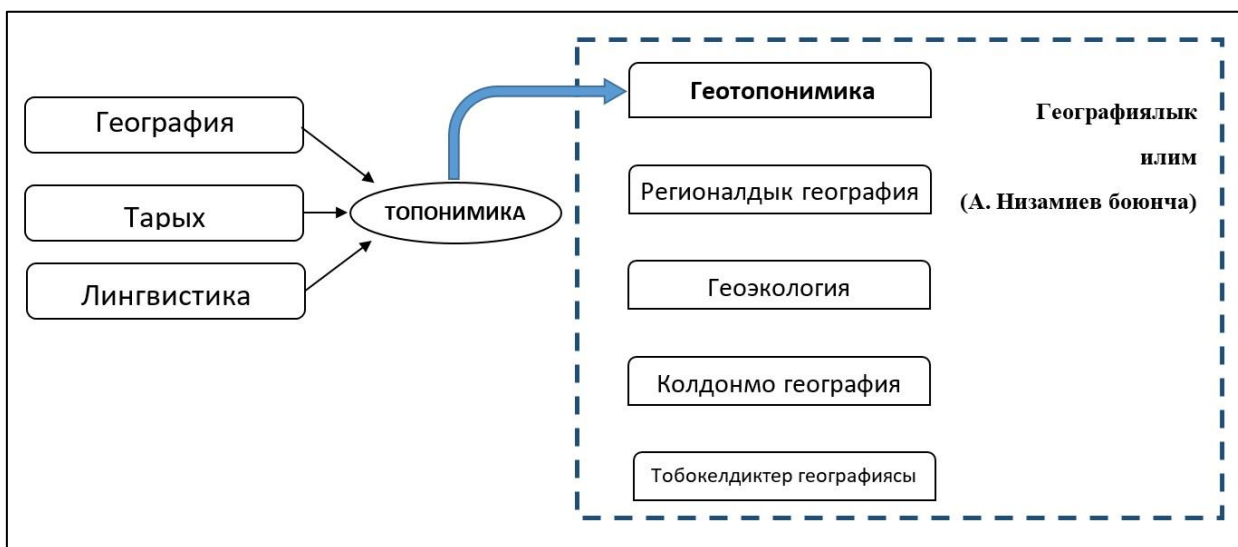
Эми топонимиканы изилдөө предмети коомдук, тактап айтканда, экономикалык, социалдык жана саясий географиянын предметине тиешелүү экендигин негиздеп көрөлү:

- биринчиден, топонимика илимий тармак катары коомдук (экономикалык, социалдык жана саясий) географияны камтыган гуманитардык илимдердин бир бөлүгү;

- экинчиден, топонимдер коомдун жана жалпы адамзаттын өнүгүүсүнүн маанилүү элементи. Алардын белгилүү бир аймактын чегинде жалпылыгы көп кылымдык элдик чыгармачылыктын, географиялык аталыштардын жаралышынын натыйжасы болуп саналат [10, 56-б.];

- үчүнчүдөн, «илимий билимдерди синтездөөнүн жана географиялык изилдөөдө түрдүү социалдык дисциплиналардын теориялык жана методологиялык мамилелерин колдонуунун контекстинде ар кандай деңгээлдеги коомдук аймактык системаларда болуп жаткан социалдык, саясий жана экономикалык процесстерди кайра чечмелөө мүмкүн болот. Бул процесстерди анализдөөгө мүмкүндүк берүүчү куралдардын бири топонимдер болуп эсептелет» [13, 60-б.].

Ошол эле учурда А.Низамиев география илиминин классификациясында аймактык география, прикладдык география, геоэкология жана тобокелчиликтердин географиясын камтыган интегралдык илим катары «геотопонимика» аталышын да киргизүүнү сунуштайт [67, 104-111-б.]. Бул ой-пикир менен толук макулбуз (3.1-сүрөт).

3.1-сүрөт. Геотопонимиканын интегралдык геоилимдер системасындагы орду

Эми топонимиканын жашоо-турмушубуздагы мааниси жөнүндө карайбыз. Алсак, А.С.Судаковдун сөзүнө ылайык, «адамдар географиялык аталыштар «дүйнөсүндө» жашайт жана аларсыз жашай албайт; бул жашоо чөйрөсүнүн бир бөлүгү жана ал ыңгайлуу болушу керек» [82, 34-39-б.].

Географиялык аталыштар аймактын табигый-географиялык жана социалдык-экономикалык факторлорун чагылдыруунун натыйжасында “адам аймак”, “адам – курчап турган чөйрө” ортосундагы байланышты аныктайт. Ошондой эле жер аттары – коомдук аң-сезимдин продуктусу. Алар географиялык чөйрөнүн объективдүү шарттары менен калктын этникалык тилдик курамынын айкалышынын натыйжасында келип чыгат. Ал коомдук түзүлүш, миграциялык процесстер, коомдун таптык структурасы, калктын этникалык курамы, табигый-географиялык чөйрө, тил тарыхы, лексикология жана лексикография маселелерин камтыган потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр менен байланышкан [90, 24-25-б.].

Демек, биздин оюбузча, географиялык аталыштар төмөнкү функцияларды аткарат (караңыз, 3.2-сүрөт):

-белгилүү бир аймактын өткөнү жана азыркысы жөнүндө зарыл маалыматтарды камтуу (когнитивдик функция);

-белгилүү бир коомдун же аймактын калыптануу жана өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө зарыл билимдерди алуу, туулган жерге болгон сүйүү сезимин калыптандыруу (тарбиялоо функциясы);

-территория боюнча багыт (ориентир) берет (дарек функциясы);

-белгилүү бир аймактын тарыхый жана географиялык чындыгын чагылдырат (илимий функция).

3.2-сүрөт. Геотопонимиканын аткарган функциялары*

**Автор тарабынан түзүлгөн*

Ошентип, топонимдер мейкиндиктик бөлүштүрүүнүн объектиси катары негизинен системалык-географиялык мамилени талап кылат, ал «мейкиндик-убакыттык анализдин куралы катары карталарды кеңири колдонууну камсыз кылат... конкреттүү геомаалыматтык системалар (ГИС) же алардын жеке технологияларын колдонуу сунушталат» [7, 99-110-б.].

Бүгүнкү заманбап цивилизацияны, биздин коомду, элдер менен өлкөлөрдүн ортосундагы ар кандай байланыштарды географиялык аталыштарсыз элестетүү мүмкүн эмес. Ар бир мамлекет өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө белгилүү бир топонимикалык системаны түзөт. Топонимдер – эн кыска түшүнүктүү тарыхы, алар белгилүү мейкиндикте жана убакытта коомдук муктаждыктан улам эл тарабынан жаралган. Ошол себептен ар бир элдин, өлкөнүн турмушунда кылымдар бою болуп өткөн тарыхый, коомдук, саясий окуялар, калктын аракеттери жана кесиптери ушул аталыштарда чагылдырылган [68, 243-244-б.].

Демек, топонимдердин география үчүн мааниси чексиз. Географиялык аталыштар картанын негизги элементи болуп, аймактык байланышын, дарегин көрсөткөн топонимдери менен айырмаланат. Географиялык аталыштар белгилүү бир аймактын өнүгүшүн, анын экономикада колдонулушун, калкынын таралышын баяндайт. Топонимдер белгилүү бир аймактын жаратылыш шарттарын жана ресурстарын чагылдырып, байыркы ландшафттарды калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгү пайда болот. Географиялык терминдерди билүү менен топонимдердин илимий этимологиясын ачууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Биздин оюбузча, географиялык топонимика бардык багыттар сыяктуу эле география илимдеринин системасында өзүнүн принциптери бар, багыт катары келечекте сакталып калууга укуктуу. Географиялык объектилер жана алардын адам жашоосундагы ролу менен географтар гана эмес, демографтар, социологдор, экономисттер жана башка бир катар кесиптер да алектенет. Географиялык объектилерди ар тараптуу изилдөө топонимист үчүн географиялык объектилердин аталыштарын ар тараптуу изилдөө, аларды классификациялоо, классификациялоо жана өзгөчө, ат коюунун мыйзамдарын аныктоо негизги маселелер болуп эсептелери белгилүү экендиги талашсыз деп айта алабыз. [94, 106-б.].

Топонимика илиминин географиялык маанисин жана мазмунун талдап көрүүнүн натыйжасында аны география илиминин, анын ичинде коомдук

ографиянын, башкача айтканда, экономикалык, социалдык жана саясий географиянын бир бөлүгү катары кароого толук негиз бар. Ошондой эле интегралдык илим катары геотопонимика илими катары өнүгүүгө жол ачылат.

Бүткүл республика боюнча топонимикалык изилдөө иштерин күчөтүү, атап айтканда, географиялык аталыштардын келип чыгышын жана колдонулушун ар тараптуу негиздеп, өлкө боюнча жана анын аймактарында топонимикалык карталарды басып чыгарууну кеңейтүү, айрым топонимдердин атын өзгөртүү зарылдыгын негиздөөгө активдүү катышуу жана жергиликтүү бийликтерге тиешелүү сунуштарды берүү зарыл.

Бул максаттарда Ош мамлекеттик университетинин жана Баткен мамлекеттик университетинин географтарынын катышуусу менен Баткен областынын аймагында топонимикалык изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий негиздемелердин негизинде айрым географиялык объекттерге ат коюу же атын өзгөртүү боюнча сунуштар киргизилип келет.

Элдин байлыгы болуп саналган жаратылыш объектилеринин аталыштары белгилүү бир аймакта жашаган элдердин экологиялык маданиятын көрсөтүп, калкты экономкалык жана экологиялык жактан тарбиялоодо чоң мааниге ээ.

Географиялык аталыштар түшүнүк катары социалдык (коомдук-маданий) тааризде да изилденип, эл-жерди сүйүү, адамдык мамиле, бирин-бири урматтоо, жаратылышты сарамжалдуу пайдаланууда, табиятты көздүн карагиндей сактоодо, жер асты жана жалпы эле кен байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу багытынды таалим-тарбия бере алат. Жаратылыштын кандай экендигин көрсөтүп турган жер-суу аталыштары өз мекенин сүйүү (туулуп өскөн жерин, жана ата-бабаларынын теги менен байланышкан аталыштарды белгилеп кетүүгө болот), бир жерди даңазалап, анын маанилүүлүгүн көрсөтөт (*улуу, чоң ата, ата, чоң ж.б.* түшүнүктөр менен байланышат), кудайга ишенүү жана дин талаптарын сактоого үндөйт (*олуя, кабыр, мазар, мечит, бейиш ж.б.* түшүнүктөр менен байланышат), элдин мүдөө-тилегин жана каалоосун билдирет жана ага умтулууга түртөт (*алга, бакыт, достук, эмгек, үлгү, береке ж.б.* түшүнүктөр менен байланышат).

3.2. Топонимика илиминин курамдык классификациясын талдоо

Географиялык аталыштарды классификациялоо боюнча окумуштуулардын бирдиктүү пикири жок болгондуктан ушул убакка чейин бирдиктүү, универсалдуу, жөнөкөй жана логикалык классификация түзүлө элек. Бул маселеге Э.Мурзаев көңүл буруп, мындай деп жазган: «Кандай гана мамлекет болбосун, же аймактык бирдикте татаал, көп катмарлуу, жандуу жана өзгөрүп турган топонимикалык система болгондуктан, бардык талаптарга жооп берген географиялык аталыштардын бирдиктүү классификациясын түзүү өтө кыйын, ал тургай мүмкүн эмес» [57,109-б.].

Географиялык аталыштардын бирдиктүү классификациясын түзүүнүн кыйынчылыгы топонимиканын лингвистика, тарых жана географиянын кесилишинде жайгашкан илим экендигинде жатат. Ушул илимдердин бир тармактары катары каралып келгендиктен азыркы убакка чейин топонимдердин бирдиктүү классификациясы түзүлө элек. Келечекте топонимика өз алдынча илим катары толук калыптангандан кийин топономист окумуштуулар тарабынан жер-суу аттарынын универсалдуу классификациясы түзүлөрү анык.

Эми негизги топонимикалык топторго топтолуп өтөбүз.

Баштапкы жана кошумча топонимдер. Гетерогендик географиялык объектилердин бирдей аталыштары кеңири таралган көрүнүш болуп эсептелет. Көпчүлүк аймактарда шаарлардын жана айылдардын аталыштары көбүнчө ага жакын турган тоолордун жана дарыялардын аталыштарын тең алып жүрөт. Мисалы, *Абшыр-Ата* шаркыратмасы менен улаш *Абшыр-Сай* дарыясы жана айылы, тоосу да ушул аталыш менен аталат. Нарын областынын борборунун аталышы, *Нарын* дарыясынын аталышы, *Нарын-Тоо* Нарын менен байланыштуу аталып жүрөт. Топонимиканын мындай аталыштары же бир аталыштын негизинде бир топ географиялык объектилердин метонимиянын мисалдары Кыргызстандын аймагында абдан көп кездешет.

Метонимия топонимдеринин баштапкы аталыш ошол жердеги географиялык объектилерге карата аталыштын аты келип чыккан, кийинки

кайталанган топоним же метонимия ал учурду пайдалануу менен кайталанып айтыла берет. Ал аталыштарды *туунду* топонимдер деп атаса да болот. Алар сөздүн түзүлүшү жана айтылышы биринчилик топоним менен дал келет.

Салыштырмалуу топонимдер кандайдыр бир белгини көрсөтүү менен аталыштардагы бир белгини билдирүү менен жалпы компоненттерди айырмалоо карама-каршы маанидеги аныктама сөздөрдү атасак болот: чоң-кичине, жогору-ылдый, түндүк-түштүк, эски-жаңы ж.б. антонимдери колдонулуучу топонимдерди атайбыз: *Чоң-Нарын, Кичи-Нарын, Узун-Акмат, Туура-Суу, Кең-Суу, Жоон-Арык, Ичке-Арык, Ак-Суу, Кара-Суу, Чоң-Кемин, Күңгөй-Кожоке, Тескей-Кожоке* ж.б.

Топоним-мигранттар. Байыркы доорлордон бери эле адамдар жерлерди өздөштүрүүнүн натыйжасында, коопсуздук максатында жашаган жерлерин которуп келген. Алар өздөрү менен бирге Ата Мекениндеги айрым аталышты өздөрү отурукташкан жерлердин кээ бир объектилерине атап алышкан. Башка жактан келген калк менен кошо аталыш да бирге келет деп айтса болот, мындай топонимдерди мигрант-топонимдер деп аталат.

Орустардын XX-кылымдын башында Кыргызстандага көчүп келүү менен аталарынын же тегинин, союз учурунда кылган эмгеги менен таанымал болгон орус улутундагы адамдардын аттарына коюлган аталыштардын көбөйүп кеткендигин билебиз [24. 38-43-б]. Тилекке каршы, мындай аталыштар азыр да көп санда (Таблица 3.1.) жана басымдуу бөлүгү өздөрүнүн тарыхый аттарын кайтарып алуу муктаждыгында турат.

Таблица 3.1- Кыргызстандын аймагындагы орус тилиндеги азыркы географиялык аталыштар

А	Б	В	Г
Александровка Алексеевка	Беловодское Белый Пикет Большевик Буденовка Бордунский	Васильевка Верхновосточное Виноградное Военно-Антоновка Восток	Гавриловка Гагарин Гидростроитель Горная Маёвка Горная Серафимовка Гроздь

		Вознесеновка Восточное Вторая Пятилетка	
Д	Ж	З	И
Дачное Дмитриевка Дорожное	Железнодорожн ое	Заводское Западное Заречное Зелёное	Ивановка Ильичевское Интернациональное Искра
К	Л	М	Н
Калининское Камышановка Кировское Ключовка Комсомольское Константиновка Котовское Красное Речка Крупская	Лебединовка Ленин Ленинское Лесное Лубяное Люксембург	Маевка Майское Маловодное Мирное Мирный Мичурино Молдовановка Мраморное	Национальное Нижняя Серафимовка Нижевосточное Нижнечуйское Новое Новомихайловка Новониколаевка Ново-Павловка Новопокровка
О	П	Р	С
Озёрное Октябрьское Орловка	Панфилов Панфиловское Первое Мая Первомайское Петровка Петропавловка Плодовое Подгорное Полевое Полтавка Предтеченка Привольное Пригородное Прогресс Прохладное	Рассвет Ровное Романовка	Садовое Северное Селекционное Советское Сосновка Спартак Ставрополовка Степное Студентческое
Т	У	Ф	Ч
Тельман	Ударник	Фёдоровка Фрунзе	Чапаев
Э	Ю		
Эфирос	Юрьевка		

Мындай антропонимдер Кыргызстандын бардык аймактарында кездешет же кайталанат. Кээ бир улуттар өздөрү менен аталышты да ала келишет. Географиялык аталыштарды берүүнүн себептери Ата Мекендин эстелигин сактап калууга болгон умтулуу болуп, аймактын жаратылыш шарттарынын, географиялык абалынын, экономикалык процесстеринин окшоштугу да мигрант-топоними боло алат.

Топоним-метафоралар. Метафоризация – семантикалык сөз жасоонун өзгөчө жолу. Метафора салыштыруу дегенди билдирет. Жер-суу аттары метафоралык болушу мүмкүн. Белгилүү болгондой, метафоралар (грек сөзүнөн - бир сөздү башка сөзгө көчүрүү, которуу, колдонуу маанисинде) окшоштукка негизделген, алардын өзгөчөлүктөрү өтө ар түрдүү.

Белгиленген объектилердин жана жерлердин касиеттери жана өзгөчөлүктөрү (формасы, көрүнүшү ж.б.) аларды курчап турган чындыктын тиешелүү объектилери менен салыштырууга мүмкүндүк берет.

Жергиликтүү калк табигый жана жасалма объектилердин өзгөчөлүгүн абдан так байкап, аларды көрсөтүүдө метафораларды колдонот. Ошол эле учурда топонимияга анатомиялык терминдер кирет. Кыргыздарда метафоралар өтө көп кездешип, аларды бүгүнкү күндө колдонуп келебиз. Андай оронимдерде мисал келтиребиз: чоку, колтук, баш, тоо боору, кол, арка, моюн, аяк, кабырга, бет маңдай, төш, жал, омуртка, бел, кабак, жон, тумшук, каптал, чат ж.б. Аларга карата изилденип жаткан аймакта төмөндөгүдөй аталыштар бар: *Айгыр-Жал, Аюу-Тапан, Бел-Өрүк, Гежиге, Жон-Бешик, Кызыл-Бел, Түз-Бел, Төө-Моюн* ж.б.

Символикалык топонимдер. Бул топонимдер образдуу сөздөр түрүндө аныкталат. Көптөгөн мамлекеттер жүргүзгөн саясатына, саясий жана социалдык-экономикалык багытына карап белигилүү бир географиялык объектилерге символдоштурган жаңы ысымдарды берип келишет. Буга бизде жана Орто Азиянын башка өлкөлөрүндө совет бийлигинин изи катары көптөгөн кайталануучу аталыштар мисал боло алат: *Алга, Эркиндик, Теңдик, Достук, Маданият, Октябрь, Жеңиш, Кызыл-Туу, Коммунизм, Партизан,*

Ынтымак, Кызыл Жылдыз, Тынчтык ж.б. Бул аталыштарды көбү эгемендиктен кийин жаңыланды.

Мындай символикалык топонимдерди белгилөөнүн жалпы себеби болуп эсте каларлык даталар жана окуялар болуп саналат.

Аймактык топонимикалык изилдөөлөр географиялык аталыштарды классификациялоонун практикалык мааниси чоң экенин эске алуу менен, аймактын географиялык объектилерин атоо боюнча аткарылган эмгек биринчи жолу ишке ашырылып, ар кандай илимий изилдөөдө чогултулган маалыматтар бир деңгээлде системалаштыруу ишин жөнгө сала алат.

Бул классификация суроо-талапка канчалык деңгээлде жооп берери адистердин көңүлүн бурат.

Географиялык объектилерди барып-көрүп изилдебей туруп, аталыштар (топонимдер) аркылуу тигил же бул жердин түзүлүшү, жаратылыш предмети жана кубулушунун өзгөчөлүктөрү жана түрү, чоң-кичинелиги, өңү-түсү ж.б. белгилери жана касиеттери жөнүндөгү маалыматтарды алууга болот.

Топонимдерди өзүнүн систематикалык даражасына карата 3 топко бөлүп кароого болот:

1. Тектик-түркүмдүк (макротопонимдер).
2. Түрдүк (мезотопонимдер).
3. Майда (микротопонимдер).

Булардын биринчисине (макротопонимдерге) географиялык ири аймактардын (материктер, океандар, деңиздер, өлкөлөр, тоо системалары, суу алаптары ж.б.) аталыштары кирет.

Экинчи түрдүк аталыштарга (мезотопонимдерге) экинчи даражадагы геокомплексдердин аталыштарын киргизүүгө болот. Мисалы, түздүктөр, ойдуңдар, кырка тоолор, өрөөндөр ж.б.

Үчүнчү топтогу майда топонимдерге бизге жакын жердеги жер-суулардын атоолорун айтабыз: айыл-кыштактар, көчөлөр, кокту-колоттор, булактар, дарыялар, сайлар, жарлар ж.б.

Жер-суу аттарынын пайда болушу коомдун калыптануу тарыхына жана саясий социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүнүн шарттарынын деңгээлине жараша болот. Азыркы мезгилде ат коюунун негизинен 2 түрү бар:

- табигый предметтер жана көрүнүштөргө карата;
- расмий түрдө (атайын атоо берүү).

Мында табигый көрүнүштөргө карата аталыштар аймактарда көп кездешет жана мазмуну жагынан ар түрдүү болуп, өз ичине узак мезгилди камтыйт.

Табигый көрүнүштөргө негизделип коюлган аталыштын физикалык-географиялык белгиси таптакыр жок болуп кетип, бирок анын аты сакталып калган учурлары бар. Мисалы, *Саздак*, *Камыш*, *Доңуз-Жылга*, *Жолборс-Үңкүр*, *Талды-Булак*, *Көл*, *Булак-Саз*, *Миң-Булак*, *Үч- Көчө* ж.б.у.с. аталыштар. *Саз* же *Саздак* деп аталган жерде саздын эч кандай белгиси жок бирок *саз* деп аталып калган, ал эми булактардын көптүгүнөн булактар *Миң-Булак* аталып, бүгүнкү күндө булактардын суулары тартылып кеткендиктен, аты гана сакталып калгандыгын көрсөтөт. Табигый көрүнүштөрдөн башка бүтүндөй шаарлар да жок болуп, урандыларга айланып, өткөн окуялар катарында эске алынып же археологиялык маданий баалуулуктар максатында казуу иштерин жүргүзүүнүн негизги аймагына айланып калган учурлары кездешет [40. 10-б].

Топонимикалык изилдөөлөр негизинен аймактагы өсүмдүктөр жана жаныбарлардын аттарына, алардын байыркы жана азыркы таралуу аймактарын, аларды картага түшүрүүдө, жоголуп кетүү себептерин изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мында өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрүнүн таркалышы жана жаныбарлардын жашоосу үчүн түзүлгөн аба-ырайы, топурак, экологиялык абалынын шарттары бар аймактарды аныктоого болот [19. 18-б].

. Топонимикада көпчүлүк аталыштар өң-түскө байланыштуу берилген аталыштар бар. Географиялык объектилерден топурактын түсүнө жараша, тоо кыркалары, тоо, бир нече бийиктеги чокулар, кырлар, жарлар, таштар, дарыя

-өзөндөрү, булактар, өсүмдүктөр, жаныбарлар ж.б. өң-түсүнө карап аталып калган аталыштарды көрүүгө болот.

Объектилерди номинация катары берип, бардык топонимдерди объектинин өзгөчөлүгүнө жараша тармактарга бөлүүгө болот.

Топонимикалык топтор – бул окшош географиялык аталыштардын жыйындысы. Бул топторго бир нече мисалдарды келтирсек болот.

Оронимдер (грек тилинен – тоо аталышы) – Жер бетинин рельефтик түзүлүштөрүнүн (орография объектилеринин) аталыштарын камтыган топонимдердин тобу. Аларга тоолор, чокулар, кырка тоолор, өрөөндөр, түздүктөр, тегиздиктер, ойдуңдар ж.б. геоморфологиялык предметтер кирет. Тоолордун аталышында да өзүнө таандык мисалдарды келтирсек болот. Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан, ал аталыштарды көбүнчө ошол өрөөн, жайлоо, белгилүү жер аттары менен аталып, анан экинчи маанидеги объектилердин же кубулуштардын (мисалы, *Кең-Жылга*, *Таштак-Тоо*, *Үңкүр-Сай*, *Катыраң-Жайлоо*, *Сары-Колот*, *Суулуу-Жер* ж.б.) аттарына карата аталган аталыштар кездешет. Мисалы, *Тянь-Шань* тоо системасы, *Какшаал* кырка тоосу, *Ленин* чокусу, *Ысык-Көл* ойдуңу, *Папан* адырлары, *Фергана* өрөөнү, *Баткен* өрөөнү ж.б. Оронимдердин подтиби болуп спелеонимдерди да кароого болот. Атап айтсак, *спелеонимдер* (грек тилинен үңкүр, жер асты жаракалар, жер астындагы көңдөйлөр) үңкүр маанисинде айтылган аталыштар болуп саналат. Кыргызстандагы үңкүрлөрдүн көпчүлүгү, эң чоң жана эң узун *Канигут* үңкүрүү түштүк аймакта жайгашкан. Ал үңкүр Баткен облусунда, жалпы узундугу 3200 м, ошондой эле *Чилустун*, *Чилмайрам* ж.б. белгилүү. [24,38-6]

Гидронимдер (грек тилинде суу аталышы) - бардык суу объектилерин камтыган топонимдердин тобу. Аларга океандар, деңиздер, булуңдар, кысыктар, көлдөр, көлмөлөр, суу сактагычтар, дарыялар, булактар, кудуктар, сайлар, каналдар, шаркыратмалар ж.б.у.с. суу объектилеринин аталыштары кирет. Мисалы, *Араван-Сай*, *Нарын*, *Исфайрам* дарыялары, *Сары-Челек*, *Кара-Суу*, *Кулун-Ата* көлдөрү, *Токтогул*, *Папан*, *Найман* суу сактагычтары,

Арстанбап, Абшыр-Ата шаркыратмалары ж.б. Гидронимдердин подтиби болуп *потамонимия* (грек тилинде дарыя аталышы) дарыя сыяктуу агын суулардын аттарын, *лимнология* (грекче көлдүн аталышы), саздардын аттарын *геланимдер* (грекче саздын аталышы), *пелагонимдер* (грек тилиненде деңиздин аталышы) деңиз, булуң, кысык ж.б. кошо атасак болот [22. 34-б].

Дримонимдер - (грек тилинен которгондо токойдун аталышы) токойлор, бактар, сейил бактары жана парктардын аталыштарын кошууга болот.

Антропонимия – топонимика илиминдеги адам аттарын, элдин жана уруулардын аттарын билдирүүчү топ. Ал эми адам аттары менен уруулардын атталынан келип чыккан жана эмнеге негизделип пайда болгондугун көрсөтүү үчүн эки термин этнотопонимдер деп аталат. Аларга төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот: *Раззаков, Масалиев, У.Салиева, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Мамытов* ж.б. Кыргызстандын аймагындагы көпчүлүк уруулардын аттарына коюлган аталыштар өздөрү жашаган айылдарга коюлган. Ал аталыштар *Бөрү, Татар, Төөлөс, Көмөчтөр, Кашкары, Мундуз, Багыш, Бугу* ж.б. кирет [25, 162-б].

Элге белгилүү коомдук жана мамлекеттик ишмерлердин, маданият жана адабият өкүлдөрүнүн, ошондой эле эрдик менен эмгек сиңирген инсандардын ысымдарын унутта калтырбоо жана алардын эмгегин баалоо үчүн алардын аттары ар кандай географиялык объекттерге, айрыкча шаар, айыл жана көчөлөргө берилет. Бул өңдүү эстелик катары коюлган аталыштар **коммеморативдик же мемориалдык топонимдер** катары белгилүү. Алар коомдун өнүгүүсүнө, саясий багытына же тарыхый окуяларына байланыштуу болгонунан, ошол доордун өзгөчөлүктөрүн чагылдырып турат. Мындай мисалдар катары *Алга, Достук, Жааштар, Эмгек, Жаңы-Көчө* сыяктуу айылдардын аталышын айта алабыз. Бүгүнкү убакта көпчүлүк жаңы конуштар адамдардын аттарын коюу менен толукталып жатат. Адам аттарын коюу практикасын Ош шаарынын көчөлөрүнүн мисалында карайбыз: *Амир Тимур, Курманжан датка, Жолон Мамытов, Исанов, Ленин, Масалиев, Эргеш Алиев, Бекмамат Осмонов, Садырбаев, Аскар Шакиров* ж.б.

Республиканын колдонуудагы мыйзамына ылайык өзгөчө учурларда объекттерге адамдардын ысымдарын берүүгө жол берилет. Райондор, көчөлөр, аянттар, проспектилер, парктар жана калктуу конуштардын башка компоненттери, ишканалар, мекемелер, уюмдар, физикалык-географиялык жана геологиялык объектилер коомдук ишмерлер, саясий ишмерлер, Мекенди коргоочулар, эмгек баатырлары, илим, маданият ишмерлеринин ж.б. эмгек сиңирген адамдардын ысымдарын ыйгаруу алар өлгөндөн кийин гана жүргүзүлө тургандыгы белгиленген.

Демек, этнонимдердин аты менен аталган ар кандай географиялык объект этнотопоним болуп саналат. Ал аймактык топонимияда көп болгону менен бирге өзүнүн байыркылыгы менен да айырмаланат. Шаарлардын, айылдардын, көчөлөрдүн аталыштарын басымдуу бөлүгүн этнотопонимдер же ойконимдер түзөт. Ошондуктан, этнотопонимдерди изилдөө жана талдоо аркылуу тарыхый масштабы боюнча ар түрдүү мүнөзгө ээ экендигин аныктоого болот [24, 35-б].

Урбанонимдер – (латын тилинен которгондо urbanus – шаар + ат дегенди туюнтат) бул топто энчилүү аттардын саны боюнча урбанонимдер алдыңкы орунду ээлейт, себеби, шаарлардын жана шаар ичиндеги объектилердин, көчөлөрдүн, аллеялардын, аянттардын, кварталдардын (шаар ичиндеги бөлүктөр) аттарын киргизе алсак болот. Урбанонимдерден да *ойконимдер*, *комонимдер*, *полисонимдерди* анын багыттары катары эсептөөгө болот.

Калк жайгашкан аймактардын аталыштарын иликтөөдө “*ойконим*” термини колдонулат. Ал эми айыл-кыштактардын аталыштарын изилдөөдө “*комоним*”, шаар аталыштарын изилдөөдө болсо “*полисонимика*” түшүнүгү пайдаланылат. *Годонимдерге* (грек тилинен которгондо көчөнүн аты дегенди билдирет) шаар ичиндеги объектилер, көчөлөр, аллеялар ж.б. аттарын киргизе алабыз. Мисалы, *Жааш Гвардия* бульвары, *Токтогул* эс алуу паркы, *Эркиндик* аянты ж.б. Урбонимика багыты бүгүнкү күндө кеңири өнүгө баштады деп айтсак болот.

Агроним (грек тилиненде талаа же эгин талаасы дегенди туюнтат) белгилүү эгин эгилүүчү, айдоого ылайыктуу талаалардын аттарын, айыл чарба жерлеринин аталыштарын камтыйт. Мисалы, *Кызыл-Дыйкан, Какыр-Жер, Көк-Талаа, Сары-Талаа, Суулуу-Жер, Көк-Ала-Майдан* ж.б.

Хоронимика (грек тилинде чек, чек ара белгисин билдирет) чек ара аталыштарына ээ болгон аталыштарды изилдөө болуп саналат [24, 41-б].

Жалпылап алганда, социалдык-экономикалык негизи бар географиялык аталыштар эл чарбасынын, анын ичинде дыйканчылыктын, багбанчылыктын, мал чарбасынын адистештирилген түрлөрүн, айыл чарба продуктыларын кайра иштетүүнүн тарыхый жерлерин, айрым тармактарда адамдар жогорку чеберчиликке ээ болгон аймактарды аныктоого мүмкүндүк берет. Аны менен катар адамдын чарбалык ишинин натыйжасында аймактын чарбалык ишмердүүлүгүнө тартылганда келип чыккан терс экологиялык-экономикалык процесстер (эрозия, шорго айлануу, сазга айлануу, чөлгө айлануу, суу каптоо ж.б.) жөнүндө маалымат алуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

Зоонимдер (zoon - жаныбар, onim - ысым, ат) – жаныбарларга коюлган энчилүү аттар. Үй жаныбарларына аттарына энчилеп ат коюу турмуштук зарылчылыктан келип чыгат. Мисалы: “Манас” эпосунда жаныбарлардын көрүнүшүнө, күлүктүгүнө, адамга жакындыгына, чарбалык иштерди аткарууга карата аттарды адам тарабынан берилип келген. Кыргыздар мал, жылкы, ит ж.б. жандыктар менен жашоо-турмушун өткөргөндүктөн аларга тиешелүү аттарды беришкен. Мисалы, жылкыга карата – *Ач буудан, Ак боз ат, Боз жорго, Сур ат, Кызыл ат, Жейрен ат, Сары ат, Буурул ат, Көк ала тулпар, Сара ала, Чаар ат, Тору ат, Кара коңур ат, Карала, Кара наар, Кара сур, Боз айгыр* ж.б. Итке карата – *Алапар, Ак тайган, Алабай, Жолборс, Кыраа, Кумайык, Тайбас* ж.б.

Зоонимдердин аталыштарынын көп болушунун негизги себептери болуп, кыргыз элинин көп кылымдык тарыхына байланыштуу болгондугунда. мисалы, «Манас» эпосунда жылкынын баласынын өңү-түсүн билдирген сөздөрдүн жалпы саны 100гө жакын, ал эми жылкы чарбасына байланыштуу

айтылчу сөздөрдүн саны 1000ден ашуун экенин «Манас» эпосу боюнча адис Г.Кушбакова белгилеген [Кушбакова Г. Зоонимия кыргызского языка (на материале эпоса «Манас»). Бишкек, 2015. 48-50-б.].

Учурда жалпысынан илимий топонимикалык терминология жакшы жолго коюла баштады. Бирок топонимиканын өнүгүшүнө байланыштуу ал дайыма системалаштырууну жана тактоону талап кылат.

3.3. Кыргызстандын түштүк аймагында таркалган жер-суу аталыштарынын азыркы абалы жана алардын өзгөрүү себептери

Өлкөбүздүн түштүк-батыш аймагынын топонимдери кылымдыр бою тарыхый, маданий жана тилдик шарттарда калыптанган. Бул аймактарда пайда болгон географиялык аталыштардын бир бөлүгү башка тилдерден кирип, алар бүгүнкү күндө да колдонулуп келе жатканы жалпыга маалым. Биздин изилдөөгө алынган аймактагы топонимдер тарыхый узак мезгилдерди өз ичине камтып, мааниси жагынан өзгөрүүгө учураган топонимдер жана географиялык объектилердин аты аталып калган. Ошондуктан жер-суунун аты географиялык объектини көрсөтүүнүн негизинде аталыштар изилдөөгө тактык жаратуусуна аныктоого мүмкүндүк берет. Жергиликтүү географиялык терминдерди топонимдерди пайда кылуудагы ордун белгилеп кетебиз.

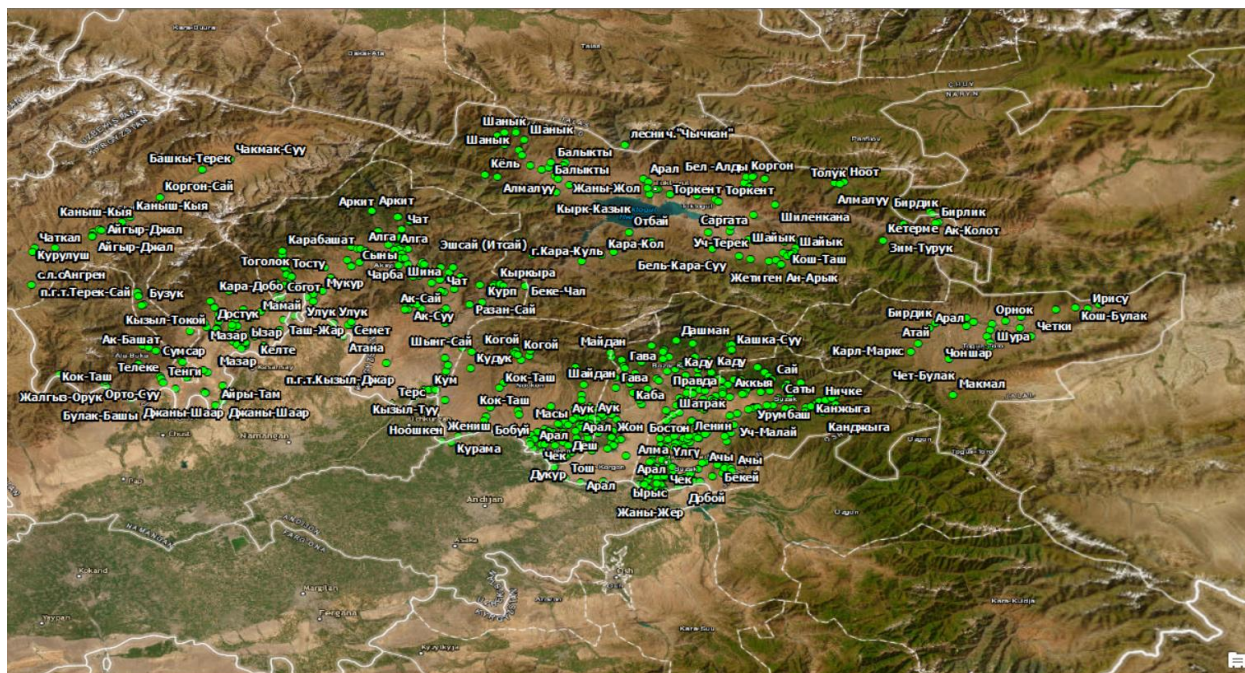
Изилдөөлөргө ылайык, жер-суу аттары көбүнчө аймакка же айлана-чөйрөнүн айрым табигый өзгөчөлүктөрүнө же жергиликтүү тургундарга жана алардын кесиптерине жараша катышта берилет. Географиялык объектилерге ат коюуда тарыхый салттарды катуу сактоо, учурдун талабын унутпоо зарыл. Учурдагы жер аттары сакталып, өтө зарыл болгондо гана алмаштырылышы керек.

Аймактын топонимикасына тиешелүү эң байыркы маалыматтарды эки миң жылдан ашык тарыхы бар жазма булактардан табууга болот. Кийинчерээк аймактын топонимикасынын калыптанышында согди, перс, араб, монгол аталыштары да чоң роль ойногон, ошондой эле түрк катмарынын өзгөчө орду

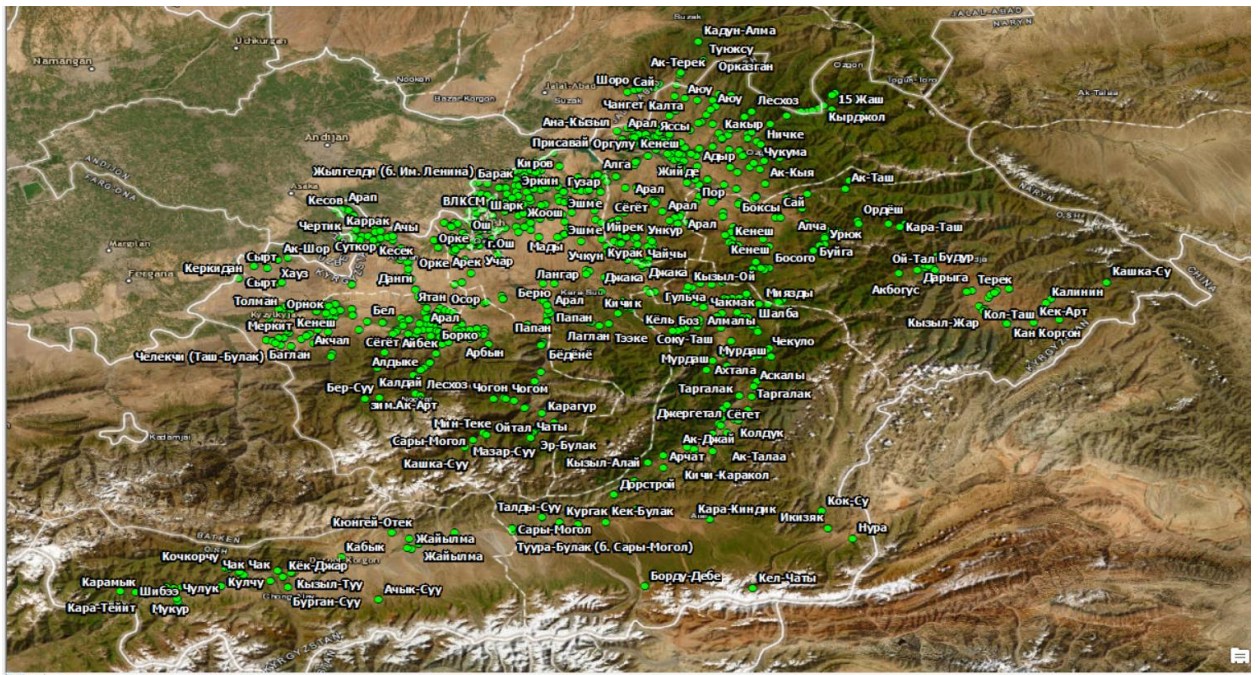
бар. Ал мурунку топономикалык катмарлардын үстүндө жайгашкандыгы, эң бекем катмар болгондугу, анын этимологиясын аныктоого салыштырмалуу жеңил жана аймактын бардык жеринде кеңири таралгандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Аймактык жер-суу аттары – бир нече мезгилдин продуктулары, ар бир мезгилдин өзүнө тиешелүү топонимдери бар. Бирок, стратиграфиялык катмарлардын ортосундагы интегралдык байланыштын болушуна байланыштуу мезгилдердин ортосундагы чек аралар шарттуу жана так аныктала албастыгын эстен чыгарбоо керек. Аймактын топонимикасы бул аймакта жашаган элдердин тили жана тарыхы менен тыгыз байланышта.

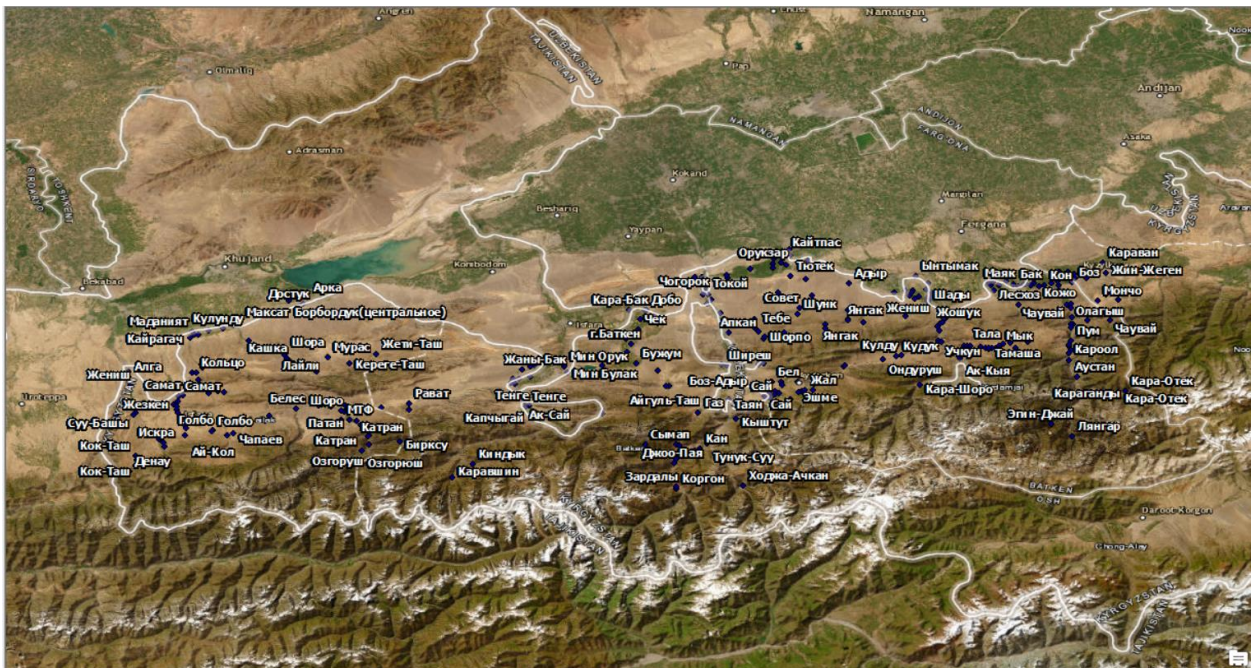
3.1, 3.2 жана 3.3-карталарда Кыргызстандын түштүк аймагынын территориясында таркалган жер-суу аттарынын областтар боюнча эгемендүүлүк шарттарында өзгөрүүсү келтирилди (рельефтик карталар).

3.1-карта. Жалал-Абад областынын жер-суу аталыштарынын жайгашуусу

3.2-карта. Ош областынын жер-суу аталыштарынын жайгашуусу

3.3-карта. Баткен областынын жер-суу аталыштарынын жайгашуусу

Түштүк аймагынын табигый жана экономикалык-географиялык жайгашуусу анын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөр бар экендигин билебиз. Географиялык жактан алганда, аймак уникалдуу жана ар түрдүү ландшафттык формаларга ээ, бул болсо анын аймагындагы территориялык бөлүнүштүн ар тараптуу өнүгүшүнө

шарт түзө алат. Жаратылыш шарттары калктын чарбалык активдүүлүгүнө жана өндүрүштүк ишмердүүлүгүнө түздөн-түз таасир этет. Мындан тышкары, аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө да жакшы шарттар жана ресурстар бар, бул анын өркүндөөсүнө өбөлгө түзөт. Атап айтканда, кен байлыктары, агрардык, рекреациялык ресурстары, демографиялык жана өндүрүштүк потенциалы бар.

Албетте, Кыргызстандын территориясы негизинен тоолуу келгендиктен ороним катары түзүлгөн аттардын ойконимге өтүшү мыйзам ченемдүү. Мындай жер аттарында тоо, дөбө, адыр, кыр, таш, колот, жылга, бел ж.б.у.с. географиялык терминдер көп кездешет. Ошон үчүн жер бетинин өзгөчөлүктөрү калктуу пунктарды атоодо аныктоочу белги катары кызмат кылат. Суулу аймактардын суу бөлүүчү жерлериндеги тоо этектеринде жана тоолуу райондордо да маанилүү. Анткени адамдын иш-аракетинде жана турмушунда социалдык жана экономикалык чоң мааниге ээ болгондуктан, тоолуу аймактардагы айылдардын аталыштары өзгөчө мааниге ээ экендиги белгилүү. 3.3-таблицада Алай, Кара-Кулжа жана Өзгөн райондорунун аймактарында оронимдердин ойконим функциясын аткарып калганына мисалдарды келтирдик.

Таблица 3.2- Алай районунда, Кара-Кулжа району жана Өзгөн райондорундагы оронимдердин ойконим маанисин аткарып калуусуна мисалдар

Алай району	Кара-Кулжа району	Өзгөн району
Аскалы	Ак-Кыя	Жалпак-Таш
Катыраң-Таш	Капчыгай	Кара-Колот
Кең-Жылга	Кара-Таш	Курбу-Таш
Сары-Таш	Көк-Арт	Кызыл-Тоо
Таш-Короо	Кызыл-Жар	Түз-Бел

Азыркы мезгилде башат, булак, дарыя, сай, суу деген сөздөрү бар калктуу конуштардын пайда болушуна суу объектилери аталыш негиз болуп кызмат кылган. Аймактын гидронимдик мааниси бар ойконимдеринин

жайгашуу өзгөчөлүгүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот (караңыз, 3.3-таблица).

Таблица 3.3- Сузак, Кара-Суу жана Ноокат райондорундагы оронимдердин ойконим маанисин аткарып калуусуна мисалдар

Сузак району	Кара-Суу району	Ноокат району
Жаңы-Арык Кара-Дарыя Сай Сасык-Булак Таш-Булак Чангет-Сай	Баш-Булак Жаңы-Арык Кара-Суу Кең-Сай Кызыл-Суу Таш-Арык	Ак-Булак Кара-Булак Кожо-Арык Кызыл-Булак

Өлкөбүздүн түштүк аймагындагы Баткен, Ош жана Жала-Абад областтарында таркалган географиялык аталыштарды талдоодо биз чыгышы боюнча 3 топко бөлүп карадык. (караңыз, 3.3-таблица).

Таблица 3.4- Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад областында (Тогуз-Торо районун кошпогондо) таркалган географиялык аталыштарды келип чыгышы боюнча топко бөлүү (1987-жылга карата)

Салттуу кыргызча аталышта	Советтик идеология менен аталуу	Чет тилдерде же аныкталбаган аталышта
<i>Чаткал району</i>		
Айгыр-Жал Ак-Таш Беш-Арал Жаңы-Базар Каныш-Кыя Коргон-Сай Сумсар Терек-Сай	Курулуш	
<i>Ала-Бука району</i>		
Айры-Там Ак-Коргон Ак-Тайлак Ала-Бука Булак-Башы Жаңы-Шаар Жапа-Салды Кара-Үңкүр	Комсомол Маданият Совет-Сай Бирлешкен	Тенги

Көк-Таш Орто-Суу Сары-Талаа Чалдыбар		
<i>Аксы району</i>		
Ак-Жол Ак-Суу Жаңы-Жол Жылгын Ит-Агар Кара-Суу Кашка-Суу Кечүү Кой-Таш Кызыл-Жар Мундуз Падыша-Ата Сары-Челек Чие	Ворошиловка Калинин Комитерн Кызыл-Туу Успенровка	Аркыт Афлатун Разан-Сай
<i>Токтогул району</i>		
Ак-Тектир Алмалуу Арал Балыкты Жар-Таш Жаңы-Жол Жетиген Кара-Көл Кара-Суу Терек-Суу Токтогул Толук Узун-Акмат Үч-Терек Чолпон-Ата	Комсомол Куйбышев Кызыл-Өзгөрүш	
<i>Ноокен району</i>		
Шамалды-Сай Майлуу-Суу Кочкор-Ата Сакалды Кызыл-Кыя Кара-Булак Көк-Таш Сары-Камыш	Ленин-Жол Жеңиш Курулуш	

<i>Базар-Коргон району</i>		
Акман Ак-Терек Базар-Коргон Бешик-Жон Кызыл-Үңкүр Чек Ак-Булак	Правда Советское Чкалов	Гава Гумхана Кыргыз-Гава
<i>Сузак району</i>		
Ак-Терек Ак-Тоок Арал Жар-Кыштак Калмак-Кырчын Кара-Алма Кыз-Көл Мундуз Сасык-Булак Чокмор Эшме	Благовещенка Гавриловка Димитровка Комсомол Михайловка Сафаровка Спасовка	Бек-Абад Ладан-Кара

Таблицаны талдаган учурда, Жалал-Абад областында көпчүлүк аталыштар салттуу кыргызча атоолор басымдуулук кылат. Бирок 1987-жылга, башкача айтканда, совет доорунун акыркы жылдары совет бийлигине жана анын идеологиясына байланышкан аталыштар да көп экендиги маалым. Алсак, *Ленин-Жол, Ворошилов, Калинин, Куйбышев* өңдүү бийлик жана аскер өкүлдөрүнүн атынан жана *Комсомол* (Ала-Бука, Токтогул жана Сузак райондорунда), *Комитерн, Правда, Советское, Совет-Сай* сыяктуу совет бийлиги менен байланышкан аталыштар өлкөбүздөн башка аймактарындай эле кеңири жайылган. Ошондой эле совет доорунун пропагандалык саясаты менен байланышкан кыргызча атоолор да арбын жана алардын көбү азырга чейин сакталып келет: *Бирлешкен, Жеңиш, Курулуш* (Ноокен жана Чаткал райондорунда), *Кызыл-Өзгөрүш, Кызыл-Туу, Маданият* ж.б. Бул мааниде алганда, аймакта Сузак району өзгөчөлөнүп турат. Бул аймакка совет доорунун башынан эле Россия тараптан орус тектүү элдер массалык түрдө көчүрүлүп келип, көп айылдардын аттары

орусчага которулган же орусча аталыштагы жаңы айылдар бар: *Благовещенка, Гавриловка, Димитровка, Михайловка, Сафаровка, Спасовка* ж.б. Учурда, аталган калктуу пункттар өздөрүнүн тарыхый аталыштарын алып, алардын тарыхый жана маданий мурастарын сактоого көңүл бурулуп жатат. Каралып жаткан областтын территориясында чет тилдерден кирген же аталыштарынын келип чыгуусу белгисиз болгон географиялык аталыштар да бар. Аларга Аксы районундагы *Аркыт, Афлатун, Разан-Сай*, Базар-Коргон районундагы *Гава, Гумхана, Кыргыз-Гава*, Сузак районундагы *Бек-Абад, Ладан-Кара* сыяктуу калктуу пункттардын аталыштары кирет.

Таблицада 3.5 - Кыргыз Республикасынын Ош областында таркалган географиялык аталыштарды келип чыгышы боюнча маалыматтар берилди. Таблица 3.5 - Кыргыз Республикасынын Ош областында таркалган географиялык аталыштарды келип чыгышы боюнча топко бөлүү (1987-жылга карата)

Салттуу кыргызча аталышта	Советтик идеология менен аталуу	Чет тилдерде же аныкталбаган аталышта
<i>Өзгөн району</i>		
Түз-Бел Кара-Баткак Салам-Алик Курбу-Таш Мырза-Аке Шоро-Башат Ана-Кызыл Ничке-Сай Кутурган Бостон Жыланды Ак-Жар Сасык-Булак Доңуз-Тоо Калта	Кызыл-Октябрь Кремль Кызыл-Чарба Өзгөрүш Ильичовка Макаренко Ленинское Прогресс Большевик Фрунзе Кызыл-Байрак Социализм	Өзгөн
<i>Кара-Кулжа району</i>		
Ак-Кыя Алтын-Күрөк Жетим-Дөбө Кайың-Талаа Кара-Кочкор Кара-Кулжа Кара-Таш	Кеңеш Партсъезд Ульянов	Алайку

Көндүк Кызыл-Жар Сары-Булак Сары-Бээ Терек Ылай-Талаа		
<i>Кара-Суу району</i>		
Ак-Жар Ак-Таш Ак-Терек Баш-Булак Бөрү Каарман Кара-Суу Каратай Кашкар-Кыштак Кең-Сай Отуз-Адыр Учар	Большевик Киров Кызыл-Туу Маданият Октябрь Правда Пятилетка Социализм	Кыш-Абад Лангар Мады Папан
<i>Алай району</i>		
Ак-Босого Кең-Жылга Корул Көк-Суу Көлдүк Күң-Элек Кызыл-Коргон Сопу-Коргон Терек Тогуз-Булак Чий-Талаа	Кызыл-Алай Октябрь Правда	Гүлчө
<i>Чоң-Алай району</i>		
Кара-Тейит Кашка-Суу Ачык-Таш Жекенди Шибээ Карамык Кызыл-Эшме Чак	Жаш-Тилек	Дароот-Коргон
<i>Ноокат району</i>		
Абшыр-Ата Жаңы-Базар Жар-Коргон Кара-Булак Көк-Бел Көк-Жар Куу-Майдан Кызыл-Булак Кыргыз-Ата Чеч-Дөбө	Интернационал Калинин Кеңеш Ленинизм Ломоносов Тельман Федорово Чапаев	Кошчан Шаңкол

<i>Араван району</i>		
Ак-Шор Гулбаар Жаңы-Арык Кесек Кызыл-Коргон Тепе-Коргон Төлөйкөн	Коммунизм Октябрь	Араван Лангар Уйгур-Абад Хауз Янги-Абад

Таблицада 3.5-көрүнүп тургандай, Ош областы боюнча төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот. Албетте, каралып жаткан территорияда салттуу кыргызча атоолор басымдуулук кылганы менен совет бийлигине жана анын идеологиясына байланышкан аталыштар да көп. Бул жагынан алганда калкы көп эсептелген Кара-Суу (*Большевик, Киров, Октябрь, Правда, Пятилетка, Социализм* ж.б.), Ноокат (Интернационал, Калинин, Ленинизм, Ломоносов, Тельман, Федорово, Чапаев ж.б.) жана Өзгөн (*Кызыл-Октябрь, Кремль, Ильичовка, Макаренко, Ленинское, Прогресс, Большевик, Фрунзе, Социализм* ж.б.) райондору алдыда турат. Ошондой эле совет доорунун пропагандалык саясаты менен байланышкан кыргызча атоолор да алардын ичинде бар: *Кеңеш, Кызыл-Байрак, Кызыл-Туу, Кызыл-Чарба, Маданият, Өзгөрүш* ж.б. Изилденип жаткан областтын территориясында чет тилдерден кирген же аталыштарынын келип чыгуусу али белгисиз болгон географиялык аталыштар да бар. Аларга, мисалы, Өзгөн шаарыны аталышы, Кара-Суу районунан *Кыш-Абад, Лангар, Мады, Папан* ж.б., Араван районунан *Араван, Лангар, Уйгур-Абад, Хауз, Янги-Абад* ж.б.у.с. калктуу пункттардын аталыштары кирет.

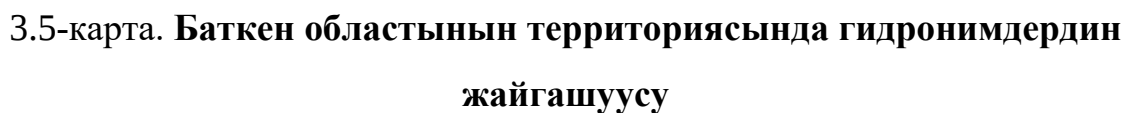
Таблицада 3.6 - Кыргыз Республикасынын Баткен областында таркалган географиялык аталыштарды келип чыгышы боюнча маалыматтар берилди.

Таблица 3.6 - Кыргыз Республикасынын Баткен областында таркалган географиялык аталыштарды келип чыгышы боюнча топко бөлүү (1987-жылга карата)

Салттуу кыргызча аталышта	Советтик идеология менен аталуу	Чет тилдерде же аныкталбаган аталышта
<i>Кадам-Жай району</i>		
Айдаркен Ак-Турпак Чуңкур-Кыштак Кыргыз-Кыштак Кайтпас Кызыл-Булак Кара-Жыгач Жаңы-Айыл	Фрунзе Советский Факел Алга Маданий-Курулуш	Валакиш Марказ Халмион Чаувай Чоң-Гара
<i>Баткен району</i>		
Ак-Сай Базар-Башы Боз-Адыр Булак-Башы Кара-Бак Кара-Булак Кара-Токой Көк-Таш Сай Сары-Талаа	Москва	Авгол Баткен Палал-Ооз Рават Раут Согмент
<i>Лейлек району</i>		
Ак-Суу Арка Булак-Башы Жаңы-Жер Жаңы-Жол Кайрагач Кара-Суу Коргон Көк-Таш Кулунду Самат Суу-Башы Тогуз-Булак	Восточный Жаңы-Турмуш Жеңиш Карл-Маркс Кольцо Коммуна Кызыл-Байрак Өзгөрүш Первое Мая Центральное	Андарак Замборуч Исфана

Таблицада 3.6 көрүнүп тургандай, илимий иштин максатына ылайык Баткен областынын орду өзгөчө. Областын өнүгүү тарыхы, анын калкынын көп улуттуулугу топонимикалык картинага да өз издерин калтырып келет.

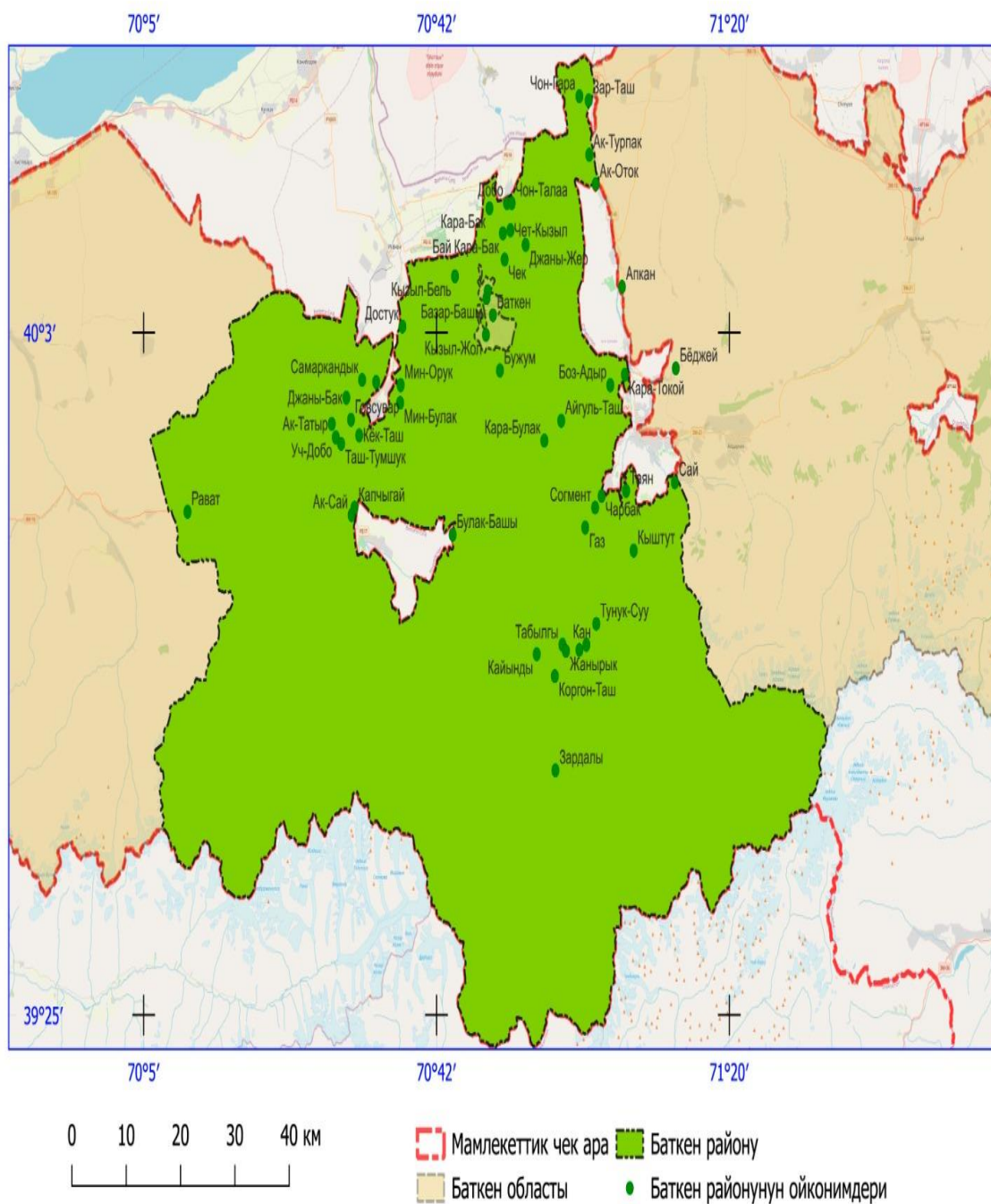
Ал эми 3.5-картада Баткен областынын территориясында гидронимдердин жайгашуусу келтирилди.

87

3.7-картада Баткен областынын Кадамжай районунун ойконимдердин жайгашуусу келтирилди.

Баткен областынын Баткен районунун ойконимдери, масштабы 1:900 000

3.7-карта. Баткен областынын ойконимдеринин жайгашуусу

3.8-картада Баткен областынын Лейлек районунун территориясында ойконимдердин жайгашуусу келтирилди

3.8-карта. Баткен областынын Лейлек районунун территориясында ойконимдердин жайгашуусу

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 2021-жылдын 22-декабрында мыйзам кабыл алынып, мыйзамда географиялык аталыштарга байланыштуу маселелерди жөнгө салуу, аймактык-административдик бирдиктерге, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана айылдардын аталыштарына тийиштүү өзгөртүүлөрдү киргизүү тартиби так көрсөтүлгөн.

Аттарды географиялык объектилерди табууга, изилдөөгө, өнүктүрүүгө же түптөөгө түздөн-түз катышкан адамдардын аттары менен атоо жана аталыштарды кайра атоодо көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин, илимдин, маданияттын жана мамлекетке эмгеги сиңген

атуулдардын өкүлдөрүнүн аттарын берүү жана географиялык объектилердин аттарын берүү сунуштары каралган [73].

Аталган мыйзам улуттук идеологияны бекемдөө менен жарандарды атамекенди сүйүүгө тарбиялоо, улуттук тарыхый баалуулуктардын негизинде рухий адептик негизде тарбиялоого багытталган.

Баткен облусунун Исфана шаары Раззаков шаары деп өзгөртүлдү. Бул боюнча мыйзам долбоору Жогорку Кеңеште каралып, парламенттин колдоосуна ээ болду. Исфана шаарына Искак Раззаковдун ысымын берүү чечими Президент С.Жапаровдун мамлекеттик ишмердин 110 жылдыгына карата кабыл алынган. Искак Раззаковдун ысмы Исфана шаарына ыйгаруу, белгилүү коомдук ишмердин атын түбөлүккө сактоо максатында багытталган [73]. Долбоорду иштөөдө элдин талабы, шаардагы жашоочулардын макулдугу, шаардык жана райондук кеңештердин чечимдери, Баткен областынын ыйгарымдуу өкүлүнүн чечиминин негизинде Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтому менен жактырылган.

Искак Раззаков эли-жери үчүн кызмат кылуунун бийик үлгүсүн көрсөткөн, өлкөнүн өнүүгү жолуна кошкон салымын келечек муунга жеткирүү жана чыгаан инсандын атын өчүрбөөгө багытталган. Ошондой эле бул инсан ушул аймакта төрөлгөн.

Элдердин суранычын эске алуу менен «Кыргыз Республикасынын Баткен облусунун айрым айыл аймактарын жана айылдарын кайра атоо жөнүндө» мааниси түшүнүксүз болгон географиялык аталыштарды, башка тилден кирген бир катар жерлердин атын өзгөртүүгө мамлекет башчысы кол койгон [73].

Бул мыйзам 2022-жылы кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Баткен облусундагы айрым айыл аймактарынын жана айылдарынын аталышын өзгөртүү тууралуу» мыйзамдын негизинде бир катар калктуу конуштарга жаңы аталыштар ыйгарылган. Бул кабыл алынган «документтин максаты айыл аймактарына жана айылдарга мурдагы жана азыркы учурда кеңири белгилүү болгон, учурда жашоочулар тарабынан колдонулуп келген,

мамлекеттик, тарыхый жана улуттук кызыкчылыктарды эске алуу менен, аталыштарды кайтарып берүү болуп саналат» [73].

Бул документте жараандарды патриоттук сезимде жана улуттук идеологияны бекемдөө менен тарыхый салттар, баалуулуктардын негизинде жаштарга, келечек муундарды рухий-адептик тарбиялоо болуп саналат.

Айыл аймактарды жана айылдардын атын өзгөртүү боюнча аталыштардын атын изилдеп, ошол айылга туура келген географиялык объектилердин аталыштарын берүү туура экендигин жергиликтүү тургундар менен макулдашуунун натыйжасында жана айылдык кеңештин, айрым айыл аймактары менен айылдардын аталыштары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, тиешелүү райондук мамлекеттик администрациялардын жана Кыргыз Республикасынын Президентинин Баткен облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлүнүн сунуштарынын негизинде, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан бекитилип, расмий түрдө өзгөртүлгөн.

Таблица 3.8 - Баткен областындагы 2023-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген жаңы айыл аталыштары

Эски аталышы	Жаңы аталышы	району	область
Марказ айыл аймагы Марказ айылы	Айрыбаз айыл аймагы Айрыбаз айылы	Кадамжай	Баткен
Валакыш айылы	Тегирмеч	Кадамжай	Баткен
Халмион айыл аймагы	Ысхак-Полотхан	Кадамжай	Баткен
Ноогардан айылы	Ак-Өргөө айылы	Кадамжай	Баткен
Халмион айылы	Жеңиш айылы	Кадамжай	Баткен
Маргун айыл өкмөтү	Кең-Талаа айыл аймагы	Лейлек	Баткен
Дархум айылы	Жети-Таш айылы	Лейлек	Баткен

Даргаз айылы	Кереге-Таш айылы	Лейлек	Баткен
Маргун айылы	Мурас айылы	Лейлек	Баткен
Чурбек айылы	Үч-Булак айылы	Лейлек	Баткен
Сумбула айыл аймагын	Сары-Дөбө айылы	Лейлек	Баткен

Ар бир жердин аталышы, анын ичинде калктуу конуштардын аталышы тарыхтын белгилүү бир доорунда пайда болот, аны эл өзү жаратат. Бул топонимиканын эрежелеринин бири. Ар бир доордун жана коомдук түзүлүштүн калктуу конуштарга ат коюуда өзүнүн принциптери жана талаптары болгон. Бул талап азыр деле күчүндө. Мурунку ысымдарды кабыл алуу менен ар бир доор, система өзүнүн идеологиясы жана руханий дүйнөсү, маданияты, өндүрүш стили, чарбалык ишмердүүлүгү, жаратылышка болгон ишеними жана мамилелери табигый жана социалдык-экономикалык факторлордун негизинде аталыштардын жыйындысын түзүүгө негизги далилдерди келтирүү менен өбөлгө түзө алат. Калк жашаган аймактарда аталыштар жергиликтүү элдердин же тургундардын патриоттуулук сезимдерин ойготуу менен нукура кыргыз тилинде мааниси ачык-айкын, түшүнүктүү болуусу зарыл деп эсептейбиз. Аталышты чыныгы илимий чечмелөө анда катылган тарыхтын, руханияттын, улуттук ойдун, маданияттын чагылышы экенин унутпашыбыз керек.

Ошентип, түштүк аймактын топонимдери кыргыз, иран-араб, тажик, өзбек, орус тилдеринен кирген жер-суу аталыштары басымдуулук кылат. Алардын ичинен иран, согда катмарлары — илим жаатындагы окумуштуулардын изилдөөлөрдүн негизинде топонимикалык маалыматтар тарыхый жагынан караганда башка тилдик катмарлардан мурда пайда болгон. Ал эми араб топонимдери араб элинин мусулман динин кабыл алдыруу максатында келген анын ичинде биздин аймактарда пайгамбарлардын аттары

да коюп кеткендигин билебиз (*Кадам-Жай, Азерети-Билал, Азирети Дөөт пайгамбар, Азирети-Али*).

Кыргызстандын түштүк аймагындагы географиялык объектилерине аталышы, аларга ат коюунун эрежелери, аларды улуттук тааризде стандартташтыруу, жер-суу аттарынын транскрипциясы, жер-суу аттарынын лингвистикалык-географиялык катмарлары, топонимдердин түзүлүшүндөгү локалдык географиялык терминдердин ролу, географиялык классификация сыяктуу маселелер окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн алдында турат. Топонимика илим, анын ичинде геотопонимика бөлүгү бул багыттагы изилдөөлөрдү күчөтүүнү талап кылат. Бул биз карап жаткан илимий иште аймактык жер-суу аттары биринчи жолу экономикалык жана социалдык география илиминин объектиси катары каралып, анын методдору жана ыкмаларынын алкагында жумуш алып бардык.

Мында ар кандай аймактын, зонанын, райондун жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Мындай өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен топонимикада социалдык-экономикалык абалы, жаратылыш шарты, тарыхы жана чарбасы, жергиликтүү географиялык терминдерге, калтын тили жана диалектилерине тыгыз байланышта экенин белгилеп кетебиз. Ошондуктан жер-суу аттарын алар менен шайкеш изилдөөгө милдеттүүбүз. Географиялык аталыштардын пайда болушу баш-аламан же кокустуктан эмес, муну биз ар дайым эске алышыбыз зарыл. Аларды туура жана так аныктоо жана илимий негизде талдоо талапка ылайык.

Аймактын топонимикасын изилдөө процессинде 300гө жакын ойконим, 60тан ашык ороним, 80ден ашык гидронимдер, 50дөн ашык зоо жана фитонимдер талдоого алынып, изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй илимий корутундулар жана сунуштар иштелип чыкты:

1. Биз карап жаткан территориянын жер-суу аттары жалпы өлкөбүздүн топонимикалык байлыгынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бул аймактын топонимикасы улуттук баалуулуктарды, өлкөнүн тарыхын жана маданиятын чагылдырып турат жана улуттук менчик катары мааниге ээ.

2. Жер-суу аттарын экономикалык жана социалдык географиянын рамкасында изилдөө топонимиканы география илимдеринин системасына жакындатат жана географияда жаңы багыттын – геотопонимиканын пайда болушуна шарт түзөт. Ошондой эле мындай изилдөөлөр география жана топонимика илимдеринин бири-бирине жакындашуусуна жардам берет. Мында биз үчүн өлкөнүн административдик-территориялык бирдиктеринде топонимика боюнча комплекстүү изилдөөлөрдү жүргүзүү, калктуу пунктардын аталыштарын кеңири масштабда изилдөө, жер-суу аталыштарын калыптандырууда аймактын экономикалык-социалдык жана географиялык өзгөчөлүктөрүн кароо маселелерине көңүл буруу чоң мааниге ээ.

3. Жер-суу аттарынын калыптанышына жана өнүгүшүнө социалдык-географиялык факторлор басымдуу түрдө таасир этет:

- аймактын өнүгүү тарыхы;
- жаратылыш шарттары жана алардын чарбалык мааниси;
- ар кандай доорлордо калктын этномаданий курамынын өзгөрүүсү;
- саясий режимдердин жана идеологиялык чөйрөнүн өзгөрүшү (мисалы, советтик империянын кулашы менен);
- коомдук түзүлүштүн өзгөрүүсү;
- калктын жайгашуусу абалы жана өзгөчөлүктөрү; 5)
- калктын салттуу чарбалык иш-аракеттери жана турмуш-тиричилик образы;
- өндүргүч күчтөрдүн жайгашуусу.

4. Кыргызстандын түштүк аймагындагы географиялык объектилеринин аталыштарын изилдөөдө төмөнкүдөй негиздер боюнча жыйынтык чыгарууга болот:

- аймакта нукура кыргызча аталыштары басымдуулук кылат (райондорго карап 80-85%);
- топонимдердин арасында орус тилдүү аталыштар мурда басымдуулук кылган. Бирок акыркы 30 жылдын ичинде алардын үлүшү болжол менен жетимиш пайызга кыскаргандыгы байкалат.

-ошондой эле башка түрк тилдериндеги, айрыкча өзбек тилиндеги аталыштар да арбын кездешет. Бул көрүнүш өзбек калкынын көбүнчө жашоого ыңгайлуу шарт түзүлгөн жерлерде отурукташканы менен шартталган. Мындан тышкары, түрк тилине таандык эмес тилдик катмарлардын да белгилүү деңгээлде өкүлчүлүгү бар экени байкалат.

- ошол эле учурда түрк эмес (согди, фарс-тажик, араб, монгол) топонимдери да бар (булар түркчө жер аттары менен салыштырганда саны жагынан аз);

- аймактын топонимдерин изилдөөдө жер-суу аталыштары биринчи кезекте жердин физикалык-географиялык көрүнүшүнө (рельефтин ар түрдүүлүгү, суу байлыгынын көптүгү, флора жана фаунанын ар түрдүүлүгү ж.б.) байланыштуу экендиги аныкталды;

- айрым жер-суу аттарынын пайда болушунда жергиликтүү элдин чарбалык ишмердүүлүгү (мал чарбачылык, дыйканчылык, соода-сатык, устачылык ж.б.), тарыхы, руханий жана материалдык маданиятынын өзгөчөлүктөрү да таасир эткен; ошондой эле аймактын топонимикасында этнонимдердин салмагы бир топ жогору экени аныкталды: жергиликтүү калктын этногенезин, этностук мамилелерин этнонимдердин чагылдырган жана уруулардын, уруктардын аттары менен аталган объектилер да басымдуу.

3.4. Кыргызстандын түштүк аймагынын гидронимдеринин этимологиясын негиздөө

Кыргызстандын түштүк бөлүгү да суу ресурстарына молдугу менен мүнөздөлүп, жер-суу аттарынын келип чыгышында да алардын мааниси зор.

Топонимиканын бир тармагы болгон гидронимия суу объектилери – көлдөр, дарыялар, деңиздер, шаркыратмалар, булактар ж.б. аталыштарынын пайда болуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн, өнүгүшүн жана аталыштын келип чыгуу этимологиясын окуп-үйрөтөт. Гидронимдер түзүлүшү жагынан бир же бир нече сөздөн турушу мүмкүн. Мындай учурда алар лексикалык жана

семантикалык жактан бирдиктүү структура катары каралат жана алардын ар бир өз алдынча мааниге ээ бөлүгү компонент деп аталат. Мисалга алсак, “Кара-Суу” гидроними эки компоненттен турат: “кара” – сапат белгисин билдирсе, “суу” – географиялык объекттин түрүн көрсөтөт. Аларды атай кетсек *Ак-Буура, Алты-Арык, Жылуу-Суу, Кашка-Булак, Чоң-Кызыл-Суу, Шор-Булак, Көк-Кашка-Суу, Тогуз-Булак* ж.б.

Гидронимиялык аталыштар суу объектилеринин белгилери менен берилген аталыштар өтө көп кездешет. Жер бетиндеги суулар – дарыялар, көлдөр, булактар ж.б. географиялык, физикалык, химиялык ж.б. мүнөздөмөлөрү боюнча ар түрдүү болушат. Гидронимикалык топонимдер суунун агымы, түсү, даамы жана жытынын өзгөчөлүктөрүнүн, агуу аймактарынын жана жайылмасынын мүнөзүн да ачып берет.

Жер бетинин аймактарында ар кандай табигый шарттарда суу булагы чоң мааниге ээ болуп, элдер суу булактарынын ар кандай түрлөрүн так айырмалай жана кайсы жерден башталарын, агуу нугун, даамын түшүндүрө алышкан. Мисалы, суунун сапатына жараша: шор суу, кара суу, таза суу, алтын суу, сасык суу, кир суу, кызыл суу, муздак суу, ысык суу, ал эми булактардын жайгашуу абалына жараша: *Миң-Булак, Сары-Булак, Кара-Булак, Талды-Булак, Сасык-Булак* ж.б. деп айтылып жүрөт.

Кыргызстан тоолуу өлкө катары агын сууларды бийик тоолордун көпчүлүк аймактарын мөңгүлөр ээлеп жаткандыктан, суулардын көлөмүн мөңгү суулары, атмосфералык жаан-чачындар, жер асты суулары толуктап турат. Мөңгүлөрдөн башталып, сай-сайдан агып түшкөн өрөөндөргө карай аккан дарыялар, булактар бар. Алардын ар бири өзүнчө аталышка ээ. Ал аталыштар жергиликтүү этимологиялык мүнөзгө ээ.

Өлкөбүздүн жаратылыштык өзгөчөлүктөрүнүн, курчап турган чөйрөнүн, элдин таанып-билүүсүнүн негизги булагы болуп ал жердин өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштары болуп келген. Дарыялар, булактар, алардын узундугу, чоңдугу, туурасы, алабынын аянты, агымынын ылдамдыгы, суунун курамындагы химиялык элементтердин болушуна карата

мүнөздөлөт. Мындан тышкары, топонимдердин түзүлүшүнө табигый шарттар, тактап айтканда, топурактын абалы, жер кыртышынын өзгөчөлүктөрү жана кен байлыктардын жайгашуусу да белгилүү даражада таасир этет. Айрыкча гидронимдерде жана башка географиялык объекттердин аталыштарында бул факторлор айкын байкалат. Мисалы: Ак-Суу, Кара-Суу, Кызыл-Сай, Ничке-Булак, Чоң-Арык, Туздуу-Суу, Шор-Суу, Миң-Булак, Алты-Арык, Үч-Булак, Кызыл-Булак, Мазар-Булак, Кайнар-Булак, Арашан, Таш-Булак, Сары-Булак *Сары-Булак, Сасык-Булак, Талды-Булак, Алтын-Суу, Көк-Булак, Жылуу-Суу* ж.б.у.с. Бул аталыштар чынында суунун түсү ак, кызыл же көк, кара болуп акканынын себептери – өздөрү пайда кылган нук менен агып, бир нече аймактарды басып өтүүдө дарыя аккан нукта топурак кыртышынын курамынын ар түрдүүлүгүнөн улам суунун түсүнүн ар түрдүү болушу, дагы бир себептерипайдалуу кен байлыктардын болушу, мисалы, дарыя суунун агымынын жээктеринде темирдин болушу суунун түсүн кызыл болуусун, мрамордун кездешиши ак түстү, кызыл конгломерат таштын болушу, ошондой эле минералдар, акиташ, кальцийдин болушу менен мүнөздөлөт. Бирок түскө байланышкан топонимдердин аталыштарынын баары эле түстү билдирбестен, башка мааниде да колдонуларын айтып өттүк.

Борбордук Азиянын географиялык аталыштарынын тутуму узак тарыхка ээ. Эреже боюнча, термин сын атооч, сан атооч, антропоним, этноним же башка термин менен айкалышкан. Борбордук Азиянын топонимдерин түзгөн айрым түрк терминдерин суу, көл, дарыя, булак терминдерин мисал катары карап өтүүнү туура көрдүк.

Гидронимдердин этимологиясын чечмелөөдөн мурда дарыя, булак терминдерин чечмелеп көрсөк, бул терминдер илгертеден эле түрк элдери дарыя, булак түшүнүгүн, суу маанисинде түшүнүп келгенин мисалдар менен түшүндүрүүгө аракет жасайлы.

Дарыя, дерья - агын суулардын чогулуп нук менен агышы (иран, түрк тилдеринен алынган):

- азерб. дерья, даря - «деңиз», «көл», «булуң», «саз», «чоң дарыя»;

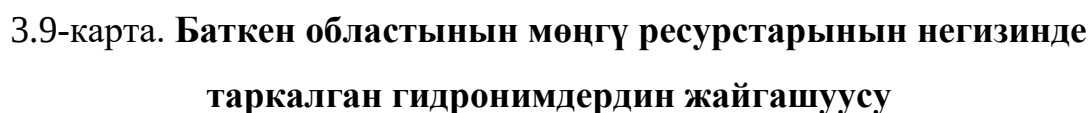
- перс. дерье - «деңиз», «көл», «булуң», «саз», «чоң дарыя»;
- жрпв дайра, дарыя - «чоң дарыя»;
- өзбек дарё - «чоң дарыя»;
- афган дарыяча - «озере»;
- хинди дарийа - «дарыя» [61, 172-173-б.]

Эми “булак” (булог, булок) түшүнүгүн алабыз. Бул географиялык термин Орто Азия же жалпы эле Азия өлкөлөрүндө кеңири таркалып, тыбыштардын бир аз өзгөрүлүп айтылышы болбосо, маанисин өзгөртпөй келе жатат. Терминдин баары түпкү башаты жер астынан сырыгып, аккан суунун башталышы маанисинде түшүндүрүлөт:

- түрк bulag - «булак», «канал», «арык» маанисинде айтылат;
- татар болаг - «канал», «дарыяча»;
- казак булак маанисин түшүндүрөт;
- тажик булог;
- өзбек булок;
- алтай булак;
- хакас пулух, пулах.

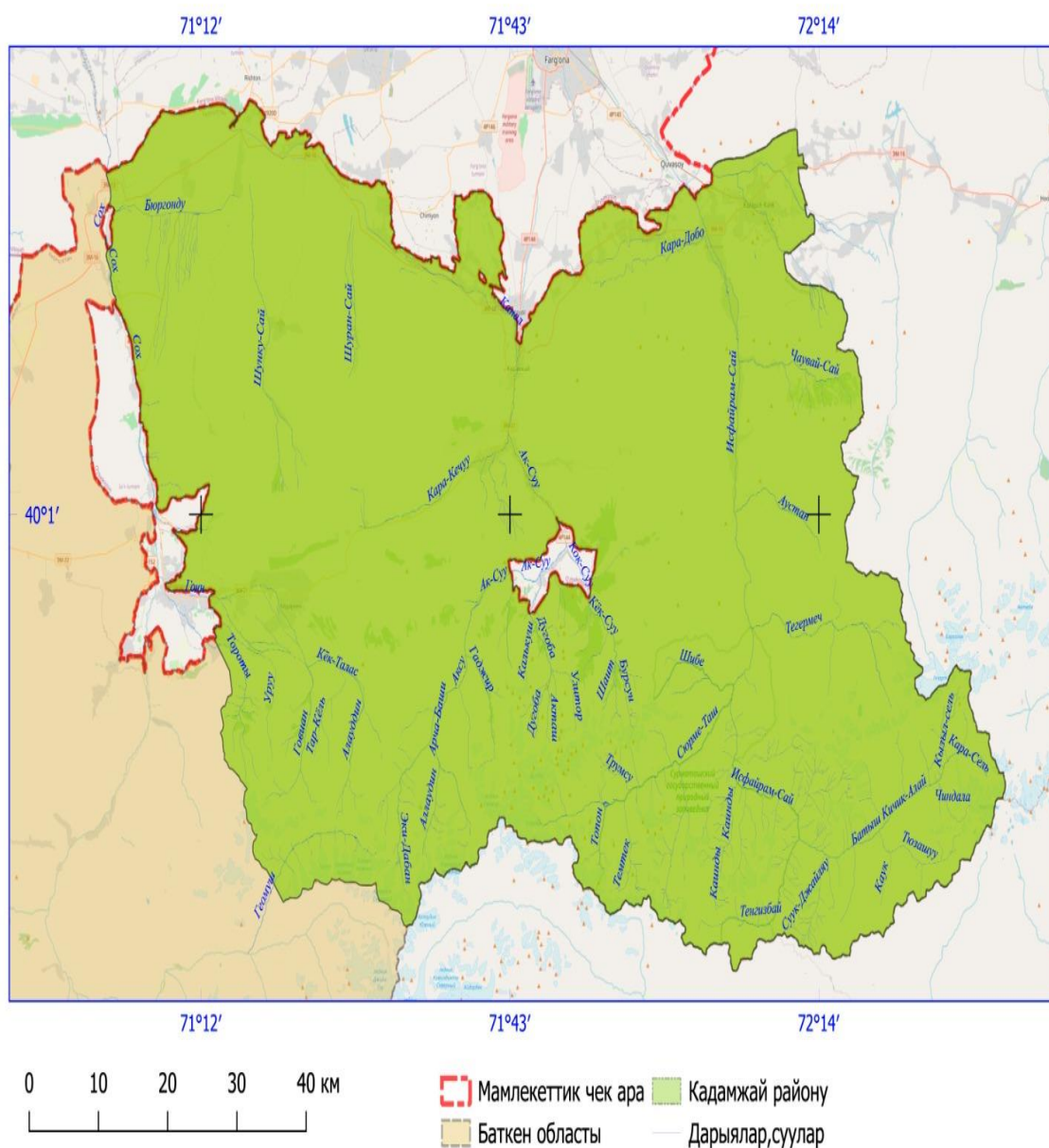
Алар кайнар, каскат, кара, окпа, акан көрсөткүчтөрүн түзөт. Монгол жана түрк элдеринин баары бул географиялык терминди негизинен жер астынан көзөнөөк таап чыккан булактар экендигин мүнөздөйт. «Булак» термини – кыргыз тилинде «табигый суу көзү» деген маанини билдирген географиялык термин. Бул сөз бүгүнкү күнгө чейин ар түрдүү топонимдерде колдонулуп келет жана алардын ар бири өзүнүн географиялык, маданий же тарыхый өзгөчөлүгүнө жараша аталып калган. Мындай аталыштарга төмөнкүлөр мисал боло алат: Ак-Булак, Алты-Булак, Бир-Булак, Кара-Булак, Кайнар-Булак, ж.б. Бул топонимдердин курамындагы биринчи компоненти (мисалы, “ак”, “кара”, “сары” ж.б.) көп учурда суунун түсүн, сапатын, жытын, температурасын, санын же географиялык жайгашуусун мүнөздөйт. Мисалы, *Кара-Булак* – кара түстүү же булганыч суусу бар булак; *Жылуу-Булак* – температурасы жогору, жылуу булак; *Шор-Булак* – шор даамдуу суу чыгуучу булак; *Сасык-Булак* –

Картографиялык мисал катары ГИС-технологиялардын негизинде Баткен областынын мөңгү ресурстарынын негизинде аталган гидронимдерди келтиребиз (караныз, 3.9-карта).

Эми Баткен областынын ар бир административдик райондорун өзүнчө карайбыз. 3.10-картада Баткен областын Кадам-Жай районунун территориясында таркалган гидронимдердин жайгашуусу келтирилди.

Баткен областынын Кадамжай районунун гидронимдери, масштабы 1:750 000

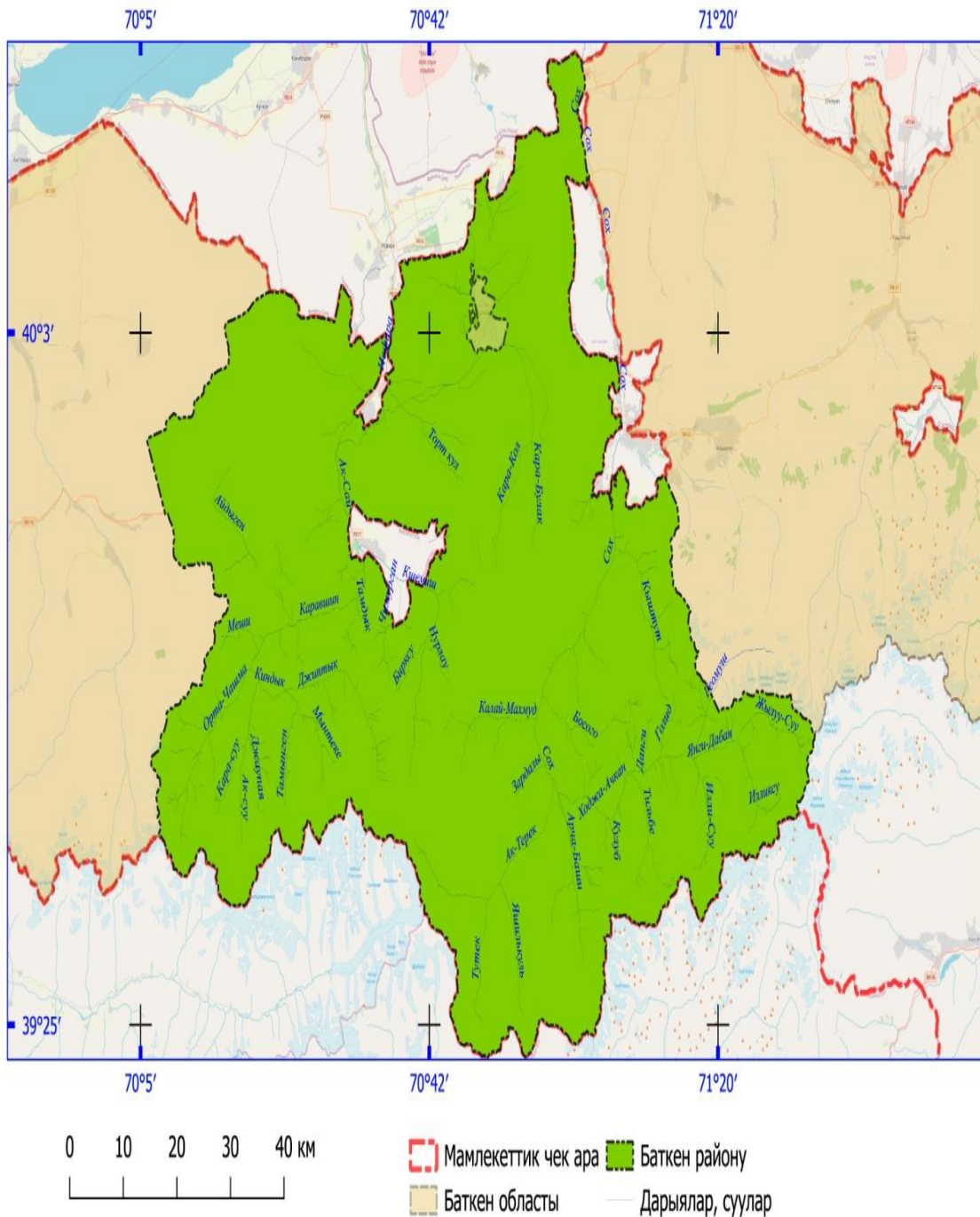

3.10-карта. Баткен областын Баткен районунун территориясында таркалган гидронимдердин жайгашуусу.

Картада көрүнүп тургандай, дарыя торчолору райондун территориясы боюнча бирдей таркалган эмес жана 90% кыргызча талышта.

3.11-картада Баткен областын Баткен районунун территориясында таркалган гидронимдердин жайгашуусу берилди.

Баткен областынын Баткен районунун гидронимдери, масштабы 1:900 000

**3.11-карта. Баткен областын Баткен районунун территориясында
таркалган гидронимдердин жайгашуусу**

Картада көрүнүп тургандай, дарыя торчолору райондун территориясы боюнча бирдей таркалган эмес жана 95% кыргызча талышта.

3.12-картада Баткен областын Лейлек районунун территориясында таркалган гидронимдердин жайгашуусу берилди.

**3.12-карта. Баткен областын Лейлек районунун территориясында
таркалган гидронимдердин жайгашуусу**

Жогоруда аталган аталыштардын гидронимдерин чечмелөөгө аракет жасайбыз.

Шор-Булак -топониминин келип чыгышы анын географиялык өзгөчөлүгүнө - булактын туздуу болушуна байланыштуу.Топонимдеги "*шор*" компоненти: кыргыз тилинде-«туздуу», иран тилдеринде — ошол эле мааниде «туз», монгол жана калмак тилдеринде да” туз” маанисинде колдонулат.

Кызыл-Булак – Ноокат районуна караштуу Кулатов айыл өкмөтүндөгү климаттык-курорттук маанидеги эс алуу жайы. Ал жерде минералдык суунун болушу, жердин аталышы булактын башталган жеринде чоң аймакты ээлеген кызыл топурактын курамында темирдин болушунун негизинде ушундай

аталышка ээ болгон. Булак аккан нукта кызыл конгломерат таштардын болушунан кызыл түстөй көрүнөт[22, 29-б.]. Мындай аталыштар өлкө боюнча көп жерлерде же дээрлик айыл-кыштактардын бардыгында кездешет. Бирок баары эле суунун курамына карата кызыл деген компонентти албастан, ошол жердин топурагынын кызыл түстө болгондугунан улам да аталып калгандары кезеиктирүүгө болот [22, 29-б.].

Котур-Булак – мындай аталыштагы булактар Кыргызстандын аймактарында көп кездешет. Булактардын ушинтип аталып калышынын себеби суу тери ооруларына дары катары пайдаланып, курамында тери ооруларын айыктыруучу минералдардын бар экендигин билдирет.

Суу-Башы булагы – *Кара-Булак* айылынын талаалары аркылуу өтүп жана айылды суу менен камсыз кылып турат. Кара-Булак айылы Баткен районуна карайт. Топонимдеги кара деген сөз түс жөнүндө эмес, чоң айыл экендигин билдирет.

Сасык-Булак – мындай аталышты көп жолуктурууга болот. Мындай аталыштагы суулардын же булактардын жер астынан чыккан суунун курамында химиялык элементтерден күкүрттүн болушу менен суунун түсү бир аз саргычтанып жана суу жыттанып тургандыктан ушундай аталып жүрөт. Булактын суусунун курамында күкүрттүү суутек, натрий хлориди, гидрокарбонат, магний, иондор, кальций сульфаты бар.

Чечме-Булак – Кыргызстандын түштүк аймактарында көпчүлүк булактар ушундай аталыштарга ээ. Чечме “чашма” фарсы тилинен алынып, жер астынан чыккан суу маанисин билдирет.

Кызыл-Суу – Кыргызстандагы Чоң-Алай районундагы дарыя. Тажикстандын территориясына өткөндө «Сурхоб» болуп өзгөрүлүп кетет. Себеби, тажик тилинде «сурх»- кызыл, “об” - суу дегенди билдирет.

Ак-Суу – Лейлек районундагы суу. Сыр-Дарыянын сол куймасы болуп эсептелет. Түркстан кырка тоосунун түндүк капталынан башталат. Жогорку агымы *Зардалы* деп аталат. Ири куймалары: *Сумбула, Дакат-Суу* ж.б.

Абшыр-Сай (иран тилдеринде: 1) *об/аб*– суу, *шир* – сүт, кыргызча– *сай*; ак көбүктөнгөн суу; 2) *обишир* – *шаркыратма*; *шаркыратмалуу сай*) – Ош облусунун Ноокат районуна караштуу агын суу. Алай кырка тоолорунан башталып, Абшыр дарыясы аталып, Найман суу сактагычына куят, андан Фергана өрөөнүнө чыгат. Төмөнкү агымы *Жылгын-Сай* деп аталат [19, 33-б.].

Айран-Суу дарыясынын аталышынын мааниси тажик тилинде *войрон* - кыйратылган, бузулган, жок болгон, ойрондолгон маанини билдирет.

Тентек-Суу, *Жинди-Суу* – маанилери шаркырап тез агып, топурак кыртышын бузуп, нуктан алыс агып кеткен сууларды айтабыз.

Алтын-Дара суусу – дара, дөрө (түрк, тажик, өзбек) - капчыгай, данги (каньон), тоодогу ашуу, суу жеп кеткен жар, суунун курамында алтындын бар экендигин айта алабыз.

Араван-Сай суусу – Араван (ор, арабон - арабдар отурукташкан жер деген мааниде, фарсы тилинде - *абураван*, *абу* - суу, *раван* – тунук суу дегенди билдирет). Ноокат жана Араван райондорунун территориясы аркылуу агат. Кичи-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүлөрдөн башталат. Жогорку агымында шар аккан тоо суусу бар. Башталышында *Гезарт*, ортоңку агымында *Чили-Сай*, *Кыргыз-Ата* деп аталат. *Шаарихан-Сай* каналына куят.

Гавиан суусу – Кадамжай районунда жайгашкан агын суу. Алабынын деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2900 м. Курук-Сай тоосунун түндүк капталынан агып түшөт.

Исфайрам-Сай, *Испайрам* – Кыргызстандын Баткен облусунун Кадамжай районунун Үч-Коргон айылы аркылуу аккан суу.

Исфана суусу – тажикче жана персче *жылкы* деген маанини билдирет. Бул аймак тоолуу келгендиктен малга, жылкыга жайлуу, кең жайыттуу келип, мал жандыктары көп кармалган. Төмөнкү агымы *Кара-Суу* жана *Андарсай* деп да аталат.

Сох – Сыр-Дарыянын сол куймасы. Алай кырка тоосунун Түркстан жана Зерафшан тоолоруна тутумдашкан Матчатоо тоомунун түндүк капталынан башталат. Кожо-Ашкандын чатынан Сох деп аталат. Ири

куймалары: *Түтөк-Суу, Туура-Суу, Жашыл-Көл, Кожо-Ашкан, Кыштут, Гараты, Калаймахмуд, Роут, Падал*, алар мөңгү, кар жана булак сууларынан куралат. Боюнда Кокон шаары, Зардалы, Сары-Коргон, Сарыканды, Сох ж.б. айылдары бар[22, 29-б.]..

Козу-Баглан, Кожо-Бакырган-Сай – Баткен облусунун Лейлек району менен Тажикстандын Согдий облусундагы суу, Сырдарыянын сол куймасы. Ири куймалары: *Өрөм, Жети-Көпүрө, Бөрк-Суу* (оң), *Кожо-Бакырган-Сай* (сол). Негизинен кар, мөңгү жана жер астындагы суулардан куралат жана азыктанат.

Көк-Суу – тоодогу мөңгүлөр жана булактардан башталып, көк кашка тунук суу болгондуктан, аталышы ушинтип аталып калган. Дарыя, көл, жер, айылдын аттары түрүндө да Кыргызстандын аймагында кеңири таралып айтылып жүрөт. Алай районунундагы дарыя. Алай кырка тоосунан башталып, Кызыл-Сууга куят. Андан Кытайды көздөй агып кетет.

Чаувай дарыясынын суусу эң бийик суусунун баштапкы жери деңиз деңгээлинен 3700 м бийиктеги мөңгүдөн башталып, Исфайрам-Сай дарыясына куят [22, 29-б.]..

Мына ошентип, Кыргызстандын түштүк аймагындагы гидронимдердин аталыштары каралып, этимологиялык жактан чечмелөөгө көпчүлүк дарыялардын аталыштары суунун түсүнөн, жытынан аталып калгандыгын, анын кандай аккандагы, нукта таштардын басымдуулук кылган түстөрүнүн негизинде аталышын, топурактын, кен байлыктардын ал жерде бар болушунан гидронимдердин аталыштарына таасири бар экендиги аныкталды.

3.5. Антропотопонимдердин аймактагы жер-суу аталыштарындагы орду

Топонимдердин ар биринин өз тагдыры жана тарыхы бар. Аларды идеологиялык жана саясий-укуктук мааниси бар маселе деп айта кетсе болот. Же ээлик кылуунун формасы деп айтабыз. Топонимдер ошол жерди ээлеген, жердеген элдин кабарын билдирип турат. Антропотопоним - (гр. *anthropos* - киши, *опута* – адам аты, же ысым) – энчилүү адамдардын аттары, ысымдар,

атасынын аты, жөнү, ылакап аттар, псевдонимдер, патронимдер, андронимдер, гинеконимдер саналат.

Антропотопонимдерди же адам ысымдарынан жасалган аталыштарды *патрономиялык* жана *мемориалдык* топонимия деп, эки чоң топко бөлүп кароого болот.

Белгилүү изилдөөчү В.А.Никонов: «...энчилүү аттар - булар сөздөр, сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер-суу аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндиктеги таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» [70, 92-б.] - деп айткан. Географиялык аталыштардын миграциясы кайсы гана аймакта болбосун элдин миграциясын же көчүп конуп, жер алмаштыруунун жана түрдүү этностордун алмашуусулардын же кээ бир элдердин үстөмдүгүнүн натыйжасында өзгөрүүгө дуушар болот. Кыргызстан да башка өлкөлөрдөй узак мезгилдер ичинде тарыхый окуялардын күбөсү болуп келген. В.А.Никонов белгилегендей, антропонимия баалуу тарыхый булак, өткөндү табууга жардам берүү үчүн кызмат кыла алат.

Топонимикадагы антропотопонимдер – адамдардын атынан, лакап аттарынан жана фамилияларынан аталган жер аттары. Бул географиялык аталыштар көбүнчө калктуу пункттар, шаарлар, айылдар, көчөлөр, эс алуу парктары ж.б. берилет. Бул географиялык аталыштарды *этнотопонимдер*, *коммеморативдик* же *мемориалдык* топонимдер деп бөлүп изилдөө туура.

Дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө антропотопонимдер кездешет. Антропотопонимдер — бул белгилүү инсанга, айрыкча анын ата-тегине байланыштуу географиялык аталыштар болуп саналат. Алар этностук, тарыхый жана социалдык процесстердин айкын көрсөткүчү катары изилдөөгө алынат. Бул ысымдар аймактарга, шаарларга, айылдарга ж.б. коюлуп, көбүнчө ошол инсанга болгон урмат-сыйды билдирет.

Таблица 3.8 - Патронимикалык же антропотопонимдер келтирилген

Мазмуну	Антротопонимдин аталышы	өлкөсү
Европада атасынын ысымдарына коюлган аталыштар Түндүк Америкада	Витторио Германсдорф Вильгельмсбург Морган, Саймон, Джексон, Джошуа	Италия Германия Австрия АКШ
Чыгыш Македония падышасы Искендердин басып алуучусунун урматына	Александрия шаары, Александрия Маргиана, Александрия Оксиана, Александрия ж.б.	Египет
Рим императорлорунун аттары	Кесария-Августа Юлия-Феличе Августа-Эмерита Прима-Юстиниана Диоклетиан-Палатий Грацианополь	азыркы Сарагоса, Испания азыркы Синоп, Түркия азыркы Мерида, Испания азыркы Скопье азыркы Сплит, Хорватия азыркы Гренобль, Франция
Жер шаарынын улуу географиялык ачылыш доорундагы ысымдар	Колумбия Британ Колумбиясы Колумб арипелагы Америка Веспуччи	Колумбия өлкөсү Жаңы дүйнөнү (Америка континентин)
Табигый-илимий экспедициялар менен белгилүү немис окумуштуусу	Александр Гумбольдт	Тынч океан, Түштүк Америка жээгинде
Эволюция теориясын иштеп чыккан, Галапагостогу изилдөөлөрү Чалгынчы, изилдөөчү	Чарльз Дарвин Семен Дежнев	Галапагос архипелагы Дарвин аралдары Арктика
Кысыктар, аралдар, деңиздердин, кырка тоолор, шаркыратмалар	Дэвид Ливингстон Виктория шаркыратмасы Витус Беринг Беринг кысыгы Жеймс Кук	Замбия, Зимбабве Даниялык деңизчи, Россиянын кызматында иштеп, кысыкты изилдеген

	Кука аралы	Тынч океанда
Биринчи орус императорунун-Петрдин урматына	Сан-Петербург Петрозаводск Екатеринбург Николаевск-на-Амуре	Россия Россия Россия Россия
падышалардын аттарынан	Карлскрон, Карлсбург, Карлштад, Карлшамн, Кристианстад Кристиансунд жана Кристиансан	Швеция Норвегия
Чыгыш Европанын социалисттик өлкөлөрүндө	Димитровград, Благоевград Карл-Маркс-Штадт, Вильгельм-Пик- Штадт-Гюбен Готвальдов Ленинварош	Болгария ГДР Чехословакия Венгрия
Союздук Республикалардын бардыгында	Ленин, Дзержинский, Сталин, Куйбышев, Фрунзе, Калинин ж.б.	

Географиялык аталыштардын бул тобу адамдын ишмердүүлүгүнүн түрдүү чөйрөлөрүндө белгилүү адамдардын илимий жана маданий эмгектеринин таасирин жана маңызын түбөлүккө сактоо, ошондой эле аларды эстеп туруу максатын көздөгөн. Аталган адамдардын ачкан жаңылыктары, илимий иш-аракеттери же географиялык ачылыштары аркылуу өздөрү таанылган аймактарга жана жерлерге ысымдары ыйгарылган. Көпчүлүк антропонимдер басып алуу жолу менен барган же жаңы ачылган жерлерди жергиликтүү калктын атап жүргөн аталышы аталбай калып, өздөрүнүн аттарын да калтырып кетишкен. Алар бүгүнкү күнгө чейин аталып келе жатканы баарыбызга белгилүү.

Этнотопонимдерди түзүүдө калктын этникалык курамы – белгилүү бир аймакта жашаган ар түрдүү элдер, уруулар болуп саналат. Калктуу конуштардын көбү элдин социалдык тобуна – кайсы урууга же элге таандык экендигине карата атала баштаган. Топонимикада унутулуп калган, жок болуп

бара жаткан элдердин бар экендигин топонимикалык аталыштын негизинде фактыларды табууга болот. Географиялык аталыштарды изилдөө менен калктын этнографиясын жана тарых чөйрөсүн кароо менен туура маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Этнонимдер эреже катары, түрдүү уруулардын жана уруктардын өкүлдөрү жашаган аймактарда пайда болуп, айырмалоочу белги катары кызмат кылган, себеби алар адамдардын аттары менен айтышбай уруулардын атын айтып сүйлөгөндүктөн, жашаган жерин уруулардын атын атагандыктан аталып калган.

Кыргызстандын аймагындагы калктуу конуштардын бир кыйла бөлүгү уруулардын, элдердин аттары өткөн доордун этнонимдери менен аталат. Албетте, бул бекеринен эмес. Кыпчактар, маңгыттар, төөлөстөр, сарылар, нойгуттар, бөрүлөр, наймандар, кандылар, нойгуттар, сарыбагыштар, бугулар ири уруулардын катарына кирет. Бул уруулардын ар бири бир нече майда урууларга бөлүнөт. Убакыттын өтүшү менен алардын айрымдары унутулуп калган. Бирок уруктардын көбү жер аттары катары сакталып калган.

Мисалы, керей (кереит), меркит жана муркут (бүркүт) сыяктуу уруктар орто кылымдарда Борбордук Азиянын саясий сахнасында маанилүү орунду ээлеген, түрк-моңгол тилдүү көчмөн этностордун курамында болгон. Бул уруктардын төөлөс курамында кездешиши алардын этностук интеграциясынын жана тарыхый байланыштардын жыйынтыгы катары каралат. Учурда төөлөс уруусунун өкүлдөрү негизинен Кыргызстандын түштүк аймактарында – Араван, Кадамжай жана Ноокат райондорунда жайгашкан. Ошону менен катар, бул уруу Кыргызстандагы башка аймактарда, атап айтканда, Нарын, Ысык-Көл жана Чүй облустарында, ошондой эле Кытай менен Өзбекстандагы кыргыздар арасында да жашап келе жатышат. Ош облусунун Ноокат районундагы Төөлөс айыл аймагы – ушул уруунун атын алып жүргөн, уруунун тарыхый изин чагылдырган топонимдердин бири болуп саналат. Бул айыл аймагында жашаган калктын басымдуу бөлүгү төөлөс уруусунан болушат. Кыргызстандын топонимиялык мейкиндигинде

мемориалдык же коммеморативдик аталыштар да кеңири орун алат. Мындай топонимдер элдин тарыхый белгилүү инсандардын коомдук салымын баалоого жана алардын эмгегин урматтоого багытталган. Ошондой эле бул аталыштар коомдогу саясий жана маданий өзгөрүүлөрдү, жетишкендиктерди, улуттук баалуулуктарды даңазалоонун бир формасы катары мемориалдык-топонимиялык изилдөөлөрдүн маанилүү объектилеринин катарына кирет.

Мисалы, Исфана шаарын Раззаков деп өзгөртүү эли-жери үчүн кызмат кылуунун бийик үлгүсүн көрсөткөн, өлкөнүн өнүүгү жолуна кошкон салымын келечек муунга жеткирүү жана чыгаан инсандын атын өчүрбөөгө багыттоо максатында коюлган [22, 32-33-б.].

Биз бул ишти жазууда Орто Азиядагы же орус топонимдеринин же советтик топонимияны таасирин мисалга келтирсек да болот. Союздук республикаларга кирген бардык жер-суу аталыштары партиялык жана советтик ишмерлердин ысымдарын географиялык объектилерге ыйгаруу жүргүзүлгөн. Советтер Союзунда жана социалисттик лагердин башка кээ бир өлкөлөрүндө мемориалдык идеологиялык топонимдердин мааниси ар түрдүү. Натыйжада миндеген шаарлар, айылдар, колхоз-совхоздор, көчөлөр, ишканалар ж.б. партиялык жол башчынын ысымы менен аталган. Мисалы, Ленин району, Ленин көчөсү, Ленин атындагы орто мектеби ж.б. Ал мезгилде ар бир шаардын эң негизги көчөсү Лениндин ысымы менен аталган.

Мемориалдык аталыштар бардык союздук өлкөлөрдө кайталануу менен окшош аталыштарга айланып, өз мезгилинде идеологияны жана саясатты аныктап турган. Жергиликтүү саясатчылардын аттары көз жаздымда калып, жада калса кээ бир калктуу пункттар тиешеси жок башка улуттун аты менен аталган фактылар көп.

Топонимдер идеологиялык, саясий, укуктук маселе экендиги, ошол жерди убактылуу жердөө менен ээлик кылуунун формасы деп да билсе болот. Биз өлкөбүздү эмес, өзүбүздүн аймакты гана дагы эле жашап келе жаткан аталыштарды карап көрүүнү туура көрдүк. Орто Азиядагы орус топонимдери – Россиянын колониялык саясатынын күбөсү. Мурдагы Советтер Союзундагы

өлкөлөрдө партиялык башчылардын ысымдары шаарлар, айылдар, көчөлөр, андан мектептердин атына жана географиялык объектилерге да ашыкча (ашкере) коюлган. Бардык союздук өлкөлөрдө ушундай көрүнүш кайталанып, бир нече окшош аталыштар көбөйгөн.

Антропотопонимдерди, этнонимдерди изилдөөдө жана географиялык аталыштарды атоодо антропотопонимдерди коюу эл-жерин коргоого кошкон салымы, акын-жазуучулардын эмгегин эске алуу менен атын өчүрбөй сактоо максатында тарыхый белгилүү инсандарды, белгилүү илимпоздорду, эл башчыларын атын берүү үчүн атайын сунуштардын негизинде коюлса деген максатта жазылды.

Жогоруда айтылган факторлорду эске алуу менен, шаарлар, айылдар, көчөлөр, аянттар, проспектилер, парктар жана башка географиялык объектилерге ат коюуда ошол жердин экономикалык жана табигый-тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдырган аталыштарды колдонуу максатка ылайыктуу деп эсептелет. Мындай аталыштар аймактын маданий жана географикалык контекстин терең түшүнүүгө жардам берип, анын тарыхы, өнөр-жайы, экологиялык өзгөчөлүктөрү жана коомдук-социалдык мааниси тууралуу маалымат берүүчү ролду аткарат. Ошондой эле, мындай аттарды коюу жергиликтүү калк үчүн өз аймагына болгон патриоттук сезимди жогорулатууга, ачык-айкындык жана туруктуулукка өбөлгө түзөт.

3.6. Кыргызстандын түштүгүндө таркалган фарсы-тажик тилдеринин негизиндеги географиялык аталыштарды пайда болуу жагдайлары

Кыргызстандын түштүк аймагынын топонимдерине лингвистикалык-географиялык талдоо жүргүзүү татаал иш болуп эсептелет. Ал аймактын топонимикасынын компоненти катары эсептелген азыркы конуштардын аталыштарынын калыптанышы жана өнүгүшү, кайсы элдердин тилинин негизинде, элдердин өз ара аракеттенүүсү сыяктуу маселелерди чечмелөө дегенди билдирет. Ар түрдүү топонимикалык катмарлар жана алардын

аймактык жайгашуусун иликтөө зарыл. Ооба, аймактын ойконимдеринин лингвогеографиялык катмарлары али аныктала элек жана илимий жактан жеткилең изилдөөлөрдүн объектиси боло элек. Бул жергиликтүү аттардын тарыхый өнүгүүсүнүн жана лингвистикалык-географиялык катмарлардын пайда болушунун себептерин талдоо өтө актуалдуу маселе экендигин айгинелейт. Аймактагы элдердин көп кылымдык коомдук турмушу, тарыхый өнүгүүсү жер-суу аталыштарында да чагылдырылган. Алардын ичинен көптөр үчүн түшүнүксүз географиялык аталыштардан соңку кездери пайда болгон жаңы топонимдерди табууга болот.

Демек, изилдөөлөрдүн негизинде, калк жайгашкан аталыштары алар жайгашкан аймактын же айлана-чөйрөнүн кээ бир табигый өзгөчөлүктөрүнө, же жергиликтүү калкка жана анын басып өткөндүгүнө, кээде конуштардын санына жана сапатына жараша берилет. Алардын мааниси, кайсы тилге таандык экендиги жөнүндө канча пикирлер айтылбасын, түпкү теги биротоло чечиле элек. Аймактын жер-суу аттарынын алгачкы калыптануу процесси байыркы доорлорго барып такалат. Бирок алар калктын миграциясы, мамлекеттердин жана режимдердин алмашуусу сыяктуу коомдук-тарыхый факторлордун натыйжасында өзгөрүп кеткен. Байыркы географиялык аталыштардын келип чыгышын аныктоо үчүн илимий булактар дайыма эле табыла бербейт. Ушул себептен географиялык аталыштын чыныгы жүзүн ачуу үчүн илимпоздор бир нече усулдарды колдонууну көздөшөт. Алардын ичинен эң негизгиси – географиялык аталыштарды тарыхый талдоо ыкмасы. Муну колдонуу менен географиялык аталыштардын эволюциясын, өзгөрүшүн жана жаңы аталыштын пайда болушуна себеп болгон социалдык чөйрөнү аныктоого болот [25, 160-б.].

Албетте, ар бир тарыхый мезгил жер-суу аттарынын белгилүү катмарын жараткан. Тактап айтканда, ар бир катмардын жер-суу аттары өзүнө тиешелүү мөөрү бар десек болот. Учурдагы географиялык аталыштардын лингвогеографиялык катмарын Баткен областынын топонимикалык аталыштарынын мисалында талдап көрүүгө болот. Адистер аймактын эң

байыркы жер аттары азырынча белгисиз экенин айтышат. Эгерде жер-суу аттарынын байыркылыгы салыштырмалуу экенин эске алсак, бул жагдай айкыныраак болот.

Кыргызстанда, айрыкча анын түштүк аймагында иран (фарси) жана тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер көп таркалган. Тажик базасындагы түштүк-батыш аймакка же Ош жана Баткен областарына тиешелүү.

Мындай иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн бир катар топонимдердин семантикалык маанисин ачып көрсөтүүдө Д. Исаев өз эмгегинде иран тилдеринин негизинде пайда болгон топонимдерге бир нече мисалдарды келтирген. Сөздүн составында *сары*, *сар* сөздөр аныктооч катарында милдет аткарып, аныкталгычтын көптүктү, молдугун, толтура экендигин көрсөткөн. Демек, *Сары-Камыш (Саргамыш)* – сары түстөгү камыш эмес, камыштуу жер, камышы көп жер, камыш көп баскан жер жөнүндө сөз болуп жатканы белгилеп, бир нече аталыштарга талдоо жасаган [40, 33-б.].

Адегенде фарсы тилинде сүйлөгөн калкы бар областтарда *сары* деген сөз курамында болгон топонимдер молдукту, көптүктү же чоң аймактарды ээлегендигин билдирет. Мисалы; *Сары-Булак*, *Сары-Камыш*, *Сары-Төр*, *Сары-Талаа* ж.б. кирет.

Көк сөзү фарсы тилинде түстү билдирүүчү сөз болуп, Кыргызстандын түштүк аймактарынын топонимдерини түзүүдө катышкандыгы бизге белгилүү. Бирок *көк* сөзү кошулган топонимдер түстү көрсөтүүчү маанини билдирбегендигин, жашыл көк шиберди, асман тиреген бийик маанилерин же бийиктикти белгилөө үчүн колдуна тургандыгын белгилөөгө болот.

Көп топонимдерде кездешүүчү *көк* компонентин түстү, дайыма көгөрүп турган, кургабай жашаң турган чөптүү жерди, мөңгүдөн көк кашка болуп аккан сууну, асман мелжиген көк булуттарды же асман тиреген тоону же бийиктик түшүнүгүн билдирүүдө колдоно тургандыгын белгилей кетүү туура.

Дагы белгилей кетчү Кыргызстандын түштүк аймагында экинчи компонент *абад* компонентинен туруучу топонимдерди жолуктурууга болот.

Абад компоненти белгилүү жерге же орунга карата айтылып, ал жерде калктын көп отурукташкандыгын, отурукташууга ыңгайлуу же суусу бар, түздүктүү, бак-дарак тигилген, гүлдөгөн жайга айлангандыгын билдирген компонент болуп саналгандыгын айта алабыз.

Демек, *абад* компоненти мааниси боюнча калк орношкон же отурукташкан жерди билдирет. Мисал катары Жала-Абад шаары, Бек-Абад, Жаңы-Абад, Чек-Абад аталыштарынын аталып калышын көрүүгө болот.

Лянгар аталышынын да топонимикалык мааниси кызыктуу. Ал Алай, Кара-Суу жана Кадамжай райондорундагы айрым айылдарынын аталышында кездешет. Топонимика илиминин белгилүү изилдөөчүсү А.В.Розенфельд бул сөз индоевропалык бир топ тилдерде *якорь* деген мааниде колдонулуп келгендигин белгилеп, жалпы эле токтогон, туруп калган жер деген түшүнүккө өтүп кеткендигин көрсөтөт [80, 861-б.]. Биздин изилдөөдө да Кадамжай районунун Лянгарь айылынын аталышы ал жерде «Улуу жибек жолунда» жайгашкандыктан жолоочулар чарчап чаалыкканда дем алуу үчүн ушул жерге токтотогонун изилдөө иштеринде улуу муундардын айтуусун жаза алдык. Ал жерде дем алууга уйлөрдүн жана чоң чайкана бар экендигин айтышкан.

Ал эми белгилүү топонимист Э.М. Мурзаев *Ленгер*- «конок үй», «жол үстүндөгү конок үй», иран сөзү деп караган. Бирок бул топоним Орто Азияда, Синьцзянда, Афганистанда, Иранда «калка, элге, аш же тамак берилүүчү», «зиярат кылуу», ушуга окшогон маанисинде колдонгон. *Лянгар* – аталышы көбүнесе жолчулар басып өткөн жерлерде аталыш кездешкен. Э.М. Мурзаев «Природа Синцзяна и формирование пустынь центральной Азии» деген эмгегинде да жазып калтырган. *Лянгар* - аталышын Иран пластына тажик тили сөздүгүндө «лангархона» сөзүнө мындай түшүнүк берилген. 1. богадельня, странно-приимный дом; 2. Дом где совершается обряд присвоения ученику права мастера в каком ремесле.

Ал эми *Таңги-Баши* Баткен областынын Лейлек районундагы айылдын аталышы болуп саналат. *Таңги* (даңги) тажик тилинде кууш жер, капчыгай деген маанини билдирет.

Эми Кыргызстандын түштүк аймагынын топонимдеринин курамындагы иран пластындагы географиялык аталыштарды пайда кылуучу *согда-ягноб* сөздөрүн карайбыз.

Ар бир аймактын топонимдеринин пайда болуусунда белгилүү бир аппелятив сөздөрү катышат. Аларды үйрөнүү географиялык объектилердин мүнөзү жана топонимдердеги мааниси жөнүндөгү ар кандай маалыматтарды берет. Кыргызстандын түштүгүндөгү иран тилиндеги топонимдерин пайда кылуучу *согда-ягноб* жана тажик сөздөрүн изилдөөнүн негизги мааниси аппелятив сөздөрдүн маанисинде экендигин көрсөтөт. Аппелятивдердин көпчүлүк бөлүгүн географиялык терминдер түзөт да, сапаттуу сын атооч жана башка маанилүү аппелятив сөздөрдүн ичинде үстөмдүк кылат.

Айтылгандарды белгилүү түрдө аныктоо үчүн төмөнкү мисалдарды келтиребиз:

Бидон – «ортосу», *ягноб*, салыштырмалуу. *Бидона* – Кара-Суу районундагы калктуу пункт.

Бог – «бак», тажик сөзүнө, салыштырмалуу, *Баглан* – Ноокат районундагы калктуу пункт.

Боло – «үстү», «жогорку», тажик сөзүнө салыштырмалуу, *Боло-Кыш* – Кадам-Жай районундагы калктуу пункт.

Борук-Суу – Алай районундагы ашуу.

Ван – «узун», *ягноб*, салыштырмалуу, *Ишкаван* – Кара-Суу районуна караштуу калктуу пункт.

Араван – Араван районундагы калктуу айыл.

Караван – Кызыл-Кыя шаарына караштуу калктуу пункт жана Аксы районунун борбору болуп эсептелет.

Веккун – «алыскы», *Вохум-Чартак* – Лейлек районундагы калктуу пункт.

Вуз – «эчки», *ягнов* сөзүнө, салыштырмалуу, *Калаваз* (Кадам-Жай району).

Гар – «ашуу», «тоо», ягноб сөзүндө, *Кардыгар* (Кадам-Жай району), *Унгар-Дөбө* (Аксы району).

Горм – «айыл», «аймак», согда салыштырмалуу, *Гарм* (Кадам-Жай району).

Гузар – «квартал», ягноб жана тижик тилине салыштырмалуу, *Гузар* – Араван районундагы калктуу пункт.

Аталган топонимдердин этимологиясы жана семантикалык өзгөчөлүктөрү жергиликтүү тилдик жана маданий контекст менен тыгыз байланышта экени байкалат.

Иран пласты

Жогоруда белгилегендей, Түштүк-Батыш Тянь-Шанда иран тилинен келип чыккан топонимдер көп кездешет. Алар негизинен Баткен, Кадам-Жай, Лейлек жана Ноокат райондорунда салыштырмалуу көп. Баткен аймагында байыркы иран-парс тилине тиешелүү *Дара*, *Дашти-Калан*, *Зардалы*, *Кен (Кан)*, *Кыштут*, *Обгол*, *Палал*, *Роут* ж.б. топонимикалык катмар Фергананын түндүк тарабы түрктүк, түштүк тарабы ирандык-ферганалык болуп бөлүнгөнүнөн кабар берет. Ошол убактарда, башкача айтканда, VII кылымдарда өрөөн өнүгүп, иран-парсы тилдеринин таасири бир топ күчтүү болгондугу байкалат [84, 30-б.].

Иран тилинен келип чыккан *Келте-Булак*, *Кыз-Дара*, *Зилзала-Булак*, *Санам-Булак*, *Бас-Мойнок*, *Баткен*, *Зардалы*, *Догмон*, *Жопоя*, *Дашти-Калон*, *Роут* ж.б. аталыштардын мааниси чечмеленген. Жогорудагы топонимдердин мааниси тажик тилинин базасында да көрсөтүлгөн. Алсак, *келте* – «кичине», *дара* – «кысылыш», *зилзала* – «жер титирөө», *бас* – «төмөн» маанилерин берет.

Дашт – «тегиз жер» же «түздүк» маанисин берип, *калон* сөзү менен чоң түздүк маанисин берет.

Роут - каптал жактагы капчыгай маанисин түшүндүрөт.

Сан/сонк/сонка – «чоң жалгыз таш» – *Кара-Сай*, *Сан-Таш* ж.б.

Сар – «жогорку бөлүгү» – *Сумсар*.

Селик – «сел акчу нук» - *Селик* (Кадам-Жай району), *Салык-Булак* (Чаткал району).

Тогаб – «капчыгайдын капталы» – *Тагал* (Лейлек району).

Ток/Така – «ылдый» – *Чортук, Вакум-Чартак* (Лейлек району).

Хавз – «туруп калган көлмөк».

Хон – «жайлоо» – *Кан-Жайлоо, Жаңы-Жол, Кыл-Көң ж.б.*

Чор – «кууш капчыгай» – *Чартак, Вакум-Чартак, Чарку-Лей* (Лейлек району).

Чил – «кырк» – *Чилисай* (Ноокат районундагы капчыгай), *Чилустун* (Араван районундагы үңкүр).

Чу/чубар – «булак», «канал» – *Чуянги* (Лейлек району), *Ковсубар* (Баткен району).

Шарра – «шаркыратма» – *Шаран* (Араван району), *Шаран* (Лейлек району).

Шок – «ири аска» – *Шахдар* (Кадам-Жай районундагы калктуу пункт), *Шакафтар* (Ала-Бука районундагы калктуу пункт).

Ошентип, Кыргызстандын түштүгүндө иран катмарындагы топонимдердин көп кездешкендигин географиялык аталыштар көрсөтүп турат. Бул катмардагы топонимдерди төмөнкү катмарларга бөлүп кароого болот: *согда-ягноб жана тажик*.

Согда-ягноб топонимдери

Бүгүнкү күндө согда жана ягноб тилдери бирдей маанисин жоготкон. Азыркы мезгилде алар (согда тили азыркы түштүк иран тилине жакындашып кетет) Памирдеги (Бартанг, Вахан, Язгулям, Шугнан) айрым тилдерге жакын согдан документтеринде чагылдырылган.

Согда-ягноб топонимдери жаралышы боюнча топонимдердин эң байыркысы болуп эсептелинет. Алар согдалык жазма булактарында келтирилген жана катталган ар түрдүү фактылардан азыркы этаптагы өнүккөн тил илиминдеги топонимиканын өнүгүшүндөгү согда-ягноб тили пайда болушу боюнча эң алгачкылардан болуп саналат.

Аларды төмөнкү мисалдар менен көрсөтүп кетебиз.

Бидона – Кара-Суу районундагы калктуу пункт. Топоним ягноб тилинде *бидон* – «ортосунда» деген маанини берет.

Боржай – Кадам-Жай районундагы калктуу пункт. Согда жана ягноб тилдерине бул топоним кириши мүмкүн. *Бор* – «кийин», «каршы жакта» деген маанини берет.

Пор, *зой* сөздөрү памирдик ягноб тилинде кездешет жана топонимдеринде да жолугат: *рушт*, *борт*, *пор* – «кийин», «каршы жакта», ягн. *зой* – «жер участогу», «жер бөлүгү» маанисин берет. Бул сөздөр бир катар топонимдерде колдонулат: *Порбог*, *Порфиз*, *Порнов*, *Порвог*, *Пордар*, *Гурзой*, *Гарзой*, *Ханзой*, *Дунзой* ж.б.

Согда-ягноб тилинде *порзой* кыргыз сөзүнө адаптацияланып, *боржой* топонимин билдирип калган.

Гарм топонимин соғдалык аты «гарм» менен салыштырабыз, ал *ысык* же «жергиликтүү» деген маанини берет. Бул сөз аталышы же топоним Тажикстанда сакталып калган. Э.М.Мурзаевдин «Словарь народных географических терминов» деген эмгегинде да *гармисиль* – «ысык агым» (тадж.); «Туран түздүгүнүн фен-браздуу батыш шамалы»; «температураны көтөрүүчү жана өсүмдүктөрдү күйгүзүүчү ысык керимсел». Тадж. *гарм* – «теплый», «горячий», «жаркий», перс. *герм* - «теплый», «горячий» [61, 140-141-б.].

Гарым-Баба мазары – Лейлек районунун Орто-Боз өрөөнүнүн түндүк батышында, Түркстан кырка тоолорунун арасында жайгашкан. Баткен-Исфана жолунан түндүккө карай 10 км аралыкта жайгашкан. *Гарм* деген сөз парс тилинен которгондо, *ысык* дегенди билдирет. Бул жер кунгөй тарапта болуп, жайында ысык, кышында жааган кар тез эрип кеткендиктен ушундай аталып калган.

Дароот-Коргон – Алай районундагы айыл. Бул топоним иран сөзүнөн чыккан: *Дара* – «капчыгай», «анча чоң эмес өрөөн» жана соғда тилиндеги *оут* – «кыштак» маанисинде «кысылыштагы кыштак» маанисин түшүндүрөт.

Коргон кийин кыргыздар тарабынан кошулган сөз. Себеби, Алай районунда көптөгөн коргондор бар экендиги белгилүү: *Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон* ж.б.

Жай-Терек – Лейлек районундагы калктуу пункт. Бул компонент так анык эмес, татаал топоним. *Жай* – «жай мезгили», *терек* – өсүмдүк маанисин бериши мүмкүн. Бирок сөздөр ягноб тилинде жай – *зой* – «жер участогу» болуп, бул «*зой*» деген сөз кыргызчаланып кеткен. Демек, Жай-Терек «*зой дирахт*» же «*зоитерек*» – «терек өсүүчү жер» дегенди билдирет.

Тажик пласты

Кыргызстандын түштүк аймагындагы топонимдерде тажик тилинен кирген аталыштар көп кездешет. Бул топонимдерде тажик пластынын базасындагы географиялык аталыштар кирет. Алар төмөнкүлөр болуп саналат. *Апиш* – аталышы тажикче, *аб* – суу, *шур* – сүт, кыргызча сүттүү суу дегенди билдирет. Дүркүрөп шар аккан суу аскаларга урунуп, катуу көбүктүү болуп, сууну сүттүн түсүнө айландырат. Ал ушундай метафорикалык аталыштын себеби болуп калды.

Апиш компоненти иран тилиндеги башка сөздөн да келип чыгышы анык: *апишар* – «шаркыратма», *апиш* – «агын түтүк», «агын чуңкур» маанисин берет. Ал эми урдуча *абишар* – «шаркыратма», «агын», «мол, сууга бай жер» дегенди түшүндүрөт.

Аустан – а) Кадам-Жай районундагы айылдын аталышы, кандайдыр бир элдин же уруунун жашоо чөйрөсү; б) «көптөгөн орундар», «ошол орун», *аус*, *авиз* – суу толтурулган чуңкурча дегенди билдирет деп С.М.Абрамсон «Кыргыздар» китебинде жазылган. [2, 54-55-б.].

Алыскы там маанисинде аталган, орус империясынын мезгилинде орустар документтерге *аустан* деп жазып, Аустан деп аталып калгандыгын жашоочулар айтуусунда жазылды. Изилдөөнүн жыйынтыгында бул айыл, калк отурукташкан айылдан алыс болуп жана ал жердеги жашоочулар бирин-серин жайгашкандыгын же аз гана уйлөр бар экенин айтышкан. [2, 54-55-б.].

Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык терминдердин кыргызча түшүндүрмөсүн изилденип таблица түрүндө берилди. Географиялык терминдердин көпчүлүк өлкөлөрдө же Азия элдери сууну, дарыяны, булактарды бирдей мааниде айтылгандыгы да көрсөтө алдык.

Таблицада 3.7-. Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык терминдердин кыргызча түшүндүрмөсү берилди. Таблица 3.7- Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык терминдердин кыргызча түшүндүрмөсү

Фарсы-тажик тилинде	Кыргыз тилинде
сафер	ак
зак	саз
катта, зур	чоң, улук, улуу, зор
сор, тепша	чоку, дөбө
обшар	шаркыратма
адир	адыр, белес, жар, жон, кыр
баланд	эгиз (диалект), бийик
сар	баш
кух, гар	тоо
шахр, обад, калъа	шаар, калаа
гарм	ысык
жангал, тукай	токой, чер, бадал, чыргай
нов, мур	колот, коо, кокту
марг, марзар	шалбаа, шибер, көк
сагир	кичик, кичик бала
мазор, гур	мазар, көрүстөн
гур	бейит, моло
бурс	арча
хампа, чукурак	ой, ойдун
нав	жаңы
шур, чар	жар, кемер, кепер
куль	көл
кур	корум, шагыл
кул, айлок, чарогох	жайыт, жайлоо
хок	кум
гор, шакафт	үңкүр
дашт	түз, жазы, жайык, алпак, майдан

камар	айрыкча, ача, жергүй
даре, об	суу, дарыя, өзөн, сай
шах	зоо, зоока, каджыр
камер, тег	бет, боор, каптал, төш, кадуу, кыя
шур	шор, татыр
намак	туз
сой	сай
дара, чор	жуука, кууш, тар
тетак, сафеда	терек
теппа	дөң, дөбө
кух, гар	тоо, кыр, бел, кырка тоо
сия	кара
даңги, дара, зов	капчыгай, жуука, каптал

3.1-тиркемеде Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык сөздөрдүн кеңири мааниси берилди.

Бирок иран тилиндеги топонимдер түштүктө жетиштүү изилденген эмес. Ушул күнгө чейин айыл кыштактарда иран-парс аталыштары аталып келе жатат. Ал тилде пайда болгон жер-суу аталыштары кыргыз тилиндеги географиялык аталыштарга сиңип кеткендиктен, изилдөөчүлөр кыргыз топонимдерин изилдөөдө иран тилдерине кирген топонимдерге анча көңүл бурбай келет.

Мына ошентип, Кыргызстандын түштүк батышында топонимдердин фарсы-тажик тилдеринин негизиндеги географиялык аталыштарды пайда болуу жагдайы бар экендигин аныктай алдык. Ошондой эле согда-ягноб топонимдери жаралышы боюнча топонимдердин эң байыркысы болуп эсептелип келет. Андан сырткары келип чыгышы боюнча тажикче болгон географиялык аталыштар түштүк аймакта арбын. Бул пластка тажик тилинин базасындагы географиялык аталыштар киргендигин көрсөтүүгө болот. Иран пластын жогоруда белгилегендей, Түштүк-Батыш Тянь-Шанда иран тилинен келип чыккан топонимдер көп кездешет. Баткен областында байыркы иран-парс тилине тиешелүү *Дара, Дашти-Калан, Зардалы, Кен (Кан), Кыштут, Обгол, Палал, Роут, Анкан* ж.б. топонимикалык катмар Фергананын түндүк тарабы түрктүк, түштүк тарабы ирандык-ферганалык болуп бөлүнгөнүнөн

кабар берет. Бирок ушул күнгө чейин айылдарда иран-парс аталыштары аталып келе жатат. Ал тилде пайда болгон жер-суу аталыштары кыргыз тилиндеги географиялык аталыштарга сиңип кеткендиктен, изилдөөчүлөр кыргыз топонимдерин изилдөөдө географиялык объектилерди башка улуттардын тилдик катмары сиңип кеткендиктен аталыштар бүгүнкү күнгө чейин сакталып калгандыгын жаза алдык. Ар бир өлкөнүн топонимикасында ар кандай тилдик катмарлардан турат. Себеби ар түрдүү элдердин диалектилери, жашоосу, экономикалык-социалдык абалы таасирлери тийгизип, аймактын топонимиясы ар кандай тилдик катмарлардан тургандыгы белгилүү. Ошондуктан бул аймактагы географиялык аталыштар бир гана кыргыз тилинин чегинде калыптанган бир түрдүү системага эмес, ар кыл доорлордо жана этностук өз ара аракеттерде пайда болгон көп тилдүү жана көп катмарлуу лексикалык түзүлүшкө ээ. Мындай көп кырдуулук аймактын тарыхый-этнографиялык өнүгүшүн, этностор аралык байланышын жана тил аралык өз ара таасирлерди чагылдыруучу маанилүү фактор катары каралууга тийиш, ар кандай тилдик катмарлардан турары белгилүү. Ошол себептүү изилденип жаткан аймактын топонимдери бир түрдүү кыргыз тилиндеги топонимдер эместигин көрө алдык.

3.7. Географиялык аталыштарды башкарууда

ГИС-технологияларын колдонуу

Географиялык аталыштарды комплекстүү изилдөө, сактоо жана зарыл учурларда атын өзгөртүү адистерден жогорку деңгээлдеги картографиялык сабаттуулукту жана аймактын географиялык аталыштарынын социалдык-экономикалык номенклатурасын терең билүүнү талап кылат. Бул иште геомаалыматтык тутум иштетүү технологияларын колдонуу менен түштүк аймактын топонимикалык мүнөздөмөлөрүн чагылдырган маалымат банкы түзүлдү. Аймактык издөө-маалымат системасы үчүн Microsoft Access чөйрөсү тандалып алынган. Топонимикалык маалыматтарды издөө көп деңгээлдүү болуп, аларды административдик-аймактарды, категориялар жана негизинен социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрдүү топторго бөлүүгө

мүмкүнчүлүк түзө алдык.

Аймактын географиялык аталыштарынын реестрине кирген топонимдер өзгөчөлүктөрү боюнча төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Табигый-географиялык негизге ээ болгон географиялык аталыштар (рельеф, суу, климат, топурак, суу, өсүмдүктөр, жаныбарлар, ландшафт ж.б. жаратылыш компоненттерине байланышкан аталыштар).

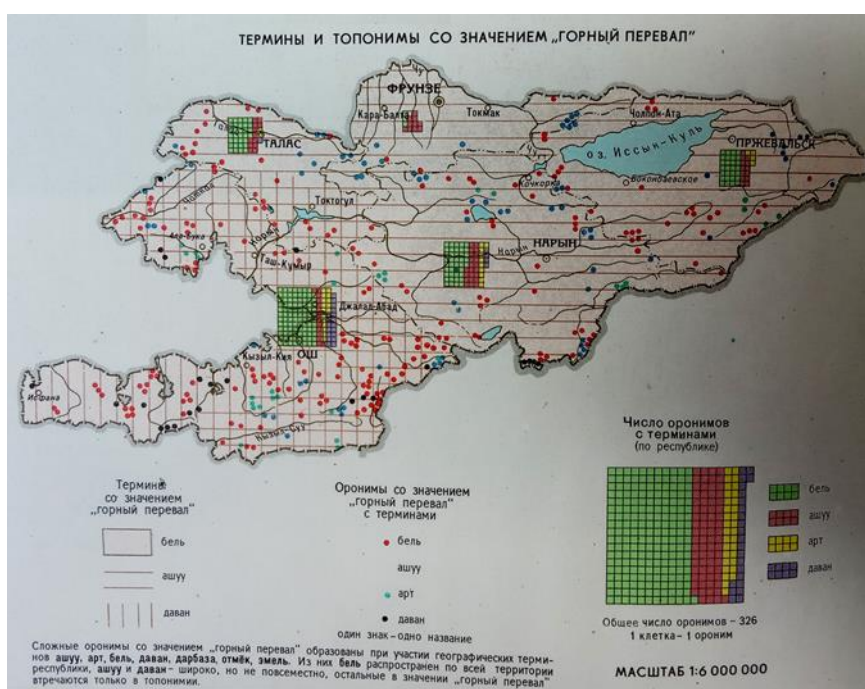
2. Социалдык-экономикалык негиздеги географиялык аталыштар (антропотопонимдер, этнотопонимдер,).

Цивилизациянын өнүгүшүнүн, илимий-техникалык прогресстин тездешинин жана адамзаттын керектөөлөрү менен кызыкчылыктарынын дифференциацияланышынын азыркы этабында география илими мазмуну жагынан да, структурасы боюнча да түп-тамырынан бери өзгөрүүгө дуушар болууда [69, 4-8-б.]. Бардык жер шаарындагы топонимдерсиз-жердин географиялык аталыштарысыз дүйнөнү элестетүүгө мүмкүн эмес. Алар бизди бардык жерде курчап турат, тигил же бул топонимди билбей туруп багыт алуу, жол тандоо, бир максаттан экинчи максатка өтүү кыйын. Алардын басымдуу көпчүлүгү аймакты мекендеген жана байырлаган элдердин тилдеринен байыркы теги бар.

Кыргызстандын Баткен облусунун топонимикасы түрк, иран, монгол жана орус тилдүү аттардын жыйындысы болуп эсептелет. Ар кандай абалда болгон жана болуп жаткан окуялардын баары тигил же бул түрдө анын топонимикасына таасир этет. Совет доорунда жаңы конуштар пайда болуп, алардын аталыштары идеологиялык мааниге ээ болгондугун да белгилей кетүү керек (*Жаңы-Турмуш, Жеңиш, Факел, Жаңы-Жер* ж.б.) [20, 32-34-б.]. Кыргызстандын кийинки тарыхы үчүн эң маанилүү этаптардын бири СССРдин кулашы болгон. Буга байланыштуу болгон калктуу конуштардын аталышын десоветтештирүү жана дерусификациялоо толкунунда болуп өткөндөр башка мурдагы Советтик социалисттик республикаларга да мүнөздүү болгон (биринчи кезекте Балтика боюндагы, Украина, Казакстан,

Өзбекстан, Түркмөнстан, Кыргызстан, Тажикстан жана атүгүл орус тили расмий же улуттар аралык катнаштын тили бири болгон Беларусь) [78, 512-б.].

Биздин иликтөөнүн максаты изилдөөнүн ар кандай түрлөрү боюнча ресурстарды андан ары пайдалануу максатында жер аттарын чогултуу жана изилдөө үчүн заманбап электрондук каражаттарды аныктоо, талдоо жана сүрөттөө болуп эсептелет. Албетте, топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө кагаз негизинде чыгарылган картографиялык материалдар пайдаланылат: ар кандай масштабдагы топографиялык карталар, майда масштабдагы тематикалык карталар, атластар (караныз, 3.3-сүрөт).

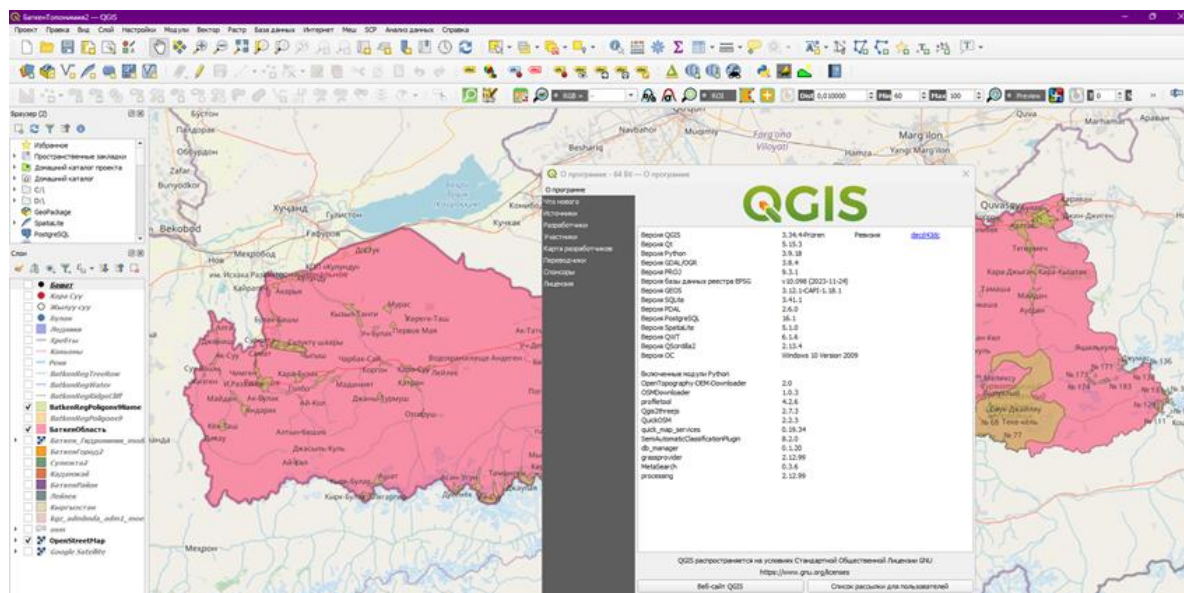
3.3-сүрөт. Кыргызстандагы “тоо ашуусу” маанисиндеги топонимдердин тыгыздыгы [6]

Акыркы жылдары топонимикалык изилдөөдө географиялык маалымат системалары (ГИС) жана геомейкиндиктик маалымат базалары барган сайын чоң мааниге ээ болууда. Окумуштуулардын жогорку сапаттагы топографиялык маалыматтарга көңүл буруусу негизинен аны онлайн режиминде колдонуу бир топ жеңил болуп калгандыгына байланыштуу болот. Геомейкиндиктик маалыматтардын кеңири жайылышына байланыштуу топонимдерди изилдөөгө кызыгуу күч алууда [69, 4-8-б.].

Заманбап географиялык маалымат системалары жана геомейкиндиктик маалымат базалары топонимикалык изилдөөдө чоң потенциалга ээ. Бул бизге жогорку сапаттагы санариптештирилген топографиялык карталар менен иштөөгө мүмкүндүк берет. Интернеттин кеңири колдонулушуна байланыштуу масштабдуу топографиялык маалыматтарды жүктөө мүмкүн. Мында GoogleMaps, SASPlanet ж.б интернет ресурстарын бекер колдоно аласыз [27, 20-27-б.]. Жаңы веб-борбордук технологиялар бир нече негизги багыттарга багытталган:

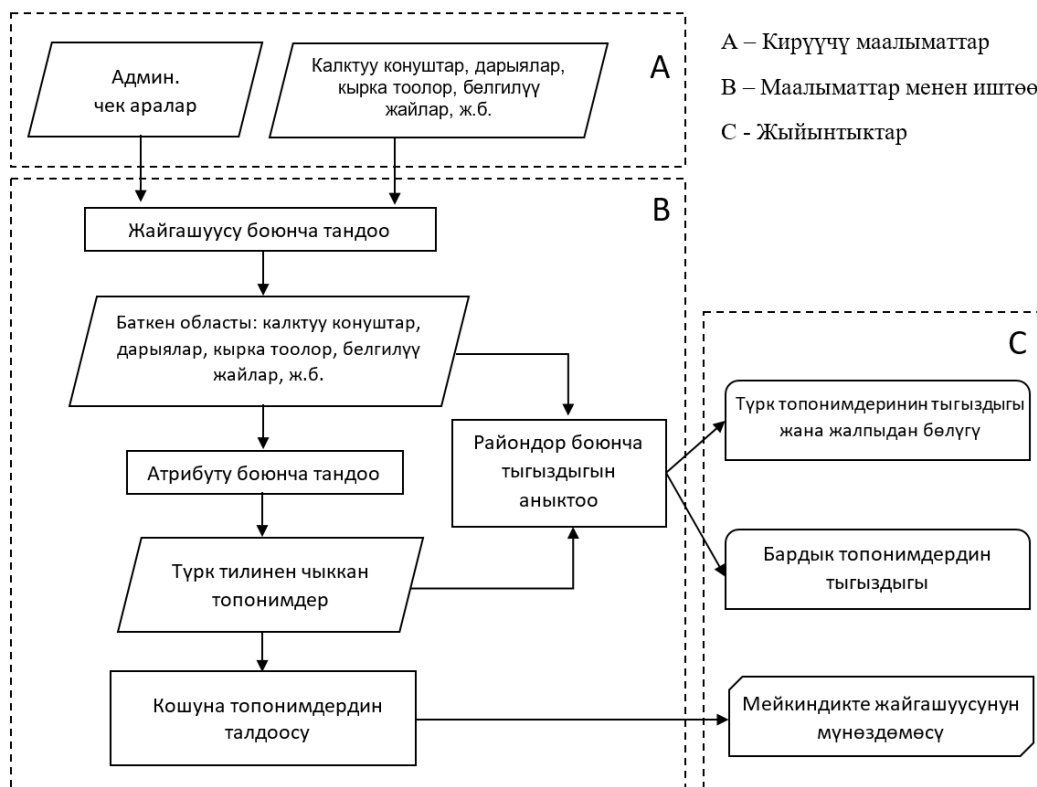
- онлайн спутниктик карталарды камсыз кылуучу картографиялык кызматтар;
- туристтик маалыматтык порталдардын негизинде түзүлгөн карталар;
- геопорталдар;
- мобилдик тиркемелер.

Жер аттарынын топтому бүгүнкү күндө илимий изилдөөлөрдө кеңири колдонулган GPS навигациялык системаларынын жана онлайн карталарынын борбордук компоненти болуп калды. Түштүк аймактын топонимикасын изилдөө үчүн геомейкиндиктик анализ деп да аталган геоанализ колдонулган. Бул мейкиндик объекттеринин жайгашуусун, байланыштарын жана башка мейкиндик мамилелерин талдоону камсыз кылган методдордун кеңири тобуна тиешелүү. Мындай ыкмалар атайын компьютердик программаларда – географиялык маалымат системаларында ишке ашырылат. Мисалы, Баткен облусунун топонимдери менен иштөөдө QGIS 3.34.4 Prizren программасы колдонулган [106] (караңыз, 3.4-сүрөт).

3.4-сүрөт. QGIS программасы Баткен областынын территориясындагы топонимдерди талдоо үчүн колдонуу

Бул программанын өзгөчөлүктөрү – анын ачыктыгы (болжолдуу), ар дайым өркүндөтүлүп, жаңылары пайда болгон плагиндердин саны. Жалпысынан алганда талдоо 3.5-сүрөттө берилген алгоритми боюнча ишке ашырылат.

3.5-сүрөт. Түрк тилдүү топонимдердин географиялык анализинин алгоритми

Ошол эле учурда административдик чектердин жана калктуу конуштардын катмары катары вектордук катмар – ачык жеткиликтүү болгон шейп-файл колдонулган (полигондор, чекиттик объектилер, сызыктуу объектилер). Ошондой эле СССРдин Генштабынын санариптештирилген топографиялык карталары (масштабы M1:200 000 жана M1: 100 000) колдонулган. Талдоо топонимдердин жыштыгы калктуу конуштардын аталыштарын камтыган атрибут таблицасын колдонуу менен жүргүзүлгөн. Андан кийин «түрк тектүү» категориясы боюнча топонимдерди талдоо жүргүзүлдү (караныз, 3.6-сүрөт).

Shape_Leng	Shape_Area	ADM1_EN	ADM1_RU	ADM1_KY	ADM1_PCODE	ADM2_EN	ADM2_RU	ADM2_KY	ADM2_PCODE	ADM3_EN	ADM3_RU	ADM3_KY	ADM3_PCODE	ADM3_EN
0.08132517406	0.0002700531...	NULL	NULL	NULL	K005258000907	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.411133119429	0.00155822471...	NULL	NULL	NULL	K005258000908	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.2802058861	0.0038850932...	NULL	NULL	NULL	K005258000909	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.7542983228	0.010092611438	NULL	NULL	NULL	K005258000910	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.250950547	0.00229719644...	NULL	NULL	NULL	K005258000911	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.2926442678	0.00292998183...	NULL	NULL	NULL	K005258000912	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.503725054	0.013044686751	Abxamat Masak...	Абсамат Масак...	Абсамат Масак...	K00525819000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
1.0629276181	0.015886019979	Ala-Turpak	Ал-Турпакский	Ал-Турпак	K005258004000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.72897237724	0.021190684947	Alga	Алгакский	Алга	K005258008000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.11083409728	0.00056675244...	Aydarken City	Айдаркен	Айдаркен	K005258000010	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.73011622938	0.014644175182	Bark	Баркский	Барлек	K00525812000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.2609672899	0.0074768612...	Chauky	Чавукский	Чавук	K005258067000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
1.5506152546	0.012805915306	Khatman	Хатманский	Хатман	K005258060000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.79027814371	0.02306290021	Kotomno	Котомновский	Котомно	K005258025000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
1.1344889802	0.03511571387	Kyrgyz-Kyrgyzak	Капчы-Капчыт...	Капчы-Капчыт...	K005258061000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.4562548567	0.00368385083...	Markat	Маркатынский	Маркат	K005258034000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.66459181052	0.017521075163	Maydan	Майданский	Майдан	K005258030000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
1.78108299354	0.025238717867	Orozbekov	Оробековский	Оробеков	K005258043000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
0.049467004326	0.0011306305...	Sovet	Светский	Свет	K005258064000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
1.34004813033	0.021999513263	Uch-Korgon	Уч-Коргонский	Уч-Коргон	K005258049000	Kadanga	Кадамжайский	Кадамжай	K005258000000	Batken	Баткенская	Баткен	K005258000000	Kyrgyzstan
1.4718301180	0.02288885028	NULL	NULL	NULL	K007215000901	Kara-Bulak	Кара-Булакский	Кара-Булак	K007215000000	Talas	Таласская	Талас	K007215000000	Kyrgyzstan
3.7381590470	0.1651556483	NULL	NULL	NULL	K007215000902	Kara-Bulak	Кара-Булакский	Кара-Булак	K007215000000	Talas	Таласская	Талас	K007215000000	Kyrgyzstan

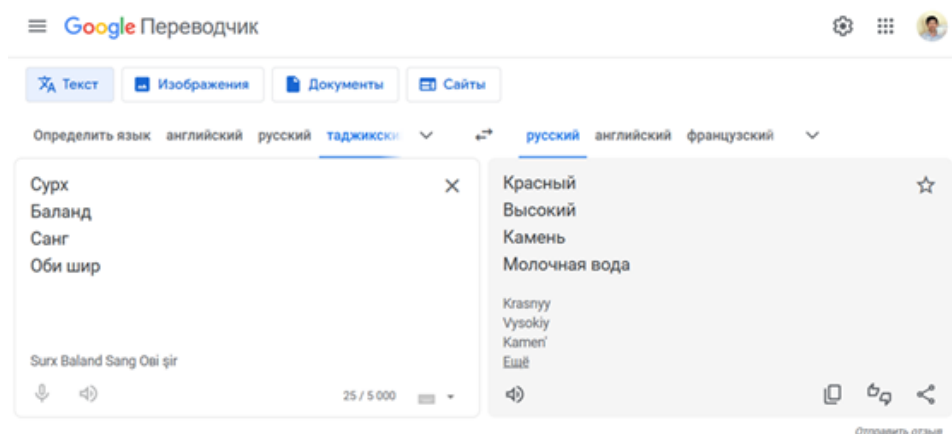
3.6-сүрөт. Кадам-Жай чөлкөмүнүн топонимдеринин жыштыгын атрибут таблицасында талдоо - атрибут кыргызча аталышы / “административдик чек аралар” катмарынын орусча аталышы

Белгилүү бир топоним жөнүндө кошумча маалыматты издөөдө GeoNames [108] электрондук ресурсу колдонулган (караныз, 3.7-сүрөт).

Name	Country	Feature class	Latitude	Longitude
1 Batken	Kyrgyzstan, Batken	seat of a first-order administrative division	N 40° 3' 45"	E 70° 49' 9"
2 Batken	Kyrgyzstan, Batken	first-order administrative division	N 39° 50' 0"	E 71° 0' 0"
3 Kyzyl-Kiya	Kyrgyzstan, Batken	populated place	N 40° 15' 24"	E 72° 3' 40"
4 Razzakov	Kyrgyzstan, Batken	seat of a second-order administrative division	N 39° 50' 20"	E 69° 31' 39"
5 Batken Airport	Kyrgyzstan, Batken	airport	N 40° 2' 46"	E 70° 50' 2"
6 Batken Rayon	Kyrgyzstan, Batken	second-order administrative division	N 39° 45' 0"	E 71° 0' 0"
7 Uch-Korgon	Kyrgyzstan, Batken	seat of a third-order administrative division	N 40° 13' 43"	E 72° 3' 33"
8 Isadon	Kyrgyzstan, Batken	populated place	N 40° 16' 0"	E 72° 6' 0"
9 Sulukoy	Kyrgyzstan, Batken	populated place	N 39° 56' 11"	E 69° 34' 4"
10 Leylek Rayon	Kyrgyzstan, Batken	second-order administrative division	N 39° 50' 0"	E 69° 45' 0"
11 Aydarken	Kyrgyzstan, Batken	populated place	N 39° 56' 35"	E 71° 20' 30"
12 Kadamzhay Rayon	Kyrgyzstan, Batken	second-order administrative division	N 40° 0' 0"	E 71° 35' 0"
13 Ozero Kurban-Kel'	Kyrgyzstan, Batken	lake	N 39° 56' 22"	E 71° 50' 43"
14 Urochishche Dzhal	Kyrgyzstan, Batken	area	N 39° 55' 31"	E 70° 58' 7"
15 Urochishche Gyu'dyu	Kyrgyzstan, Batken	area	N 40° 1' 33"	E 71° 33' 7"
16 Urochishche Kik-Tash	Kyrgyzstan, Batken	area	N 40° 0' 33"	E 70° 59' 5"

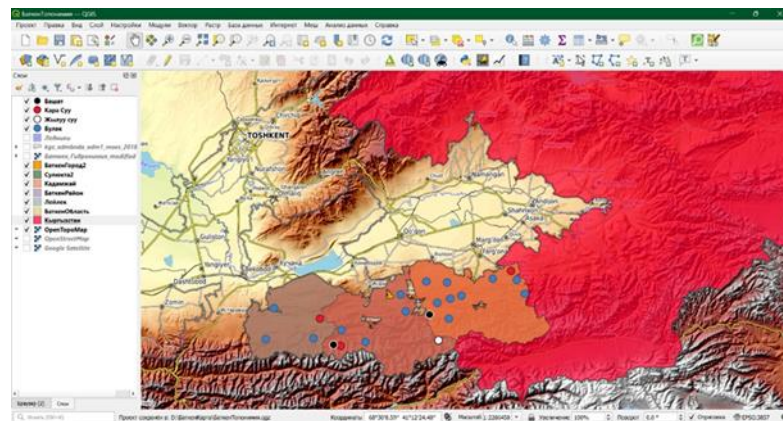
3.7-сүрөт. GeoNames маалымат базасында топонимдерди издөө

GeoNames ресурсунда топоним тууралуу маалымат англис тилинде берилгендиктен, кыргыз жана орус тилдерине которуу үчүн онлайн ресурстар колдонулат. Топонимдин келип чыгышын тактоо зарылчылыгы келип чыкса, электрондук ресурс – онлайн котормочу (мисалы, Google Translate) колдонулат (караңыз, 3.8-сүрөт).

3.8-сүрөт. Тажик тилинен орус тилине топонимдерди которуу үчүн онлайн котормочуну колдонуу

Иштин жүрүшүндө Баткен облусунда топонимдердин (5-сүрөттөгү гидронимдер) жайгашкан жери аныкталды. Мында калктуу конуштардын жайгашкан жери QGIS ГИС программасында эркин кошула турган Open Street Map (OSM) электрондук карталары менен текшерилет (караңыз 3.9-сүрөт).

3.9-сүрөт. Баткен районунун топонимикасы – түрк тектүү гидронимдердин жайгашкан жери (локализациясы)

Мына ошентип, санарип карталары салттуу карталардан айырмалабайбыз. Картографиянын кылымдар бою топтолгон теориялык негизи өзгөрүүсүз калган, карталарды түзүүнүн техникалык каражаттары гана өзгөргөн. GMT технологияларды колдонуу картографиялык продукцияны түзүү технологиясында олуттуу өзгөрүүлөргө алып келди. Графикалык жумуштарды аткаруу технологиясы кыйла жөнөкөйлөштүрүлдү: көп убакытты талап кылган сүрөт жана башка кол иштери жоголду [41, 144-151-б.]. Жогоруда сүрөттөлгөн программаларды жана ресурстарды пайдалануу дайым туура натыйжа бербейт жана мында каталардын мүмкүндүгүн эске алуу менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик картографиясы тарабынан чыгарылган карталарды пайдаланууда топонимдер боюнча маалыматтарды текшерүү зарыл. Жалпысынан алганда, ГИС-технологияларды жана электрондук ресурстарды колдонуунун негизинде топонимиканы талдоо Кыргызстандын түштүк регионунун бардык аймактарынын топонимикасын изилдөөнү андан ары кеңейтүү үчүн тажрыйба берет.

Тынымсыз өнүгүүдө жана өзгөрүүдө болгон жаратылыш менен коом жалпысынан бир бүтүндөй татаал система болгондуктан, аларды бири-бирине карама-каршы коюуга болбойт. Келечекте экономиканын жана маданияттын өсүшү, эл аралык мамилелердин өнүгүшү, жаңы жерлерди өздөштүрүү эл турмушундагы жер-суу аттарынын ролун жана маанисин ого бетер жогорулатат. Географиялык аталыштар белгилүү тарыхый шарттардын

жемиши, алардын көрүнүшү коомдун турмушуна, бул аймакта жашаган элдин тили менен тыгыз байланышта. Тарыхый шарттар, тилдердин жана элдердин өзгөрүшү топонимдердин чөйрөсүнүн өзгөрүшүнө алып келди, ошондуктан бардык өлкөлөрдүн географиялык аталыштары лингвистикалык, тарыхый жана этимологиялык жактан бирдей эмес.

Муну эске алуу менен жер-суу аттары менен терең кесиптик даярдыгы бар адистер алектениши керек. Географиялык аталыштарды үйрөнгөн изилдөөчү топонимика, филология, тарых жана географиянын изилдөө ыкмаларын туура колдонуу менен чоң ийгиликтерге жетише алат.

3.8. Географиялык аталыштарды колдонуунун жана сактоонун маселелери жана алардын уюштуруучулук-укуктук жагдайларын жөнгө салуу

Изилдөөнүн жүрүшүндө жаратылыштын көптөгөн өзгөчөлүктөрү, калктын чарбалык ишмердүүлүгү жана этнографиясы, түштүк аймакта болуп өткөн тарыхый, социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр аймактын топонимикасында таасын чагылдырылган. Бирок, географиялык аталыштар өткөндүн руханий баалуулуктары катары гана эмес, бүгүнкү күндө коомдун ар кандай муктаждыктарына кызмат кылгандыгы үчүн да баалуу. Ошол себептен жер-суу аттарын жөнгө салуу, аларды жазуу эрежелерин сактоо, жазууну улуттук жана эл аралык деңгээлде стандартташтыруу, расмий иш кагаздарда, карточкаларда, окуу куралдарында жана башка басылмаларда туура жана ар дайым бирдей жазылышын камсыз кылуу турат.

Жер-суу аттарын туура жазуу – жалпы сабаттуулуктун ажырагыс бөлүгү. Расмий жана жалпы пайдалануу үчүн ар кандай географиялык объектинин аталышын жазуунун бирдиктүү формасын аныктоо жана бекитүү жер-суу аттарын стандартташтыруунун негизги маңызы жана милдети болуп эсептелет. Географиялык аталыштарды стандартташтыруу жана санариптештирүү күн тартибинде турат. Биздин оюбузча, географиялык

аталыштарды стандартташтыруу түшүнүгү, биринчиден, өлкөнүн же аймактын аймагындагы кандайдыр бир объекттин атын туруктуу формада берүү; экинчиден, башка тилдерден алынган ысымдарды баштапкы түрүндө берүү сыяктуу маанилерди билдирет. Башкача айтканда, географиялык аталыштарды стандартташтыруу ар бир географиялык объекттин аталышынын расмий жазылышын мыйзамдаштырууну стандартташтыруу деп аталат.

1989-жылы кыргыз тили мамлекеттик статуска ээ болгондон кийин жер-суу аттарын улутташтыруу, тарыхый аталыштарды элге кайтаруу, чарбалардын атын өзгөртүү, коомдук пикирди бул тармакка тартуу иштери жүргүзүлө баштаган. Мында жаңы ысымдардын көбү мааниси жана грамматикасы жагынан талапка жооп берет.

Акыркы жылдары БУУ географиялык аталыштарды стандартташтыруу маселелерине чоң маани берип келет. Ал тарабынан географиялык аталыштарды стандартташтырууга арналган бир нече конференциялар, географиялык аталыштар боюнча эксперттик топторунун ишмердүүлүгү буга далил.

Республикалык деңгээлде жер-суу аттарын стандартташтыруу иштери алдыда турат. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик картография ишканасы өлкөдөгү бардык географиялык объектилердин аталыштарынын стандартташтырылган сөздүгүн түзүүнүн үстүндө иштеп жатат.

Географиялык аталыштардын орфографиялык формаларын стандартташтыруу, башкача айтканда, карталарда, атластарда, расмий документтерде, илимий эмгектерде, окуу китептеринде, мезгилдүү басма иштеринде бирдей жазылышын камсыз кылуу зарыл жана өтө маанилүү. Бул эмгектин татаалдыгы жер-суу аттарына кирген социалдык-экономикалык, географиялык терминдер, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын аттары, уруулар, атүгүл адам аттары да ар түрдүү фонетикалык жана ар түрдүү тилдерде басылып алынгандыгында жатат.

Анын үстүнө топонимдердеги байыркы сөздөр азыр түшүнүксүз болуп калды. Бирок формасы жана мазмуну боюнча өзгөргөн географиялык аталыштардын саны жылдан жылга азайып баратканы анык.

Чет мамлекеттер менен экономикалык, илимий, маданий жана туристтик байланыштарды мындан ары өнүктүрүү максатында республикада географиялык аталыштардын улуттук формаларын кыргыз тилинде түзүү актуалдуу маселе болуп эсептелет.

Эски аталышты өзгөртүү зарылчылыгы келип чыкса, анын себебин дыкаттык менен изилдеп жана негиздеп караш керек. Эгерде жердин аты башка болсо, объект ошол жердин атына байланыштуу болот. Топонимдер же аталыштар өз мезгилинин тарыхый баяндоочусу болуп саналат. Жер-суу атын өзгөртүү, жаңы аталыштарды берүү бул, улам коомдун жаңылануусу жана аталыштардын өзгөрүүсү жаңы коомдун келиши десе да болот. Ошол себептен белгилеп кетсек, жаңы аталыштардын арасында мааниси жагынан да, грамматикасы жагынан да чыныгы улуттук топонимдер басымдуулук кылат. Бирок, географиялык аталыштарды өзгөртүүгө ашыкча берилип кетпеш керек жана көп топонимдердин тарыхый жер-суу аттарынан баш тартуу таптакыр туура эмес. Ошону менен бирге кайталанган жер-суу аттарын көбөйтпөшүбүз зарыл. Себеби, алар топонимдерди мазмуну жагынан жакырдандырып, башкача айтканда, ошол жердин тарыхына, жаратылыш шартына тиешеси жок жасалма топонимдердин көбөйүшүнө алып келет. Маселен, түштүккү областтарда Кара-Суу топоними өтө көп кездешет. Бул мамлекеттик органдар, транспорт, тез жардам, почта ж.б.у.с. ишканалардын ишинде баш-аламандыкты, адашууарды жаратат. Мындай терс көрүнүштөрдүн кайталанбашы үчүн келечекте географиялык объектилерге ат коюунун бирдиктүү илимий эрежелерин иштеп чыгуу зарыл.

Географиялык объектилерди атоодо же алардын атын өзгөртүүдө мурда кетирилген каталар жана кемчиликтер кайталанбашы керек. Белгилүү адамдардын ысымдарын топоним катары түбөлүккө калтыруу жаман нерсе эмес. Бирок эң жакшысы мында өтө кылдаттык менен жасоо керек. Белгилүү

инсандын атын шаарга, айылга, көчөгө берүү керек болсо, талдоо иштери, зарылдыгын негиздөө жана түшүндүрүү иштери бирге жүргүзүлүшү шарт. Адамдардын элесин жана эмгегин түбөлүккө калтыруунун башка жолдору бар экенин унутпашыбыз керек (өмүрү жөнүндө китеп чыгаруу, чыгармаларын басып чыгаруу, алардын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу фильмдерди тартуу ж.б.). Башкача айтканда, цивилизациянын азыркы этабында географиялык объектилерди адамдардын атынан атоо кеңири жайылган принцип болуп саналат.

Шаарлардын жана айылдардын тездик менен өсүп-өнүгүшү аларга атоолордун жаңы түрлөрүн берүүгө мүмкүнчүлүк түзүүдө. Курулуп жаткан жаңы калктуу пунктаргаа ошол жердин элдик атын берүү максатка ылайык. Эгер андай ат жок болсо жаңы ат коюуга болот. Берилген жаңы аталыштар мурункулардан айырмаланып, кайталанбашы жана колдонуудагы топонимикалык системанын эрежелерин бузбашы керек.

Демек, географиялык объектилерге ат тандоо өтө жооптуу иш, андыктан жаңы аттарды тандап жаткан адистер биздин ата-бабаларыбыз бизге кандай ысымдарды калтырып кеткен, а биз келечек муундарга патриоттук сезимдерди сактоо менен Кыргыз элинин жаратылышынын географиялык терминдерди жана географиялык объектилерди так көрсөткөндөй болгону дурус деп ойлойбуз.

Жер аты же топонимдер кандай болушу керек деген суроого да жооп табуу биздин ишибиздин негизги максатына ылайыктуу. Албетте, жер-суу аттарынын эң негизги кызматы – дарек (адрес) кызматы. Бирок бул милдетти так аткаруунун негизинде аны менен кошо башка объекттерден айырмалап турган өзгөчөлүктөрү тууралуу маалымат да болушу керек.

Географиялык объектилерге ат коюу жана атын өзгөртүү процессинде башка аймактарда (жерлерде) кандай атоолор коюлуп жатканын да талдап коюуга туура келет. Анан мындай ишти алып барууда «кооз» аттарды тандап алуу эмес, мааниси жагынан баарына түшүнүктүү, ар тараптан кароого жергиликтүү бийликтин жоопкерчилигинин негизинде каралууга тийиш.

Ошондуктан ушуга байланыштуу кетирилген каталарды жана кемчиликтерди жоюу менен географиялык объектилерге ат коюуда аларды коомдун өнүгүшүнө байланыштуу коомдук көрүнүш катары карап, формасы жагынан аймактын топонимикасынан кескин айырмаланбашы керек.

Албетте, ар бир административдик райондун же шаардын топонимикалык комиссиясы географиялык объектилерге ат коюуда ал жердин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, ат коюуда географиялык объектилерди, элдин чабачылыгын, калктын тили диалектикасы, тарыхын эске алуу негизгимасалерди бири же ушуга окшогон факторлорду эске алуу зарыл. Мына ошентип, тигил же бул аймакта географиялык объектилерге ат коюуда төмөнкү шарттарды сактоо зарыл:

- аталыштын мааниси так жана түшүнүктүү болушу (котормосу да түшүнүктүү болуш керек);
- атоонун түзүлүшү жөнөкөй жана ыңгайлуу болушу (кошумча суроолорду жаратпаш керек);
- тандалган аталыштар тилдин грамматикалык эрежелерине дал келиши (атайын адистердин тартылып каралуу талап кылынат);
- тандалып алынган топонимдер ошол жердин географиялык абалын табиятын, тарыхый же чарбалык өзгөчөлүгүнөн чагылдырылышы зарыл (мында ар бир атоонун мааниси жана багыты болот);
- атоолор жалаң эле коомдук-саясий терминдерден же өсүмдүк же жаныбарлардын атынан турбашы (бул бир жактуулукка алып келет);
- окшош аталыштарга жол берилбеши (бул адашууларга алып келет);
- тарыхый топонимдерди мүмкүн болушунча калтыруу (андай атоолор тарыхтын күбөсү, алардын тилдик, тарыхый, саясий жана илимий маанисин эске алуу менен аларды келечек муундарга калтырууга милдетүүбүз).

Элибиздин маданий-руханий чыгармачылыгы болгон географиялык аталыштар илимий, практикалык жана тарбиялык мааниге ээ болуп, башка тарых жана маданият эстеликтери менен катар мыйзамдын жана мамлекеттин коргоосунда болууга тийиш. Ошол себептүү коомчулук жана мамлекет

тарабынан географиялык аталыштарды берүү жана коргоо боюнча бир катар ченемдик документтер кабыл алынган.

Мамлекеттик бийлик тарабынан географиялык аталыштарды көзөмөлдөп туруу же атайын укуктук-ченемдик актыларды кабыл алуу маселелерин коюу туура. Себеби, жер-суу аталыштарын атоодо бүгүнкү мезгилде антропонимдерди берүү учурлары көп кездешип, ал аталыштарды берүүдө алардын жашап кетүү же канчалык деңгээлде орду бар экендигин эске алуу зарыл. Кыргызстандын түштүгүндө географиялык жана тарыхый факторлорго байланыштуу иран, өзбек, тажик тилдеринен пайда болгон топонимдер кездешет. Илимий ишти жазуунун максатына ылайык бул изилдөөнүн ушул жагы каралат.

Баарыбызга белгилүү географиялык термин же географиялык аталыш бир себептин негизинде аталып жатат. Ал эми лингвистикалык усулдар алардын келип чыгыш маанисин же аталыштарды тууралыгын кароону талап кылат. Д.Исаев өз эмгегинде географиялык табигый объектилердин негизинде аталгандыгы туура, аны эч ким талаша албагандыгын белгилеген [40, 9-10-б.].

Кыргызстандын аймагында ар түрдүү улуттардын, ар түрдүү кырдаалдарда келип отурукташып калган, алар отурукташкан жерлерди өз тилдеринде аташып, ал аталыштын мааниси ачык-айкын эмес аталып келе жатат. Ошондуктан азыркы күндө да мааниси айкын болбогон жер-суу аталыштары аталып келе жаткандыгы баарыбызга белгилүү.

Азыркы мезгилде ат коюу көбүнчө жаңы көчөлөргө, жаңыдан пайда болгон айылдарга, же мурдагы аттарды өзгөртүү үчүн, жергиликтүү калктын үнү (талабы) менен, өкмөттүк бийликтер тарабынан эмнеге өзгөртүү керектиги жана эмнелерге негизделе тургандыгын көрсөтүп, атайын өкмөттүк чечимдердин негизинде каралат.

Расмий атоо коомдук турмуштун өнүп-өсүү жагдайларынын жана мамлекеттин саясатын аныктап турат. Топонимдерди өлкөнүн бийлик тарабынан географиялык аталыштарды өзгөртүүдө эмнеге байланыштуу экендиги, эмнелерге негизделе тургандыгын көрсөтмө түрүндө берилет же

атайын чечимдер белгиленет. Жаңы аталыштарды өзгөртүлүп же жаңы аталыштарды ыйгаруу боюнча атайын өкмөттүк чечимдер кабыл алынат.

Бул талаптар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2008-жылдын 19-августундагы №467 токтому менен бекитилген (Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 15-июлундагы №387 токтомунун редакциясына ылайык) жалпы жобонун 5-пунктунда көрсөтүлгөн[74].

Географиялык объектилерди атоо жана өзгөртүп атоо өлкөнүн кызыкчылыгы, ошондой эле географиялык, тарыхый, улуттук, турмуш-тиричилик жана аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен каралат.

Аталыштарды жана географиялык объекттерди атоо жана өзгөртүп атоо менен каралган маселелерди улуттук идеологияны өнүктүрүү жана чыңдоо маселелери артыкчылыктуу тартипте эске алынат.

Андан жалпы жобонун экинчи бөлүмүнүндө төмөнкүдөй белгиленген. Биз караган 9-пунктта көрсөтмөлөргө ылайык административдик-аймактык бирдиктерге, калк жашаган конуштарга жана аты аталбаган географиялык объектилерге географиялык объектилерди изилдеп илимге киргизген, өздөштүрүүгө же негиздөөгө түздөн-түз катышкан адамдардын аттары, ошондой эле көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин, илимдин, маданияттын өкүлдөрүнүн жана мамлекет алдында өзгөчө эмгек сиңирген тарыхый инсандардын ысымдары ыйгарылат.

Аларга төмөнкүлөр болу эсептелет:

- географиялык объектилерди ачууга, изилдөөгө жана өздөштүрүүгө түздөн-түз катышкан, эл аралык жана мамлекеттик деңгээлде таанылган, экономикалык жана илимий натыйжалары мамлекеттин жана коомдун өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон адамдар;

- жогорку мамлекеттик кызматтарды жана республикалык деңгээлдеги мамлекеттик органдардын жетекчилеринин кызмат орундарын ээлеген, кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүүгө, калыптандырууга жана өнүктүрүүгө түздөн-түз салым кошкон, элдин бакубатчылыгынын деңгээлин

жогорулатууга жана коомду өнүктүрүүгө багытталган максаттарды иш жүзүндө ишке ашырган адамдар;

- калктын жашоосун жакшыртууну өнүктүрүү багытындагы процеске, тынчтыкты сактоого салым кошкон тарыхый инсандар, коомдук ишмерлер.

11-пункттунда жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары жергиликтүү коомчулуктун пикирин аныктайт, зарыл чыгымдар жөнүндө жергиликтүү коомчулукка маалымдайт, андан кийин географиялык объектилерди атоо же өзгөртүп атоо жөнүндө келип түшкөн сунушту жергиликтүү кеңештин кароосуна киргизет. Жергиликтүү кеңеш коомчулуктун пикирин эске алуу менен чечим кабыл алат, ал жергиликтүү мамлекеттик администрацияга жиберилет.

Сунуш жактырылган учурда Кыргыз Республикасынын Президентинин облустагы ыйгарым укуктуу өкүлүнүн аппараты документтерди Ведомстволор аралык комиссияга жиберет.

Сунуш жактырылганда Ведомстволор аралык комиссия тарабынан мыйзамдын долбоору иштелип чыгат жана көрсөтүлгөн тартипте Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин кароосуна калтырылат.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети сунушту жактырган учурда Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Төрагасы мыйзамдын долбоорун Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин кароосуна киргизет.

Ушул көз караштан алганда, географиялык объекттерге ат коюуда төмөнкү талаптарды сактоону туура деп эсептейбиз:

- жер-суу аталышы жердин белгилүү бир табигый же социалдык- жана экономикалык-географиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу менен жер менен аталыштын биримдиги болушу керек;

- жер-суу аталышы топонимикалык салттуулук, тарыхый, улуттук принциптердин негизинде аймакта жашаган калктын тилдик өзгөчөлүктөрүнө жат болбошу керек;

- жер-суу аталышы жөнөкөй, оригиналдуу жана түшүнүктүү (эстеп

калууга жана айтууга жеңил), мүмкүн болушунча кыска, эки же үч компоненттен турушу шарт;

- административдик-аймактык бирдиктерге (областтарга, райондорго, шаарларга жана башка калктуу конуштарга) адамдын ысымы берилбеши керек.

Калктуу конуштарга ат коюу өтө маанилүү жана жооптуу иш экендиги тушунуктуу. Тармактын адистери сунуш кылган талаптарды жана критерийлерди аткаруу жетишпегендерди жана кемчиликтерди жоюуга жардам берет. Түзүлүп жаткан калктуу конуштарга элдик аталыштарды берүү максатка ылайык, эгерде андай аталыш жок болсо, жаңы ат тандалышы мүмкүн.

Элдин жаратман продуктусу болгон географиялык аталыштар же топонимдер илимий жана практикалык, тарбиялык мааниге ээ. Ушул себептен географиялык аталыштарды коомдук жана мамлекеттик коргоо боюнча кабыл алынган ченемдик документтерде төмөнкүдөй маанилүү факторлорду эске алуу максатка ылайыктуу.

1. Географиялык аталыштар мыйзам тарабынан корголгондугун расмий ырастоо зарыл. Ушул убакка чейин кабыл алынган документтерде географиялык объектилердин атын өзгөртүү өзгөчө учурларда гана жүргүзүлүшү мүмкүн экени айтылат.

2. Географиялык объектилерге ат коюуда, жазууда, тарыхый аталыштарды калыбына келтирүүдө атайын комиссия түзүлүп ар тараптан изилденип кароо маселесин сунуштагыбыз келет. Бул маселелерге атайын жооптуу уюм болуш керек. Изилдөөлөргө ылайык, жер-суу аттары көбүнчө аймакка же курчап турган чөйрөгөнүн өзгөчөлүктөрүнө же жергиликтүү элдин жайгашуусуна жана алардын кесиптерине жараша берилет. Ошондой эле географиялык объектилерге ат коюуда тарыхый салттарды катуу сактоо, учурдун талабын унутпоо зарыл.

Бул бөлүмдү жыйынтыктоодо жерлердин аттарынын өзгөртүлүп, мааниси баарыбызга түшүнүктүү экендиги жазылып, келечек муундарды

тарбиялоодо патриоттук сезимде улуттук идеологияны бийик тутууга чакыруу болуп саналат. Ал эми Исфана шаарынын аталышын өзгөртүүнүн максаты Искак Раззаков мекен үчүн кызмат кылуунун бийик үлгүсүн көрсөткөн, өлкөнүн өнүүгү жолуна кошкон салымын келечек муунга жеткирүү жана чыгаан инсандын атын өчүрбөөгө багытталган.

Демек, жер-суу аттары коомдун ар кандай муктаждыктарына кызмат кылат. Ошол себептен алар географиялык аталыштарды колдонуу жана иштеп чыгуу, жазууда тилдик стандарттардын талаптарына ылайык жүргүзүүлүгө тийиш. Бул багытта атоолорду жазуу эрежелерин иштеп чыгуу, аларды расмий иш кагаздарында, окуу китептеринде жана ар түрдүү басылмаларда туура жана бирдей колдонуу өзгөчө мааниге ээ. Ар кандай географиялык объектинин аталышын жазуунун бирдиктүү формасын аныктоо жана бардык географиялык аталыштарды бирдей формада компьютердик базага киргизүү зарыл.

Кыргыз Республикасында, Бишкек жана Ош шаарларында, ар бир областта жана райондо туруктуу топонимикалык комиссия иш алып барыш керек. Мында акыркы чечим Кыргыз география коомунун тиешелүү бөлүмү менен макулдашуу жүргүзөт. Менчиктин түрүнө карабастан, бардык ишканалар, мекемелер жана уюмдар ат тандоодо жергиликтүү топонимикалык комиссиялардын кеңеши менен иш алып баруусу талапка ылайык.

Өлкөдө жер-суу аттарын илимий-практикалык жактан изилдөө география, тарых жана тил илимдеринин өкүлдөрү катышуу менен комплекстүү жүргүзүлөт. Мына ушуга байланыштуу жер-жерлерде жайгашкан жогорку окуу жайларынын ролу чоң. Албетте, республика боюнча же анын аймактары боюнча топонимикалык карталарды түзүү, Кыргыз Республикасынын топонимикалык атласын түзүү географ-окумуштуулардын маанилүү милдети экендигин эске салабыз.

3.9. Билим берүү системасында жергиликтүү географиялык аталыштарды колдонуунун негиздери жана мааниси

Жер-суу аталыштары географиянын эң негизги түшүнүктөрүнүн бири болуп саналат. География предметинен сабак өтүүдө окуучуларга жер-суу аталыштарына көңүл буруусун камсыз кылуу жана билим берүү системасынын бардык баскычтарында география сабагында жер-суу аттарын үйрөтүү зарыл. Географиялык аталыштын маанисин жана эмне үчүн минтип аталып калгандыгын маанисин ачуу сабактын мазмунун окуучулардын эсинде көпкө сакталып калууга, өз жеринин аталышын кантип аталып калышын да изилдөө маселери жаралуу менен илимге көңүл бурууну күчөтөт. Географиялык аталыштар боюнча эң көп билим жалпы билим берүүчү мектептерде өтүүчү география сабагында өтүлөт. Мектепте Кыргызстандын географиясы предметин 8-класстарга жана 9-класстарга Кыргызстандын физикалык географиясын жана экономикалык географиясын өтүүдө жергиликтүү аталыштарды колдонуу менен алардын маанисин да айтып берүү жакшы натыйжаларды бере алат.

Географиялык аталыштар географиялык билим берүүнүн бардык баскычтарында жалпы орто мектептерде башталгыч класстардан эле баштап жер-суу аталыштарына көңүл бурулуп, алардын мүмкүн болушунда өзүнүн жашаган жерлеринин аталыштарын маанисин так билүүгө үгүттөө зарыл деп эсептөөгө болот. Кесиптик лицейлерде, жогорку окуу жайларда география предметин окутууда өзү жашаган аймактын жер-суу аталыштарын маанисин ачууга шарт түзүү менен алардын же жаш муундун өз өлкөсүн, жашоо-турмушун, ата-бабаларынын эмгегин түшүнүү менен өз айылын, облусун сүйүүгө өбөлгө түзөрү анык деп так айтууга болот.

Кыргызстанда жер-суу аталыштарынын мааниси айкын жана так болбогон аталыштардын көп экендиги баарыбызга маалым. Топонимикалык окуу жаш муундардын өз өлкөсүн, жашоо-турмушун, ата-бабаларынын эмгегин таанып-билүүгө шарт түзөт.

Жаштарды патриоттук сезимге, өз өлкөсүн сүйүүгө тарбиялоо - өз жеринин аттарын билүү жана эмне үчүн ушундай аталыш менен аталып калгандыгын билүү үчүн география мугалими окуучуларга үйрөтөт жана алардын сезимдерин ойготууга шарт түзө алат. Алетте, бул маселе көптөгөн гезит-журналдарда, массалык маалымат каражаттарында көтөрүүлүдө. Бирок жаштарыбыздын арасында руханий мурастарды барктоо, байыркы маданий эстеликтерибизге кайдыгер мамиле кылуу учурлары кездешип жатат. Бул кайдыгерлик эртеңки муундардын эл-жерин сүйүүгө болгон мамилесин солгундатып коёру ыктымал. Айланабыздагы географиялык терминдердин көп түрдүүлүгүнүн кыргызча аталыштарынын башка тилдерде аталып калуусуна өзүбүз себепчи болуп калабыз жана кайдигерликтин натыйжасында унутулуп калуу алдында турат.

Ата мекенди сүйүүгө үйрөтүү – билим берүү системасындагы бардык предметтердин мугалимдеринин милдети. Мекенди сүйүүгө айрыкча география, тарых, улуттук тил сабактарын берген мугалимдеринин ролу чоң. Мекен таануу жана край таануу сабактарын айылдык жана шаардык мектептерде факультативдик сабактарды көбөйтүү жана ийримдерди уюштуруу зарыл деп эсептейбиз. Аларды уюштуруу менен мекенди сүйүүгө жана өз жерин эч нерсеге алмаштырууга болбой тургандыгын түшүнө алат жана аны көздүн карегиндей сактоого түрткү берет. Окутуудагы мындай мамиле жаштарды өз алдынча эмгекке тартууга жана аларды өз мекенине, эне тилине аяр мамиле кылууга, өз өлкөсүнүн кооздугун жана байлыгын баалай билүүсүн өркүндөтөт.

Тилдин тарыхы менен элдин тарыхы тыгыз байланышта. Адамзаттын карым-катнаш каражаты болгон тил байыртадан эле пайда болуп, ар бир тилдин муктаждыгына жараша өнүгүп келе жатат. Адам аттары, жашоочулардын дареги жана жер-суу аталыштары ар бир тилдин лексикалык ажырагыс бөлүгү болуп, коом турмушундагы бардык өзгөрүүлөр ага таасирин тийгизип анда чагылдырат. Мектепте жергиликтүү топонимиканы изилдөөнүн маанилүүлүгүн жана зарылдыгын белгилеп, окуучулардын жашаган жери

тууралуу билимин калыптандырууга, аларда патриоттук сезимдерди тарбиялоого шарт түзөт.

Топонимдер аталган жердин атын, анын келип чыгуусун, маанисин чечмелеп география сабагында түшүндүрүлөт.

Биздин өлкөдө топонимдер генетикалык теги боюнча бирдей таралбаса, кээ бир аймактарда оронимдердин топонимдери кеңири таралган, башка аймактарда гидронимдер же анын айрым түрлөрү, башка аймактарда индикатордук аталыштар, фитотопонимдер, зоотопонимдер же этнонимдер басымдуулук кылат, географияны окутууда жер-суулардын аталыштардын маанисин чечмелеп түшүнүп окутууга көңүл бурулуусу зарыл. Мекен таанууда жана география предметинин окутууда өзү жашаган аймактагы жер-суу аталыштарын чечмелеп окутуу, сабакты кызыктуу жана натыйжалуу өткөрүү үчүн жогорудагы айрым топонимдердин мазмунун түшүндүрүп, окуучулардын арасында жер-суу аттары жөнүндө белгилүү түшүнүктөрдү калыптандырууга болот. Мисалы, «Кыргызстандын рельефи жана орографиясы», “Климаты ички суулары“, “Административдик аймактык географиясында” ар бир областтарды окутууда областтардагы шаарлардын, райондордун, өздөрү жашаган айылдардын аталыштарды чечмелөөгө, аларды келип чыгышын изилдөөгө маанисин тактоого үйрөтүшүбүз керек. Мында окуу процессинде географиялык аталыштардын окутуунун түрдүү усулдары кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк бар. Бул билим берүүдө географиялык аталыштарды үйрөнүү ыкмаларын кылдат изилдөөнү талап кылат. Географиялык объектилердин аталыштарынын жыйындысы методикалык адабияттарда географиялык номенклатура деп аталат.

Окуу-тарбия процессинде аттарды үйрөнүүдө топонимиканын ар кандай багыттары пайдалуу, анын ичинде географиялык аталыштардын мазмунун жана маанисин аныктоо, алардын туура жазылышын жана айтылышын билүү ж.б.

Мектепте географиялык номенклатураны изилдөө кеңири камтылып, ал ушундай аныкталып, мурда география окуу китептери жана окуу куралдары

географиялык объектилердин аттары менен ашыкча жүктөлүп келген. Натыйжада географиялык аталыштарды изилдөө бирден-бир максатка айланган. Бул ыкма да анчалык туура эмес, географияны окуп жатканда географиялык аталыштарды жана башка географиялык маалыматтарды эстеп калууга көңүл буруу керек. Географиялык аталыштар картанын ажырагыс бөлүгү болуп, түздөн-түз карта менен изилденет. Бул жерде географиялык аталыштардын негизги функциясы көрүнүп турат.

Билим берүү программалары камтылган кээ бир дүйнөлүк географиялык аталыштарды эстеп калуу үчүн окуучулардан (студенттерден) көп күч жана талант талап кылынат. Себеби, географиялык аталыштардын көбүнүн мааниси окуучуларга толук түшүнүксүз жана алар тарабынан жөн гана тыбыштардын жыйындысы катары кабыл алынат. Аттарды өздөштүрүү учурунда да окуучулардын сөз байлыгы пассивдүү болуп, активдүү колдонулбаса, сөздөр оңой эле унутулуп калат.

Демек, мугалимдин милдети окуучулардын эстеп калуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү жана эс тутумда сактоого көмөк көрсөтүү үчүн географиянын методикасынын ар кандай ыкмаларын колдонуу менен жашаган жериндеги аталыштарды үйрөнүүгө жана ал аталыштардын маанисин чечмелөөгө үйрөтүү зарыл.

III бап боюнча жыйынтыктар

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда, айрыкча анын түштүгүндө таркалган жер-суу аталыштарын кароо, коргоо жана жаңылоо иштери социалдык-экономикалык жана саясий маанидеги мамлекеттик маанилүү маселе болуп калууда.

Жер-суу аттарын экономикалык жана социалдык географиянын рамкасында изилдөө топонимиканы география илимдеринин системасына жакындатат жана географияда жаңы багыттын – геотопонимиканын пайда болушуна шарт түзөт. Ошондой эле мындай изилдөөлөр география жана

топонимика илимдеринин бири-бирине жакындашуусуна жардам берет. Мында биз үчүн өлкөнүн административдик-территориялык бирдиктеринде топонимика боюнча комплекстүү изилдөөлөрдү жүргүзүү, калктуу пунктардын аталыштарын кеңири масштабда изилдөө, жер-суу аттарын калыптандырууда аймактын экономикалык, социалдык-географиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо сыяктуу маселелер актуалдуу.

Жер-суу аттарынын пайда болушунда жергиликтүү элдин чарбалык ишмердүүлүгү (мал чарбачылык, дыйканчылык, соода-сатык, устачылык ж.б.), тарыхы, руханий жана материалдык маданиятынын өзгөчөлүктөрү да чечүүчү таасир этүүсү аныкталды. Аймактын топонимикасында этнонимдердин салмагы бир топ жогору экени аныкталды: жергиликтүү калктын этногенезин, этностук мамилелерин этнонимдердин чагылдырган жана уруулардын, уруктардын аттары менен аталган объектилер да басымдуу.

Аймактык топонимикалык изилдөөдө жер-суу аттарын классификациялоонун практикалык зор мааниси бар экенин эске алып, аймактын географиялык объектилерин атоо боюнча классификациялоо биринчи жолу жүргүзүлдү. Жер-суу аттары көбүнчө аймакка же айлана-чөйрөнүн айрым табигый өзгөчөлүктөрүнө же жергиликтүү тургундарга жана алардын кесиптерине жараша катышта берилет. Географиялык объектилерге ат коюуда тарыхый салттарды катуу сактоо, учурдун талабын унутпоо зарыл. Учурдагы жер аттары сакталып, өтө зарыл болгондо гана алмаштырылышы керек.

Кыргызстандын түштүк аймагындагы географиялык объектилерине аталышы, аларга ат коюунун эрежелери, аларды улуттук тааризде стандартташтыруу, жер-суу аттарынын транскрипциясы, жер-суу аттарынын лингвистикалык-географиялык катмарлары, топонимдердин түзүлүшүндөгү локалдык географиялык терминдердин ролу, географиялык классификация сыяктуу маселелер окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн алдында турат.

Өлкөдө жер-суу аттарын илимий-практикалык жактан изилдөө география, тарых жана тил илимдеринин өкүлдөрү катышуу менен

комплектүү жүргүзүлөт. Мына ушуга байланыштуу жер-жерлерде жайгашкан жогорку окуу жайларынын ролу чоң. Албетте, республика боюнча же анын аймактары боюнча топонимикалык карталарды түзүү, Кыргыз Республикасынын топонимикалык атласын түзүү географ-окумуштуулардын маанилүү милдети экендигин эске салабыз.

КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн натыйжасында алынган илимий маалыматтар жана аларды талдоо төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга жана сунуштарды иштеп чыгууга негиз болду:

1. Кыргызстандын, анын ичинде түштүк аймакта аталыштар мааниси жагынан көп учурларда өзгөрүүгө учураган. Жер-суулардын аты географиялык объектини өзгөчөлүгүнүн негизинде аталуусун изилдөөгө тактык болуусуна мүмкүндүк берилди. Жергиликтүү географиялык терминдердин топонимдерди пайда кылуудагы орду белгиленди.

2. Изилдөөгө алынган локалдык аймактардагы топонимдердеги географиялык терминдердин жана географиялык классификация сыяктуу маселелерди изилдөө алдыда турат. Жер-суу аттарын экономикалык жана социалдык географиянын рамкасында изилдөө топонимиканы география илимдерине жакындатат жана анда жаңы багыттын – геотопонимиканын пайда болушуна шарт түзөт. Мында биз үчүн өлкөнүн административдик-аймактык бирдиктеринде топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, калктуу конуштардын аталыштарын изилдөөөрдүн натыйжасында жер-суу аттарын калыптандырууда аймактын экономикалык, социалдык-географиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен маселелердин актуалдуулугу каралды.

3. Белгилүү бир аймакта географиялык аталыштардын калыптанышына социалдык-экономикалык (калктын курамы, тили, кесиби, чарбанын түрү жана деңгээл ж.б.) жана физикалык-географиялык (рельеф, топурак, суу, флора жана фауна ж.б.) факторлор таасир этет жана алар мейкиндик жана убакыттын өзгөрүшү менен өзгөрүп турат. Социалдык-экономикалык негизи бар географиялык аталыштар адамдарда табигый жана чарбалык объектилерге ээлик кылуу сезимин калыптандырат, аларды сарамжалдуу пайдаланууга үндөйт. Элдин байлыгы болуп саналган жаратылыш объектилеринин аталыштары адамдардын экологиялык маданиятын көрсөтүп, калкты экономкалык-экологиялык жактан тарбиялоодо чоң мааниге ээ.

4. Аймактык топонимикалык изилдөөдө жер-суу аттарын классификациялоонун практикалык зор мааниси бар экенин эске алып, аймактын географиялык объектилерин атоо боюнча классификациялоо жүргүзүлдү.

5. Топонимдерди туура жана так аныктоо жана илимий негизде талдоо зарыл. Аймактын топонимикасын изилдөө процессинде 300гө жакын ойконим, 60тан ашык ороним, 80ден ашык гидронимдер, 50дөн ашык зоо-жана фитонимдер талдоого алынып, изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй илимий корутундулар жана сунуштар иштелип чыкты:

5.1. Биз карап жаткан территориянын жер-суу аттары жалпы өлкөбүздүн топонимикалык байлыгынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бул аймактын топонимикасы улуттук баалуулуктарды, өлкөнүн тарыхын жана маданиятын чагылдырып турат жана улуттук менчик катары мааниге ээ.

5.2. Жер-суу аталыштарынын лингвистикалык-географиялык абалы: аймакта нукура кыргызча аталыштары басымдуулук кылат (райондорго карап 80-85%); орус тилдүү аталыштар да басымдуу, акыркы 30 жылда алардын саны 70%га кыскарган (орус тилинен кирген топонимдердин көпчүлүгү антропонимдер болуп саналат); башка түрк тилиндеги аталыштардын да саны да арбын (көбүнчө өзбекче, башкача айтканда, өзбек калкы компактуу жайгашкан жерлерде); алар менен бирге түрк эмес (согда, фарс-тажик, араб, монгол) топонимдери да бар (булар түркчө жер аттары менен салыштырганда саны жагынан аз); аймактын топонимдерин изилдөөдө жер-суу аталыштары биринчи кезекте жердин физикалык-географиялык көрүнүшүнө (рельефтин ар түрдүүлүгү, суу байлыгынын көптүгү, флора жана фаунанын ар түрдүүлүгү ж.б.) байланыштуу экендиги аныкталды; айрым жер-суу аттарынын пайда болушунда жергиликтүү элдин чарбалык ишмердүүлүгү, тарыхы, руханий жана материалдык маданиятынын өзгөчөлүктөрү да таасир эткен; аймактын топонимикасында этнонимдердин салмагы бир топ жогору экени аныкталды: жергиликтүү калктын этногенезин, этностук мамилелерин этнонимдердин чагылдырган аттар басымдуу.

6. Жер-суу аттары коомдун ар кандай муктаждыктарына кызмат кылат. Ошондуктан аларды боюнча жазуу эрежелерин түзүүгө, расмий иш кагаздарда, окуу китептеринде жана башка басылмаларда туура жана дайыма бирдей жазууга тийишпиз. Ар кандай географиялык объектинин аталышын жазуунун бирдиктүү формасын аныктоо жана бекитүү зарыл.

7. Республикада иштеп жаткан “Кыргыз Республикасындагы географиялык аталыштар жөнүндө» мыйзам ж.б. расмий документтер заман талабына жараша толуктоого муктаж. Жер-суу аттарынын каталогун түзүү, топонимдердин фондун түзүү, тарыхый аталыштарды коргоо боюнча талаптар кириш керек. Өлкөдө бирдиктүү топонимикалык борбор түзүлүп, бардык географиялык аталыштарды бирдей формада базага киргизүү зарыл. Аймактар боюнча топонимикалык карталарды түзүү, Кыргыз Республикасынын топонимикалык атласын түзүү маанилүү милдет болуп саналат.

8. Кыргыз Республикасында, Бишкек жана Ош шаарларында, ар бир областта жана райондо туруктуу топонимикалык комиссия иш алып барыш керек. Мында акыркы чечим Кыргыз география коомунун тиешелүү бөлүмү менен макулдашуу жүргүзөт. Менчиктин түрүнө карабастан, бардык ишканалар, мекемелер жана уюмдар ат тандоодо жергиликтүү топонимикалык комиссиялардын кеңеши менен иш алып баруусу талапка ылайык.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР ЖАНА БУЛАКТАР

1. **Абытов, Б.** Махмуд Кашгарский - великий энциклопедист, выдающийся ученый-тюрколог [Текст] / Б.Абытов, К.Махмудов, 2016. https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7323.
2. **Абрамзон, С.М.** Киргизии и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон // - Фрунзе, 1990, -С. 54-55.
3. **Агеева, Р.А.** Топонимия как источник изучения истории заселения края [Текст] / Р.А. Агеева // Топонимика на службе географии. -М., 1979. -С. 71-77.
4. **Акматов, Н.Р.** Ысык-Көл топонимиясы [Текст] / Н.Р.Акматов. - Каракол, 2009. -244 б.
5. **Асанов, Э.Д.** Жаныбарлардын аттары жана атоолору. Кыргызча-орусча кыскача сөздүк [Текст] / Э.Д. Асанов. –Бишкек, 2023. -68 б.
6. Атлас Киргизской ССР. Том 1. Природные условия и ресурсы // ГУГК СССР, -Москва, 1987, -С. 14-15, 22-24.
7. **Афанасьев, О.Е.** Картография и топонимика: методология регионального подхода к изучению [Текст] / О.Е. Афанасьев // Топонимика. – С. 99-110.
8. **Ахмадалиев, Ю. И.** Топонимика ва географик терминшунослик [Текст] / Ю.И. Ахмадалиев. -Фаргона, 2018. -118 б.
9. **Ахмадалиев, Ю.И.** Фаргона вилояти топонимлари [Текст] / Ю.И. Ахмадалиев. -Фаргона, 2009. -140 б.
10. **Аюбов, А.Р.** Топонимы как ценное наследие культуры [Текст] / А.Р. Аюбов // Ученые записки. -2018. -№ 4(57). -С. 53-57.
11. **Бакиров, Н.Б.** Географиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] / Н.Б. Бакиров, Ш.Т. Токомбаев. - Бишкек: Илим, 1995. - 327 б.
12. Бартольд, В.В. История культурная жизнь Туркестана [Текст] / В.В. Бартольд. 9 том. Ленинград, 1927,- С. 66-68.
13. **Басик, С.Н.** Коммодификация топонимии как феномен социально-экономической и культурной географии [Текст] / С.Н. Басик // Вестник

Московск. государст. областного унив-та. Серия естественные науки. -2018. - №2. –С. 59-69.

14. **Басик, С.Н.** Общая топонимика [Текст] / С.Н. Басик. - Минск: БГУ, 2006.- 200 с.

15. **Бернштам, А.Н.** Избранные труды по археологии, и истории кыргызов и Кыргызстана Т.I [Текст] / А.Н. Бернштам. -Б.: Айбек, 1997. - 560 с.

16. **Бернштам, А.Н.** Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.II. [Текст] / А.Н.Бернштам. -Б.: Айбек, 1998. - 704 с.

17. **Бернштам, А.Н.** Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шанья и Памира-Алая [Текст] / А.Н.Бернштам. -МНА, № 26

18. “Географиялык объектилердин аталыштары жөнүндө” Өзбекстан Республикасынын мыйзамы. Мыйзам чыгаруу палатасы тарабынан 2011-жылдын 4-мартында кабыл алынып, Сенатта 2-11-жылы 26-августта колдоого алынган.

19. **Даовлатова, Ф.М.** Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы [Текст] / Ф.М.Даовлатова. -Ош, 2017. -48 б.

20. **Даовлатова, Ф.М.** Этимология географических названий Юго-Западного Кыргызстана [Текст] / Ф.М.Даовлатова //Известия ВУЗов Кыргызстана. –Б., 2018. -С. 32-34.

21. **Даовлатова, Ф.М.** Баткен аймагындагы жер-суу аталыштарынын этимологиясы [Текст] / Ф.М.Даовлатова, Б.Ж.Жамшутова, Н. Ташматова // Известия ВУЗов Кыргызстана. –Б., 2019. -№11. - 33-36 б.

22. **Даовлатова, Ф.М.** Түштүк-батыш Кыргызстандын гидронимдеринин аталышы [Текст] / Ф.М.Даовлатова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Б., 2021. -№5. - С.26-31.

23. **Даовлатова, Ф.М.** Географиялык аталыштарды изилдөө маселери [Текст] / Ф.М.Даовлатова, З.А.Низамиева, У.М.Хошимова // IV Матикеевдик окуулардын материалдары. -Ош: ОшМУ, 2022. -44-46 б.б.

24. **Даовлатова, Ф.М.** Топонимдердин этимологиялык классификациясы [Текст] / Ф.М. Даовлатова // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. –Бишкек, 2022. 38-43 б.

25. **Даовлатова Ф.М.** Антропотопонимдер жер-суу аталыштарында [Текст] /А.Т.Арыстанова, Ф.М.Даовлатова //Известия вузов Кыргызстана, №4, 2023. -49-53-б.

26. **Дыйканов, К.** Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К.Дыйканов. - Фрунзе, 1980.

27. **Дубинин, М. Ю.** Открытые настольные ГИС: обзор текущей ситуации [Текст] / М.Ю.Дубинин, Д.А.Рыков //Информационный бюллетень ГИС Ассоциации. 2009. -№ 5 (72). -С. 20-27.

28. **Жапаров, Н.Р.** Гидронимия Кыргызстана [Текст]: автореф. дис... канд. филологических наук: 10.02.01. / Н.Р.Жапаров. -Бишкек. -25стр.

29. **Жапаров, Ш.** Киргизская антропонимия [Текст]: автореф. дис...доктора филол. наук: 10.02.06. / Ш.Жапаров. -Алма-Ата, 1989. -24 с.

30. **Жапаров, Ш.** Кыргыз ономастикасы.1 [Текст] / Ш.Жапаров. -Ф.: Илим, 1990. -180 б.

31. **Жекулин, В.С.** Введение в географию [Текст] / В.С.Жекулин. -Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. - 272 с.

32. **Жекулин, В.С.** Историческая география. Предмет и методы [Текст] / В.С.Жекулин. Л., 1982.

33. **Жучкевич, В.А.** Общие и региональные географические закономерности топонимики [Текст]: автореф. дисс... док. геогр. наук. / В.А. Жучкевич. –Минск, 1970. -36 с.

34. **Замятин, Д.Н.** Гуманитарная география; пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук [Текст] /Д.Н.Замятин // Социологическое обозрение. -2010. Т. 9. -С. 26-27.

35. Закон Кыргызской Республики «О переименовании Кош-Добонского айылного аймака Кочкорского района Нарынской области, некоторых сел Ошской и Таласской областей и Кара-Буурунского района Таласской области

Кыргызской Республики». Принят Жогорку Кенешем КР 22 февраля 2023 года.

36. **Исаев, Д.** Эмне үчүн ак карды сары кар дейбиз? [Текст] / Д.Исаев // Кыргызстан маданияты. 1970, 20-май.

37. **Исаев, Д.** Топонимика Северной Киргизии [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.665. / Д. Исаев. -Фрунзе, 1972. -22 с.

38. **Исаев, Д.** “Ысык-Көл” деген ат кандайча келип чыккан? [Текст] / Д.Исаев // Известия АН Киргизской ССР. -Фрунзе: Илим, 1969. -№6.

39. **Исаев, Д.** Жер-суу аттарын бурмалабайлы [Текст] /Д.Исаев // Кыргызстан маданияты, 1970, 8-июль.

40. **Исаев, Д.** Жер-суу аттарынын сыры [Текст] /Д.Исаев. –Фрунзе: Мектеп, 1977. -152 б.

41. **Камчиев, У.М.** Перспективы картографирования лесных ландшафтов юга Кыргызстана с использованием ГИС-технологий [Текст] / У.М.Камчиев // Вестник ОшГУ. -Ош, 2021. -№1-2. -С.144-151.

42. **Кораев, С.К.** Топонимика Узбекистана [Текст] /С.К.Караев. - Ташкент: ФАН, 1991. -130 с.

43. **Кораев, С.** Географик номлар маъноси [Текст] / С.Караев. -Ташкент, 1978. -180 б.

44. **Кораев, С.** Топонимика жой номлари ҳақидаги фан [Текст] / С.Караев. -Ташкент: Фан,1980. -32 б.

45. **Карпенко, Ю.А.** Лингвистика – география – история (проблема топонимического этимологизирования) [Текст] / Ю.А.Карпенко //Совет. славяноведение. – 1970. – № 4. –С. 64–70.

46. **Конкобаев, К.** Топонимы Южной Киргизии [Текст] / К.Конкобаев. - Фрунзе, 1984.

47. **Конкобаев, К.** Топонимия Южной Киргизии [Текст]: автореф. дис ... канд. филол. наук: 10.02.06. / К.Конкобаев. -Москва, 1983. -16 с.

48. **Конкобаев, К.** Древнетюркская топонимия южной Киргизии [Текст] / К.Конкобаев. –Фрунзе, 1989. -176 с.

49. **Корнев, И.Н.** География и топонимика в контексте гуманитарного дискурса [Текст] / И.Н.Корнев // Географический вестник. -2014. –№ 1 (28). - С.41-45.

50. **Кушбакова, Г.** Зоонимия кыргызского языка (на материале эпоса «Манас») [Текст] / Г.Кушбакова. -Бишкек, 2015. 48-50-б.

51. “Кыргыз Республикасындагы географиялык аталыштар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы. 1997-жылдын 25-сентябры, N 67.

52. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы № 435 Жарлыгы менен бекитилген “2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы”.

53. **Лунин, Б.А.** О происхождении и распространении географического названия Тянь-Шань [Текст] / Б.А.Лунин // Известия АН СССР, серия географическая, 1959. -№2.

54. **Лунин, Б.А.** Географические названия Тянь-Шань – в трудах П.П. Семенова-Тянь-Шанского [Текст] /Б.А.Лунин //Вопросы физической географии Тянь-Шаня. Труды географического ф-та КГУ, вып.3, 1959.

55. «Манас» эпосу. С.Орозбаковдун варианты. 3-т.

56. **Матикеев, К.** Кыргыздардын тарыхый географиясы [Текст] / К. Матикеев, М. Курманали кызы. –Ош, 2019. 123-124-б.

57. **Мурзаев, Э.М.** География в названиях [Текст] / Э.М. Мурзаев. -М.: Наука, 1982.

58. **Мурзаев, Э.М.** Избранная тюркская географическая лексика //Ономастика Востока. [Текст] / Э.М.Мурзаев. - Москва, 1980. С. 72-88.

59. **Мурзаев, Э.М.** Природа Синцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. [Текст] / Э.М.Мурзаев. – Москва, 1957. –С. 248-249.

60. **Мурзаев, Э.М.** Происхождение географических названий [Текст] / Э.М. Мурзаев // Советская география: итоги и задачи. Сб. трудов. АН СССР. – Москва, 1960. –С. 404-411.

61. **Мурзаев, Э.М.** Словарь народных географических терминов [Текст] / Э.М. Мурзаев. –Москва: Мысль, 1984. -653 с.

62. **Мурзаев, Э.М.** Слово на карте. Топонимика и география [Текст] / Э.М.Мурзаев. -М., 2001.
63. **Мурзаев, Э.М.** Топонимика и география [Текст] / Э. М.Мурзаев. -М., 1995.
64. **Мусаев, К.М.** Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст] / К.М. Мусаев. –Москва, 1984. -1616.
65. **Мусаев, С.Ж.** Кыргыз этнонимдери [Текст] / С.Ж. Мусаев // Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. - Бишкек: Илим, 1991. – 100-165 б.
66. **Надеждин, Н.И.** Опыт исторической географии русского мира [Текст] / Н.И.Надеждин. -1837.
67. **Низамиев, А.Г.** К вопросу о структуре географической науки [Текст] / А.Г. Низамиев // Известия Географического общества Узбекистана. 52 том, 2018. –С. 104-111.
68. **Низамиев, А.Г.** Топонимика как часть экономической, социальной и политической географии и её значение в современной жизни [Текст] / А.Г.Низамиев, Г.А.Момошева, Ф.М.Даовлатова // Вестник Кыргызстана. - Бишкек, 2024. -№ 2. -С.243-248.
69. **Низамиев, А.Г.** Анализ современной топонимии южного региона Кыргызстана с использованием геоинформационных систем и он-лайн ресурсов (на примере Баткенской области) [Текст] / А.Г.Низамиев, Г.А.Момошева, Ф.М.Даовлатова, У.М.Камчиев // Материалы межд. научно-практ. конф. «Инновационные идеи в современной географии: цифровая экономика и ГИС-технологии». –Карши: КарГУ, 2024. -Часть 2. –С. 4-8.
70. **Никонов, В.А.** География фамилий [Текст] / В.А.Никонов. –Москва, 1988. – 192 с.
- 71.**Никонов, В.А.** Заметки по оронимии Киргизии [Текст] / В.А. Никонов // В сб.: Ономастика Средней Азии. - Москва: Наука, 1978. 86-б.
72. **Никонов В.А.** Краткий топонимический словарь. -Москва: Мысль, 1966.

73. О переименовании города Исфана Лейлекского района Баткенской области Кыргызской Республики // Указ Президента КР от 23 декабря 2021 года, УП № 575.

74. О проведении административно-территориальной реформы в пилотном режиме на уровне айылных аймаков и городов Кыргызской Республики // Указ Президента КР от 29 декабря 2023 года, УП № 370.

75. **Охунов, Н.** Жой номлари таъбири [Текст] / Н.Охунов. -Ташкент: Ўзбекистон, 1994. -46 б.

76. **Охунов, Н.** Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари [Текст] / Н.Охунов. -Ташкент: Фан, 1989. -56 б.

77. **Охунов, Н.** Ўзбекистон топонимияси [Текст] / Н.Охунов. -Қўқон: ҚДПИ, 2005. -96 б.

78. **Поспелов, Е.М.** Географические названия мира: топонимический словарь [Текст] / Е.М.Поспелов. -М.: Русские словари; Астрель; АСТ, 2002. - 512 с.

79. **Попов, А.И.** Географические название (Введение в топонимику) [Текст] /А.И.Попов. –Ленинград, 1965. -133 с.

80. **Розенфельд, А.В.** Известия Всесоюз. Географ об-ва. Том 72, вып 6 [Текст] / А.В.Розенфельд. -1940, 861 с.

81. **Рылюк, Г.Я.** Истоки географических названий Беларуси с основами общей топонимики [Текст] / Г.Я.Рылюк. -Минск: Веды, 1999. 247 с.

82. **Судаков, А.С.** Наименования географических объектов [Текст] / А.С. Судаков // География и картография. -1999. -№ 3. –С. 34-39.

83. **Сулайманова, Л.С.** Лингвистический анализ народных географических терминов в топонимии Кыргызстана [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук /Л.С.Сулайманова. Бишкек, 2007. -24 с.

84. **Тайиров, М.М.** Баткен областындагы тарыхый, ыйык жана экзотикалык жерлер; тарыхы, бүгүнкү абалы, келечеги [Текст] / М.М.Тайиров, А.Жалилов, А.А.Машрабов ж.б. -Бишкек, 2015. -144 б.

85. **Туменбаева, А.М.** Виды классификаций топонимов. Классификация географических названий [Текст] / А.М. Туменбаева.
86. **Умурзаков, С.У.** К исторической топонимии Киргизии [Текст] / С.У. Умурзаков. - Фрунзе: Наука, 1980. -С. 53-57.
87. **Умурзаков, С.У.** Киргизская оронимическая терминология и оронимия Тянь-Шаня [Текст] / С.У.Умурзаков // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе: Наука, 1980.
88. **Умурзаков, С.У.** Состояние топонимического изучения Киргизии [Текст] / С.У.Умурзаков // В сб.: Топонимика Востока. -Москва: Наука, 1962. С. 109-110.
89. **Ханмагомедов, Х. Л.** Учение о географических названиях (топонимика) и пути их развития [Текст] / Х.Л.Ханмагомедов, А.Н.Гебекова // Вопросы современной науки и практики. Унив-т им. В.И.Вернадского. -2011. -№ 4. –С. 24-34.
90. **Ханмагомедов, Х.Л.** Географический фактор в топонимии [Текст] / Х.Л.Ханмагомедов // Вестник Прикарпатского унив-та. Серия филология. - 2011. -№ 29-31.–С. 31-35.
91. **Ханмагомедов, Х.Л.** Топонимия территории со сложной географической средой и этноязыковым составом населения (на материале Дагестана) / автореф, дисс... док. геог. наук: 11.00.02 / Х.Л.Ханмагомедов. – Баку, 1996. – 33 с.
92. **Хасанов, Х.** Ўрта Осиё жой номлари тарихидан [Текст] / Х. Хасанов. –Ташкент, 1965. -80 б.
93. **Хасанов, Х.** Географик номлар сири: илмий-оммабоп таъриф [Текст] / Х.Хасанов. –Ташкент: “Ўзбекистон”, 1985. -120 б.
94. **Хасанов, Х.** Ўрта Осиёлик географ васайёҳлар [Текст] / Х.Хасанов. –Ташкент, 1964. -252 б.
95. **Эназаров, Т.** Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик Талқини [Текст] / Т.Эназаров. –Ташкент, 2004. -122 б.

96. **Adams**, G.B. Placenames from pre-celtic languages in Ireland and Britain. 1980.
97. **Cameron**, K. English place-names. London: Batsford, 1996.
98. **Dauzat**, A., Rostaing, Ch. Dictionnaire etymologique des noms de lieux de France. -Larousse, 1963.
99. **Ekwall**, E. English River-Names. Oxford, 1928.
100. **Gelling**, M. Place-Names in the Landscape: The Geographical Roots of Britain's Place-Names. –London: Phoenix Press, 2001.
101. **Gelling**, M., Cole A. The landscape of place-names. Oxford, 2000.
102. **Room**, A. A concise dictionary of modern place names in Great Britain. 1983.
103. **Smith**, A.H. English place-name elements: part 1-2. –Cambridge, 1956.
104. **Stewart**, G.R. Names on the globe. -New YorkN, 1975.
105. **Zekiyev**, M.F. On ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz in Kuzeyi, Idil-Ural, ve Batı Sibirya'daki eski Türkler, in: Türkler, Yeni Türkiye yayınları, cilt 1. - Istanbul, 2002. -S. 425-432.
106. <https://qgis.org/project/overview/>
107. <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1107275378073762&id=100063739293626&set=a.275044854630156>
108. <https://www.geonames.org>

1-тиркеме - Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги топонимикалык терминдердин маанилери

Аталышы	Мааниси
абад, обод, ават	шаар, айыл-кыштак калктуу пункт. Негизги мааниси суу жеткен жерлер же суулуу, жер иштетүүгө мүмкүн болгон жерлер, жайлуу, жашоого толук шарты бар, телегейи тегиз, көрктөндүрүлгөн, жашылдандырылган деген маанилерде
агба (таж.)	ашуу, ашуу аркылуу тоодогу жол, капчыгай чоку
айн (таж.)	булак
алафзор (таж.)	чабынды, шалбаа
баб, боб	дарбаза, эшик, кирүү. Топонимдерде жүрүү, өтүү, кысык деген маанисинде колдонулат
боб-и-воха (таж.)	тоодон өрөөндү көздөй жүрүүчү кургак, чандуу шамал. Мисалы, Бадахшандагы Вагон өрөөнүнөн көздөй согуучу шамал
базар	соода кылуу үчүн эл чогулган аянт
баланди (таж.)	дөңсөө, дөбө, адыр
банд, бенд, бент (иран)	тосмо, бөгөт, көтөрмө, капчыгай, тоодогу өткөн ашуу, чеп. Банд (таж) – бекем тосмо, убактылуу бөгөөл, байламта
борзон (иран)	тоо кыркалары, талкаланган тоо массивдери. Топонимдерде бар, борз, варз болуп да колдонулат.
биебон (таж., иран)	чөл, суусуз талаа, айдоого жараксыз жерлер
боло	тоонун чокусу. Болооб – дарыянын жогорку бөлүгү, жогорку агым
бахча	дарбыз, коон, ашкабак ж.б. айдалган талаалар
водий, веи уади	өрөөн, кургак нук, узакка созулган кокту колот
гар, гор (таж., өзб., түрк,перс, афган)	үңкүр. Мисалы, Гарболо, Гариболо
гармсель (таж.)	жылуу агым. Туран ойдуңундагы фен түрүндөгү батыш шамалы, ысык жана кургак температуранын жогору болгондугунан өсүмдүктөрдү кургатып жиберет. Кээде чоң мейкиндикти ээлеп, Копетдагтан Түштүк-Тянь-

	Шань тоолоруна чейин жетет.
гирдоб (таж.)	Тез ылдамдыкта аккан дарыядагы айлампа
гузар, гузор (таж., түрк, афган)	тоодогу ашуу, жүрүү, дарыяны айланып өтүү
гулистан (таж., өзб.)	бак, эң кооз өсүмдүктөр эгилген жерлер
гумбаз, гүмбаз	купол түрүндөгү курулма (үйлөрдүн үстүнө курулган шаар формасындагы имарат). Мисалы, Манастын күмбөзү
гур (таж., перс)	мазар, табыт, көрүстөн. Гуристон - көрүстөн
дарбаза, дарбоз	дарбаза, Топонимдерге өтүү, капчыгай, ландшафттын кичине формасына өтүүсүн түшүндүрөт. «дар» - эшик, «боз» - ачык же ачык эшик
дара, дөр (таж., өзб., түрк)	капчыгай, даңги (каньон), тоодогу ашуу, жар, аң
даккт	үңкүр, кабак ойдун, жазында суу каптап, такырга айланып кетип, жайында күн тийип катып калган рельефтин формасы
дашт, дөшт (таж., перс.)	талаа, түздүк, тоодогу жайык жерлер, таштуу чөлдөр, какыраган чөл
дахана (таж.)	дарыянын куйган жери, чыгуу
дех, деха (таж.)	калк жашаган аймак, айыл-кыштак
дуоб	эки дарыя <i>дуаб</i> (таж., перс) - эки дарыянын кошулган жери
дор (таж.)	үй турган жер. Салыштырсак, перс. <i>дор</i> – «өлкө», <i>даван</i> (перс) - ашуу
даван	тоодогу ашуу (таж.), салыштырсак, <i>даван</i> (перс.) - <i>ашуу</i>
жуй, жуоб, жуб (перс)	арык, сугат суугаруучу канал, суунун сайы, нук, суунун нугу
замин (таж.)	жер, жер астында, айдалуучу жер
кан-канал	Термин байыркы Сарыкамыштагы Аму-дарыянын дельтасынын эски нугу Кангадарыянын атынан сакталган. Иран тилинде жана Орто Азияда <i>хана</i> – «үй», « <i>жашоочу жер</i> ». Салыштырсак, <i>канда</i> (таж.) – <i>казылган үңкүр</i> , <i>хане</i> (перс) – «булак», «көл»
кан	кен чыга турган, кен, кен казылып алынуучу жер,

	пайдалуу кен байлыктар казылган жерлер, перс тилинде да ушундай эле маанини билдирет. Мисалы, Кан айылы (Кадам-Жай району)
канд (таж.)	шаар, шаар экендиги анык, андан башка дагы кырдалган топурак, үймөк. Топурак, казылган аң, чуңкур маанисинде түшүндүрүлөт.
канор	жээк, дарыянын жээги, бир жагы. Мисалы, Гузариканор
камор	түшүп кеткен жар, үзүлгөн жар
кенд, кент	шаар
кулоб (таж.)	көл, суу
кум (таж.)	кум
куталь, кутал	тоодогу ашуу, тоодогу оңой өтүүчү жолдор, перс тилинде котель - ашуу
кух, кох, хох (таж., перс)	тоо, кырка, чоку
ку, куй (таж., перс)	айыл, шаар, көчө, квартал (маале), үй, чоң жол, калктуу пунт. Мисалы, Алайкуу
лаб (таж., перс)	жээк, тумшук
лай, лой (таж., түрк)	ылай, топурак менен суу аралашкан типте, кум менен аралашкан суу, анда кум чөгүп астында калат, суу агып чыгып кетет. Мисалы, Ылай-Талаа
лянгар	якорь, эл токтоочу жай. Кыргызстанда, Өзбекстанда жана Тажикстанда ушундай аталыштагы айылдар бар.
магор (таж., өзб.)	үңкүр
мазор (таж., иран, түрк.)	мазар, көрүстөн, табыт. Мисалы, Мазар-Сай (Жалал-Абад областы), Мазар (Ноокат району)
мургоб (таж.)	нымдуу шалбаа, дарыянын куймасы. Мург – өрдөк, чулдук, <i>об</i> – суу - өрдөктүү суу
моргзор (ягноб, перс, араб, таж.)	шалбаа, чөп чабылуучу жайыт
манзиль	калк отурукташкан жер
махала, махалла (араб, иран, түрк)	көчө, квартал (маале), кыштак, айыл
нахр (таж., өзб., араб)	дарыя, канал
об	суу, дарыя, кээ бир диактилерде <i>ов, он, ау</i> болуп

	колдунулат
облой	киргилденген суу же кир суу, таза эмес, об - суу, лой - ылай, чопо
омбориоб, обамбар, обамбор	суу сактагыч, жер астындагы суу сактагычтар
пасти (таж.)	түздүк, чукур, ойдун
парсан	терең, чуңкур; парс (перс) – бир нерсенин төмөн жагы
пирьях (таж.)	мөңгү, түбөлүк тоң. Мисалы, Пирьях чокусу (Түркстан тоосу)
поеноб	төмөнкү агым, төмөнкү дарыянын куймасы. Салыштырсак, поен - төмөнкү, төмөн, ылдый, об - суу
пул(ь) (таж.)	көпүрө
пушта	багыт, дөбө, түздүк, адыр, пуштан кух- тайпак тоо (таж.)
рават, робат	шаарды тосуучу калка, шаарды курчаган чеп, кербен-сарай, курчалган же тосулган мааниде
рават	дыйканчылык жакшы өнүккөн жана жашоого ыңгайлуу суусу бар, иштетүүгө ыңгайлуу жерлер
рас (таж., перс, араб.)	баш, географиялык терминдерде чоку, тумшук, бардык нерселердин башталышын билдирет
рах, рох (таж.)	жол, өтүү
роут	капчыгай (ягноб). Мисалы, Роут таг, Роуткобут (Баткен району)
руд (таж.)	дарыя, канал, суу агымы
рег (таж.)	кум, регзор - кумдуу жер
рог (таж.)	жайыт, тоо астындагы түздүк, бөксө тоолор
сангистон (таж.)	аскалуу зоо, бийик тоо, таштуу тоолор
сахро (таж., өзб.)	чөл, талаа, жайыт
сагил (таж.)	жээк, дарыянын жээги, дарыянын куймасы
стан (иран, түрк.)	өлкө, шаар, жер, мамлекет
сар (таж.)	тоо, чоку
таг	тоо маанисинде
таг	төмөн, тоолордун же дарыялардын төмөнкү бөлүктөрү (таж., өзб.). Тагоб – төмөн жак, тоонун

2-тиркеме - Өзгөртүүгө берилген айылдардын адабияттарда каралышы

Чаувай – Кыргызстандын Баткен облусунун Кадамжай районундагы айыл. Өзүнөн гана турган Чаувай айыл аймагына кирет. 1947-2012-жылдары шаар тибиндеги посёлок макамын ээлеген. Айылда калктын саны 2051 киши. Чаувай деп аталып калышынын бир вариантында мынтип айтылат: Илгери бул айылга баскынчылар келип, жашоочуларын кул кылып иштетишкен пикир бар. Баскынчылар “Чау” деп камчы менен чапканда, жанынын ооруганынан “Вай” деп жиберешкен экен...

"Чындыгында Чаувай деген сөз кытай тилинен келген алгач кытайлар карамагында турган жер болгон. Ошол мезгилдеги аталышы “Чунай”, сөздөн бузулуп олтуруп "Чавай" аталып, кийин СССР учурунда кагаз бетеринде “Чаувай” деп жазыла баштаган. "Чунай" деген термин биздин тилде "Узун-сай" деген маанини туюндурган. Дагы бир вариантында Чаувайга 18-19 кылымдарда кытайлар сымап кени бар экендигин билип келишип, ал жерди Чаувай деп аташкан, ал аталышты которгондо «кендүү сай» маанисин билдирген.

2-варианты. Чаубай 350-жыл мурун Төөлөс уруусунун Ай-Тамга уругунун Кан Казыбектин эки чебереси көчүп барат. Алар Тотукуш жана Чөгөй биринчи көчүп келип Чабайдын кире беришине отурукташып калат. Алар өткөндөн кийин Чаувайдын кире беришине Чаувай дарыясынын Кара кыштак тарабына коюлат. Ошондуктан ал мазарды Тотукуштун жана *Чөвай* - в тамгасынын -*ава, аба* - дегендей эл оозунда Чөвайдын атынан калган деп да айтып жүрүшөт. (Айтуучу М.М. Тайиров)

3-варианты. Чавай топониминин этимологиясын Совет доорундагы жаралган мындай бир «айтымышты» бүгүнкү күнгө чейин жашоочулар, ал жердин аксакалдары айтып жүрүшөт. Айтылган топонимдердин айтылышы

боюнча бир нече варианттарын карап көрүүгө болот жана ал жердеги айтуучулардын айтуусун жазууга туура келди. Ага ылайык Чаувай кытай тилинен которгондо «ташка бай» деген маанини берет экен. Бул айтымышты башка варианттарын чабайлык Аширбай аксакалдын (1933-2010-жылдар) айтуусу боюнча мындай эки версияга токтолот. 1. «Чаувай» сөзү кытай тилиндеги «чунай» сөзүнүн – туундусу жана «узун сай» дегенди түшүндүрөт. 2. Кытайдан келгендердин кен иштетүүчүлөрү кулдарын иштетүү максатында камчы менен «чау» деп чапканда алар «вай» деп качкан дешет. (Жусубалиев А. Жан дүйнөнүн жаңырыгы. Бишкек, 2011. 59-б.) Булагы белгисиз бул айтым А. усубалиевдин өз фантазиясынан жаралганбы белгисиз, бирок ушинтип жазылган. Анткени мен чавайчы улуу-кичүүдөн жана аксакалдардан айылдын аталышына байланыштуу жогорудагыдай кеп-сөздү эгерим укпадым.

4-варианты. Дагы бир эл оозундагы вариантты айтайын мурдагы кылымдарда Чавай кенин кытайлар иштетип, сымап казып алынган деген сөздүн төркүнү орусиялык илимпоздор менен геологдордун изилдөөлөрүнө барып калат деп боолгойм. Себеби, сымап кенин оболу Падышалык Россиянын илимпоздору изилдешкен. Кийин изилдөөнү советтик окумуштуулар улантып, алар Толубайдагы эски кендерден көөнө замандарда пайдаланылган өндүрүштүк куралдарды табышкан.

Чабай сөзүнүн этнонимин кытай тилине келген деген өзү туура эмес. Анткени, сөздүн иероглифтик жазмасын көрмөйүн, эч бир кытай илимпозу анын маанисин айтып бере албайт. Ошондуктан, кытай тилиндеги сөздүн маанисин анын айтылыш өзгөчөлүгүнө карап гана чечмелөөгө мүмкүн. Экинчи жактан, кытайлар Орто Азия чөлкөмүндөгү таасирин 751-жылкы Талас өзөнүндөгү салгылашууну эске алсак, кытай тилиндеги аталыштын XII кылым унутулбай сакталып турары күмөндүү. Буга байланыштуу кытай тили боюнча адис үлкөн журналист Андрей Шароградскийден келген катымды тиркей кеткенди туура көрдүм. «Амирбек саламатсызбы! Мен акыркы күндөрү сиздин өтүнүнүздү аткаруу үчүн; сиздин катыңызда жазган кыштактын

атына ылайыктуу кытайча аталышты тапканга аракет кылдым. Тилекке каршы, мен кепил өткөндөй кандайдыр бир концепцияга келе алганым жок.

Андрей Шароградский мурдагы Санк-Петербург мамлекеттик университетинин Чыгыш факультетинин (кытай тили) жана Бээжиндин Тил жана адабият университетинин кытай тили бөлүмүн бүткөн. Андан башка дагы илимий даражалуу эки кытай окумуштуусунан Чавай сөзүнүн маанисин сураганымда, чечмелөө сөздүн кытайча иероглифин же жазуусун көрбөй туруп, анын маанисин чечмелөө мүмкүн эмес, себеби бир иероглиф айтылышына жараша кеминде төрт маанини берет деп түшүндүрүшкөн.

5-варианты. Дагы бир варианттарында *Чавай* аталышы эки сөздүн кошундусунан жаралган деген ойлор бар. Chow (чоу) +вай Чавайчылар менен тамырлаш Жерге-Тал кыргыздарында ар кайсы жерге кичине-кичинеден топ топ үйүлгөн шагыл ташты *чов* деп аташат.

Ошентип, Чавай сайынын күнгөй бетиндеги боорлордо «кытай казган» делген кендердин ооздорунда төгүлүп жаткан рудасы бөлүп алган кенташтар же шагылдар Чавай деген аталыштын жаралышына негиз болгон. Ушундан келип, бул топонимге Толубайдан тартып, Ак-Теректин астына чейинки боорлордогу байыркы кендер түрткү берген. Аталыштын өзү Чабайдын тарыхы бери дегенде 8 кылымдан ашат. Чабай өрөөнүндөгү бир топ аталытары же топонимдерди Замин, Жерге-Тал, Алай, Мургаб кыргыздарында сакталган сөздөр аркылуу оңой чечмелөө мүмкүн экенин эскерте кетүү зарыл. Ушул аталышты дагы тастыктоо максатында биздин ата-бабаларыбыз да кен таштарды казган, казылып сымабы алынган ташты *чов* же *чав* деп аташкан, ушуга негиз Чабай аталыш калган. *Чов* сөзү фонетикалык жактан *чав* сөзү менен уялаш, жакын; *чав* сөзү да *чов* болуп өзгөрүүсү мүмкүн фонетикалык жактан жакын сөздөрдүн минтип ооп өзгөрүшү табигый көрүнүш. Ал эми Чавайдын *ай* деген бөлүгү сөз уңгусуна кошулуп, жаңы маани жаратчу аффикс. Мисалы, Теңизбай, Савай, Шыгай, Толубай ж.б.у.с. Бул чечмелөөнү беделдүү кыргыз лингвисттери жана филологдору тарабынан колдоо тапканын белгилөөгө болот.

Чабай айылындагы музейден алынган маалыматта мындый деп жазылган: Чаувайдын минтип аталып калышынын себеби, адегенде бул жерлерде кытайлар жашап, алар кол күчү менен сыматты казып алып турушкан. Ошондон улам кытай тилинен алганда «Чаувай» «Чунай» деген сөздөн улам аталып калган. Мааниси: «Узун-Сай», «Кең-Сай», «Таштуу-Сай», «Кендүү-Сай» ж.б. ушул сыяктуу көптөгөн маанилери айтылып келе жатат. 1925-жылы экспедицияда лаборант болуп иштеген Нина Ивановна Комизерко Москвина. 72 жаштагы бул аялдын айтып жаздырып калтыруусуна караганда: ал алгач Чаувайда 1924-25-жылдары, кийин 1931-жылы сыматты чалгындоо боюнча СССР Илимдер Академиясынын курамында иштейт. Ал киши Чаувайдагы Толубай кенинен табылган тоо –кен шаймандары кытайлыктарга мүнөздүү экенин Ош педагогикалык институтунун окутуучу, лекторуна жарым кылым мурда изилдөөлөргө таянып далилдеп берген. Ал лектордун аты Юрий Заднепровский болчу. Белгилүү Советтик геохимик А.А.Сауковдун жазышына караганда Чаувайдагы дал ушул Сарт – Ыстаган менен Ортолук Майданында байыркы өндүрүшчүлөр аябай бай сымат кенин табышкан. М.Е.Массон Борбордук Азиядагы сымат өндүрүшүнүн тарыхы жөнүндө 1930-жылы чыккан эмгегинде X кылымда өткөн араб географы жана саякатчысы Магдисиге таянып, Маргалан менен Ош шаарынын ортосундагы сымат казылган кен Чаувайдагы Сарт – Ыстаган деп тыянак жасайт. Фергана өрөөнүндөгү тоо этектеринде орто кылымдарда сымат өндүрүшү болгонун атактуу араб окумуштуусу Истахри Абулкасым Ибн Хаукаидин 976-жыл ченинде жазган «Жолдордун жана мамлекеттердин аталыштары» деген китебинде баяндалганын эскеришет. Ал эми орто кылымдарда Борбордук Азияда дүйнөдө эң чоң тоо-кен өндүрүшү болгону тарыхтан белгилүү. Эгерде мына ушул маалыматты негиз кылып алсак, Чаувай кени 751-жылкы Талас өрөөнүндөгү кытай-араб согушунан көп өтпөй ээсин өзгөрткөн. Кээ бир окумуштуулар Борбордук Азиянын тоо-кен өнөр жайынын кыйрашын отурукташкан тажиктерди монгол тектүү көчмөндөрдүн сүрүп чыгуусу менен байланыштырышат. А башка бир илимпоздор сыматка болго талаптын

азайышын, орто кылымдардагы Борбордук Азияда чарбалык өсүүнүн төмөндөшү, ошондой эле Европа менен Чыгышты бириктирге деңиз жолунун ачылганына байланыштуу Улуу Жибек жолунун маанисинин төмөндөшү менен түшүндүрүшөт. Ал эми Чаувай өрөөнү өзүнүн тарыхый аталыштарын XV, XVI кылымдарда алдыбы же VIII кылымдардабы али бизге белгисиз. Бул кенде мурунку заманда иштетилген буюмдар сакталып калган. Мурунку иштерден калган нерселерге: металл клиндер, жин чырактар, киноварларды күйгүзгөн чопо реторталар, рудниктеги күйгөн калдыктар ж.б.у.с. буюмдар сакталып калгандыгын айтылат.

Үч-Коргон айыл өкмөтү - Баткен облусу Кадамжай районуна караштуу айыл аймагы болуп саналат.

Коргон - Борбордук Орто Азиянын азыркы топонимиясында көп кездешет. Кыргыздар *коргон* маанисин айланасы тосулган маанисинде түшүнөбүз же баары эле Орто Азия элдери да ушундай маанисинде түшүнүшөт.

Баткен областындагы Кадамжай районундагы Уч-Коргон айыл аймагынын аталышы – бул жерде тейит, найман, төөлөс урууларынын үч коргону болгон. Коргон куруунун максаты коопсуздукту сактоо максатында курулган. Коргонду куруу үчүн пайдубалын таш менен 1,5-2 м чейин диаметри, бийиктиги 8 (пакса) деп аташкан, ал 3-4 м жеткен. Бүгүнкү күндө сакталган жерлери бар. Айылга жакын жердеги айылдардын аталыштары Таш-Коргон, Беш-Коргон айылдары бар. Айтуучу М.М.Тайилов Кароол айылынын тургуну.

Кароол айылы – Кароол айылы орус империясы орногондон кийин атала баштаган, ага чейин айыл «Кичиненин оозу» деп аталган. Кароол 1840-1940-жылдары Улуу жибек жолу өтүүчү жол болгон. Айылда ошол мезгилде калк жыш отурукташкан, себеби жашоого ыңгайлуу болгондуктан, негизгиси суусу бар, өсүмдүк өстүрүүгө климаттык шартты туура келет, 350-300 жакын кожолук жашаган. Бул айылдын жолу Маргыландын жана Дароот-Коргондун чак ортосуна туура келет. Жоолочулар ушул жерде эс алып, тамактарын камдап да алышкан андан ары жолун уланткан. Кароол айылында, согуш

жылдарына чейин 8-чайкана, 10 дон ашык таш тегирмен иштеп турган.Үч-Коргондун базары да ошол жерде жайгашкан.

Кароол - деп аталышынын себеби айылдын кире беришинде чоң тоо болгон, анын үстүнө Мааданбектин аскерлери карап тургандыктан, орус аскерлери *караул* турат деген мааниде айтышкандыктан, *Караул* бүгүнкү күнгө чейин аталып келе жатат, бирок диалектикалык жактан тамгалар өзгөрүүгө учурап **Кароол** аталып калган.

Майдан айылы – Кадамжай району Майдан айыл башкармалыгы болуп саналат. Айылдын жогору жагында чоң тегиздик, же жергиликтүү калктын айтуусу боюнча жалаң жер болгондуктан, тойлордо ушул жерде улуттук оюндардан: күрөш, улак оюндары, ат чабыш оюндары өткөрүлүп тургандыктан Майдан аталып калган. Кышында анча шамал тийбеген, жайы салкын болгон жер. Майдан топоними Э.М.Мурзаевдин Словарь Народных географических терминов деген эмгегинде *Майдан* - площадь, открытое возвышенное место (тюрк., иран., араб., слав.). Туркм. *майдан* – «поле», «поляна»: кирг. - «площадь», «обрабатываемая земля», «сад», «поле битвы»; *таш-майдан* - «каменистое место». Майдан топоними Белоруссияда, Румынияда, Польшада, Болгарияда, Орто Азияда Андижан жана Самарканд областында, Кыргызстанда Таласта да *Майдантал* ашуусу бар деп жазылган. Мисалы, Польшада - *Майданек музейи*, Словенияда жез рудниги *Майданпек*, Загребде – *Ташмайдан* стадиону, Дамаскта *Майдан* айылы, *Майдантаг кырка тоосу* Кытайдын Синцзянда бар ж.б. дуйнөнүн 17 өлкөсүндө кездешерин белгилеген. [Мурзаев Э.М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984. 359-б.].

Лянгар – Кадамжай районундагы Көтөрмө айыл аймагына карайт. Лянгар аталышынын да топонимикалык мааниси кызыктуу. Кара-Суу районундагы Нариман айыл өкмөтүнү караштүү *Лянгар* айылы да бар. Ал Алай, Кара-Суу жана Кадамжай райондорундагы айрым айылдарынын аталышында кездешет. Топонимист А.В. Розенфельд бул сөз индоевропалык бир топ тилдерде *якорь* деген мааниде колдонула тургандыгын айтып келип,

жалпы эле *токтогон, туруп калган жер* деген түшүнүккө өтүп кеткендигин көрсөтөт. Ошондон улам бул сөз таралган аймактарда ар кандай мааниге өтүп кеткен. Көбүнчө жолоочулар чарчап-чаалыгып, конуп-түнөп өтө турган жайдын милдетин аткарган. Лянгар топоними да мына ушул маанилеринин негизинде келип чыккан деп эсептөөгө болот. Ал эми белгилүү топонимист Э.М. Мурзаев *Ленгер* - «конок үй», «жол үстүндөгү конок үй», иран сөзү деп караган. Бирок бул топоним Орто Азияда, Сынцзянда, Афганистанда, Иранда «калкка, элге, аш же тамак берилүүчү», «зиярат кылуу», ушуга окшогон маанисинде колдонгон. *Лянгар* – аталышы көбүнесе жолчулар басып өткөн жерлерде аталыш кездешкен.

Аустан – *алыскы там* маанисинде аталган себеби, бул айылда жашоочулар да аз болгон, калк көп отурукташкан аймактан бир топ алыс болгондуктан жергиликтүү жашоочулар, бир эки гана үй болгонун айтышат.

Калача – Кыргызстандын Баткен облусунун Кадамжай районундагы айыл. Үч-Коргон айыл аймагына кирет. Айыл аймагынын башчысынын айтуусу боюнча, бул айылда мындан бир нече кылымдар мурда, өз мезгилинде эң чоң мечит болгон анын айланасында бир үйлөр салынып, *калаа* – шаар маанисинде айтылган. Бүгүнкү күндө өзбек, таджик улутундагылар Калача деп аталып кетиптир. Деңиз деңгээлинен 800 м бийикте жайгашкан. Кызыл-Кыя темир жол бекетинен 8 км. Клуб, медпункт бар. Тамактануу жайы, наабайкана иштейт.